Մալխաս

Զարթօնք

Ա. Հատոր

(Վեց հատորից)

ՏՊԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի

1933, ՊՈՍՏՈՆ

[Էլեկտրոնային հրատարակություն]

[Երևան, 2021]

[«Զարթօնք» (հեղինակ՝ *Մալխաս*, ինքն է՝ *Արտաշէս Յովսէփեան*) վեպը իրավացիորեն կարելի է համարել հայ գրականության ամենից հաջողված երիտասարդական վեպերից մեկը, որն առաջին անգամ տպագրվել է 1930-ական թթ. և մեծ ժողովրդականություն վայելել պատանեկական և երիտասարդական շրջանակներում: Նույն ժողովրդականությունից վեպը զուրկ է մնացել խորհրդային Հայաստանում, որտեղ քաղաքական պատճառներով այն չի տարածվել և հասարակությանը լիովին անծանոթ է մնացել: Ցավոք, այս մեծ բացը չի լրացվել նաև անկախությունից հետո, երբ բազմաթիվ արգելված գրքեր վերահրատարակվում էին տեղական հրատարակչությունների կողմից: Այս էլեկտրոնային հրատարակչության նպատակն է, թեպետ և շատ փոքր չափով, բայց լրացնել այդ բացը: Լիահույս ենք, որ հետագայում այս արժանավոր և շատ հետաքրքրական վեպը լույս կտեսնի նաև թղթե հրատարակությամբ:

Էլեկտրոնային տեքստի համար պետք է շնորհակալություն հայտնել *Հայ Մատենագրութեան Թուանշային Գրադարանին*, որի կայքից քաղվել է վեպի տեքստը: Տեքստի մեջ եղած սխալները (որոնք խոչնդոտում էին սահուն ընթերցմանը) վերացվել են հնարավորին չափով, երբեմն նաև կատարվել են կետադրական բարեկարգումներ, որպեսզի տեքստի ընթերցումը ավելի հեշտ լինի:

Այդ ամենից բացի՝ վեպում օգտագործված գրեթե բոլոր օտար ծագման բառերի կողքը տրվել է բացատրություն: Նույն կերպ ենք վարվել նաև դժվարըմբռնելի արևմտահայ բառերի և արևելահայ բառբառային բառերի դեպքում՝ ընթերցանությունը ե՛ւ արևելահայերի, ե՛ւ արևմտահայերի համար դյուրին դարձնելու համար: Այս բացատրությունները առնված են փակագծերի մեջ հետևյալ կերպ.

(իմա՛ ...), (այսինքն՝ ...), (= ...). Փակագծերում առնված այն բացատրությունները, որոնք չեն հետևում այս կառուցվածքին, պատկանում են հեղինակին:

Գիրքը գրված է արևմտահայերենով՝ դասական ուղղագրությամբ, որի յուրացման համար մի քանի պարզ կանոն պետք է հիշել: Ստորև ներկայացնում ենք ուղղագրության հիմնական կանոնները՝ ընթերցանությունը հեշտացնելու համար:

- *իւ* միշտ կարդացվում է *յու* (առողջութիւն - առողջություն),
- *եա* կարդացվում է *յա* (բարեկամութեան – բարեկամության, Խատիսեան - Խատիսյան),
- *ուա, ուի, ուե* երբարբառների *ու*-ն միշտ կարդացվում է *վ* (անուանել – անվանել, անձնուիրաբար – անձնվիրաբար, նախատակուել - նախատակվել),
- սկզբի *յ*-ն միշտ կարդացվում է *հ* (յեղափոխական - հեղափոխական),
- բառավերջի և երկու ձայնավորների մեջ գտնվող *ւ*-ը (վյուն) համարժեք է *վ*-ին (թիւ – թիվ, ցաւ – ցավ, ծաւալ - ծավալ),
- բառավերջի *յ*-ն չի կարդացվում (վրայ - վրա),
- *ոյ* կարդացվում է *ույ* (կոյր – կույր, բոյր - բույր):]

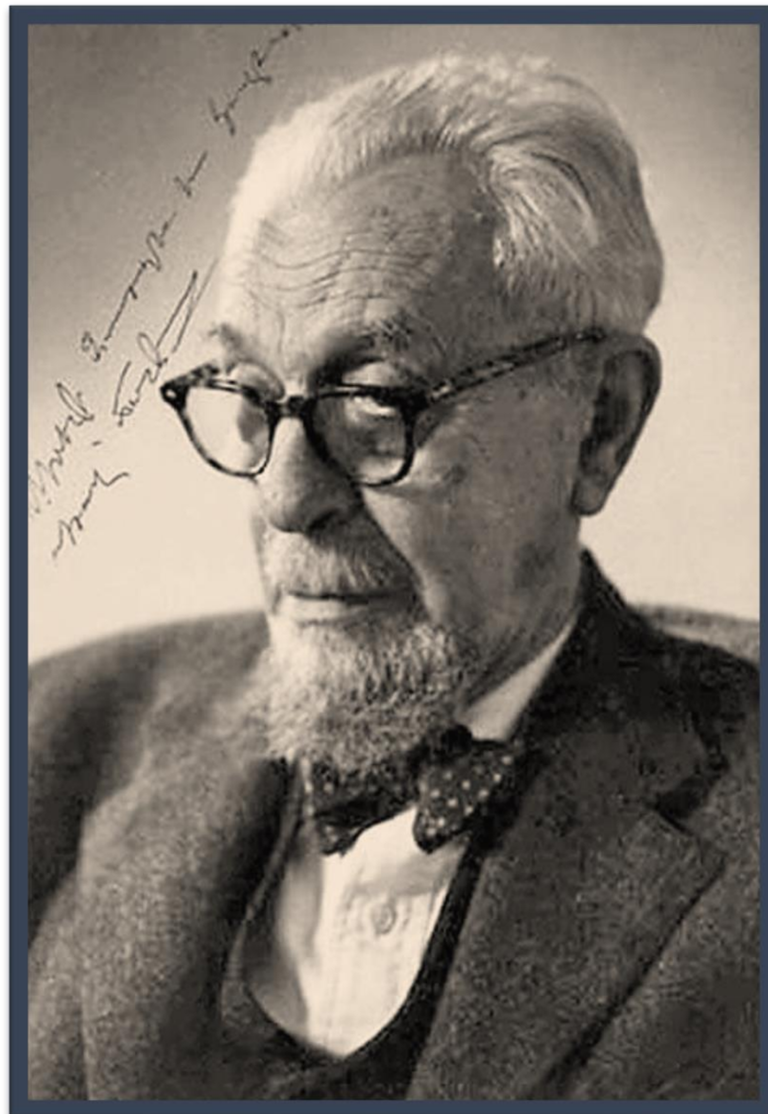
Սրտագին շնորհակալութիւններս բոլոր ընկերներուս եւ բարեկամներուս, որոնք տնտեսական այս ծանր տագնապի շրջանին, անձնուիրաբար աշխատելով, հնարաւոր դարձուցին ՉԱՐԹՕՆՔի եւ ԼՈՒՍԱԴԷՄԻՆի հրատարակութիւնը:

Այս առթիւ ամենաջերմ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ իմ ազնիւ բարեկամիս՝ ՊՐՆ. ՄԱՆՈՒԿ ՆԱՆԵԱՆԻՆ, որ այնքան սիրով օգնեց ինծ, հարթելով բազմաթիւ դժուարութիւններ:

ՄԱԼԽԱՍ

Այս աշխատութիւնը կը նուիրեմ թանկագին մօրս՝

ՏԻԿԻՆ ԱՐՄԱՒԵՆԻ Կ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆԻՆ

Մալխաս (Արտաշէս Յովսէփեան)

1877-1862

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Երկար տարիներէ ի վեր կը մտածէի վէպ մը գրելու մասին, որ հարազատօրէն պատկերէր մեր մօտաւոր անցեալը, մեր ապրած փոթորկոտ շրջանը:

Այսօր, երբ հրատարակութեան կուտամ ԶԱՐԹՕՆՔ եւ ԼՈՒՍԱԴԷՄԻՆ վէպերս, անհրաժեշտ կը համարեմ պարզել այն պատճառները, որոնք ստիպեցին ինձ ձեռնարկելու այս մեծածաւալ աշխատանքին, միաժամանակ լուսաբանելով որոշ կէտեր, որոնք կրնան թիւրմիացութեան պատճառ դառնալ:

Անկախ այն մտքէն, թէ հայ ժողովուրդի այս կամ այն մասն ի՛նչ վերաբերմունք եւ գնահատութիւն ունի յեղափոխական շարժման նկատմամբ, անժխտելի փաստ մ՚է սակայն, որ վերջի յիսուն ու աւելի տարիներու ընթացքին, յեղափոխական շարժումը գլխաւոր առանցքը դարձաւ մեր կեանքին: Այդ շարժումը տեւականօրէն իր դրոշմը դրաւ ազգային կեանքի կուլտուրական ու հասարակական բոլոր հարցերու վրայ, ու *տայնամիք* (= դինամիկ) ուժով մը ղեկավարեց մեր պատմութիւնը:

Այս իրողութիւնը ամենեւին կապ չունի մեր անհատական տրամադրութեան ու գնահատումի հետ. եւ ոչ ալ կրնանք յեղափոխական շարժումը անջատել ազգային պատմութենէն, որուն բնականոն շարունակութիւնը եղաւ ան: Այս մասին ուրիշ տեսակէտ չի կրնար գոյութիւն ունենալ:

Ընդունելով այս ճշմարտութիւնը, երբ կը փորձենք փաստական գնահատումի ենթարկել յեղափոխական շարժումը, համեմատելով զայն յունական, պուլկարական եւ մակեդոնական ազատագրական պայքարներուն հետ, առանց այլեւայլի պիտի ընդունինք, որ մեր յեղափոխական շարժումը իր ծաւալով, բազմերանգ գործունէութեամբ եւ ներգործութեամբ վար չմնաց վերոյիշեալներէն: Եւ ընդհակառակը, երբ աչքի առջեւ կ'ունենանք մեր երկրի աշխարհագրական աննպաստ դիրքը, մեր ժողովուրդի ցրուածութիւնը եւ կոտորակեալ վիճակը մայր հայրենիքի մէջ, հարեւան ժողովուրդներու տրամադրութիւնը եւ հարիւրաւոր տարիներու մեր ապրած ստրկական կեանքը, որ քամեց մեր ժողովուրդը ֆիզիքապէս եւ մանաւանդ հոգեպէս, այն ժամանակ մեր յեղափոխութիւնը կրկնակի արժէք կը ստանայ, եւ կը գիտակցինք, որ յեղափոխական շարժումը ազգաշինութեան մեծ արժէք մ'եղաւ, եւ այդ շրջանը վերջին դարերու հայոց պատմութեան մէջ լուսաւոր կոթող մը:

1850-60—ական թուականներու ազգային զարթօնքի երկունքէն ծնած, մարտական յեղափոխութիւնը անօրինակ առատութեամբ երեւան բերաւ սքանչելի դէմքեր, հայրենասէր առաջնորդներ, տոգորուած մաքուր գաղափարականութեամբ, հայ ժողովուրդի համար նահատակուելու զմայլելի պատրաստակամութեամբ:

Կախաղաններու վրայ, թրքական զնդաններու մէջ, անհնարին չարչարանքներու տակ, անհաւասար կռիւներու ընթացքին հարիւրներով նահատակուեցան եւ սակայն սրբազան հայրենասիրութեամբ ոգեւոր երիտասարդութիւնը, ինքնակամ առաջ նետուեցաւ, նօսրացած շարքերը խտացնելու, նահատակութեան լուսապսակով հայ ժողովուրդի համար նոր կեանքի նոր ուղի մը բանալու: Անհնարին ոգեւորութեան անօրինակ շրջան մը եղաւ այդ, երբ ազգային գիտակցութեան եկած երիտասարդութիւնը, համարձակ, նոյնիսկ արհամարհանքով նայեցաւ մահուան աչքերուն մէջ:

Վերջի յիսուն տարիներու պատմութիւնը, պատմութիւնն է ժողովրդական պոռթկումներու, դիւցազնութեան հասնող քաջագործութիւններու, խմբական անհաւասար կռիւներու, Ուրֆայի, Վանի, Շապին-Գարահիսարի, Սուէտիոյ, Հաչընի, Այնթապի

ինքնապաշտպանողական արիւնոտ զօտեմարտերու, որոնք ասկէ երկու տասնեակ տարիներ վերջը (= տարիներ հետո) կամ պիտի մոռցուին եւ կամ առասպել պիտի թուին գալոց սերունդին:

Ժողովրդի մը ինքնագիտակցական կեանքի զարգացման համար, ամենահզօր գործօնը՝ ազգային պատմութիւնն է: Վա՜յ այն ժողովուրդին, որ հոգեպէս կապուած չէ իր պատմութեանը, վա՜յ այն սերունդին, որ հոգիին մէջ չունի իր ցեղին հերոսներու պաշտամունքը: Ազգային պատմութիւնը, սերտօրէն կամրջող օղակն է անցնող եւ նոր սերունդի միջեւ: Ան է, որ կը պարտադրէ հայերու մտորումները, ձգտումները, հոգեկան ապրումները, ազգային իտէալները գալոց սերունդին, որ բնական ժառանգորդը պէտք է լինի ատոնց:

Եւ սակայն, մենք, անցնող սերունդի մնացորդներս, ի՞նչ շօշափելի ժառանգութիւն կը թողունք մեր զաւակներուն, այդ հերոսական շրջանի պատմութենէն: Ոչինչ, կամ գրեթէ ոչինչ:

Ազգովին արիւնի ծովի մէջէն քալեցինք. բարձրաթռիչ սլացումներ ունեցանք ու զարհուրելի անկումներ: Կոտորած, թալան, տեղահանութիւն, եւ ատոնց հետ միասին կատաղի պայքար, ինքնապաշտպանութեան փայլուն *աքթ*եր, հերոսական կռիւներ: Այսպիսի փառաւոր, փոթորկոտ անցեալէ մը կը մնան, հազիւ հատ ու կտոր յուշեր, պատմութեան պատառիկներ, ու քանի մը մշուշապատ դէմքեր, որոնք յայտնի են աւելի անուններով, քան իրենց կատարած հերոսական գործերով:

Քանի ուշ չէ, լրացնենք այդ պակասը: Տա՛նք մեր նոր սերունդին մօտաւոր անցեալը յուշերով, պատմուածքներով, բայց մանաւանդ վէպերով, որոնք մասնաւոր կախարդանք մ'ունին ժողովուրդի լայն խաւերու համար:

Տա՛նք, որպէսզի հոգեպէս անժառանգ չմնայ գալոց սերունդը, որ վաղուան ազգային պատմութեան կերտողը պիտի լինի:

ԻՄ ԶԱՐԹՕՆՔ եւ ԼՈՒՍԱԴԷՄԻՆ վէպերս նախափորձեր են այդ ուղղութեամբ: Եթէ յաջողեցայ մեր անցեալ կեանքի մէկ մասը հարազատօրէն ներկայացնել այս վէպերուս մէջ, եթէ կրցայ անցեալի հոգին ներշնչել նոր սերունդին, խանդավառել զայն անցած սերունդի հերոսական գործերով, եթէ հրահրեցի անոր հոգին հայրենասիրական անմեռ կրակով, ապա ուրեմն, իմ ծանր աշխատանքս վարձատրուած է:

***

Քանի մը խօսք ալ գրելու ձեւիս եւ վէպի կառուցուածքի մասին:

ԶԱՐԹՕՆՔ եւ ԼՈՒՍԱԴԷՄԻՆ վէպերովս, փորձեցի ո՛չ թէ անհատ յեղափոխականի մը կամ խմբակի մը որոշ գործունէութիւնով սահմանափակուիլ, այլ գրել, լայն գիծերով վերցուցած յեղափոխութեան վէպը, իր բազմաթիւ ճիւղաւորումներով եւ գործունէութեան այլազան ձեւերով: Մէկ խօսքով, տալ գործ մը, որ ընդհանուր գիծերով պատկերացնէր յեղափոխական շարժումը:

Սակայն հազիւ աշխատելու սկսած, բազմաթիւ դժուարութիւններ ծագեցան, որոնք հարկ էր ձեւով մը հարթել:

Առաջին եւ գլխաւոր դժուարութիւնը, յեղափոխական շարժումի անչափ տարածականութիւնն էր: Տաճկաստանի ամէն նահանգի մէջ, պարսկա-թրքական սահմանի աննշան Կոթուր գիւղէն սկսած մինչեւ եւրոպական մասի մէջ գտնուող Էտիրնէն յեղափոխութեան թատերավայր դարձած էին: Տաճկաստանի մէջ որեւէ քաղաք, ուր բուռ մը հայ կ'ապրէր, ունեցաւ իր յեղափոխական շարժումը, իր տեղական պատմութիւնը:

Շարժման տարածութեան հետ, կար արտաքին կռուաններու շատութիւնը, անոնց հեռաւորութիւնը գործունէութեան բուն վայրէն: Ռուսաստան, Ռումանիա, Պուլկարիա, Յունաստան, Կիպրոս, Եգիպտոս, այս երկիրները բոլորն ալ ունեցեր են անմիջական մասնակցութիւն մը, շատ արժէքաւոր դեր մը յեղափոխութեան գործնական մարզին մէջ: Իսկ ինչ կը վերաբերի Կովկասին և Պարսկաստանին, անոնք երկրի նախադուռներն են եղած. առանց անոնց մասնակցութեան Տաճկահայաստանի յեղափոխական շարժումը երբեք գործնական արժէք մը չէր կրնար ունենալ:

Այս պայմաններու մէջ, թէկուզ շատ ընդարձակ վէպ մը, չէր կրնար իր մէջ պարփակել բոլոր շրջանները, համադրել բոլորի գործունէութիւնը մէկ ամբողջութեան մէջ: Եթէ նոյնիսկ սահմանափակուէի միայն Տաճկաստանով, նորէն անկարելի պիտի լինէր ամփոփ գործ մը տալ, առանց վնասելու վէպի բնական յաջորդականութեանը, կենսունակութեանն ու առոյգութեանը:

Ահա այս անկարելի դժուարութենէն խուսափելու համար ես նախընտրեցի սահմանափակուիլ Կովկաս-Պարսկաստան-Վասպուրական շրջագծով: Գործունէութեան այս սահմանափակումը հարկաւ քմայքի մը հետեւանք չէր: Բացի այն ամենաաչքառու դերէն, զոր ունեցան այս երեք շրջանները մեր յեղափոխական շարժման մէջ, կար եւ այն կարեւոր պարագան, որ ինքս երկար տարիներ ապրած էի այդ երկիրներու մէջ, մօտէն ծանօթ էի այդ շրջաններու ժողովուրդներուն, անոնց բարքերուն, սովորութիւններուն: Քիչ թէ շատ մասնակցած էի այդ շրջաններու յեղափոխական գաղտնի աշխատանքներուն, սահմանային գործունէութեան բոլոր ձեւերուն:

Ասոնցմէ զատ կար ուրիշ կարեւոր պարագայ մը, որ անհրաժեշտ պայման մ՚է վէպի մը կենդանութիւնը, պատկերներու իրական գոյնը, միջավայրի հարազատութիւնը ապահովող: Ես այդ երկիրները լաւ կը ճանչնայի. իմ ատանդական թափառումներէս օգտուելով, ուսումնասիրած էի այդ շրջանները, ծանօթ էի անոնց ֆիզիքական աշխարհագրութեանը, եւ բնականաբար, գրած ժամանակ ինքզինքս կը զգայի հարազատ միջավայրի մը մէջ:

Ասով մէկտեղ, թէեւ ՉԱՐԹՕՆՔ եւ ԼՈՒՍԱԴԷՄԻՆ վէպերուս միջավայրը սահմանափակեցի Կովկաս-Պարսկաստան-Վասպուրականով, բայց որքան որ կրնայի, աշխատեցայ այս գործին տալ ընդհանուր բնոյթագիծ մը: Ընդունելով այս ձեւը, ես ազատօրէն օգտուեցայ այլ շրջաններու դաւադրական գործերէն, դէպքերէն, կռիւներէն եւ յեղափոխական դէմքերէն: Բնականաբար փոփոխութեան ենթարկեր եմ տեղերը եւ ժամանակը, յարմարցնելով զանոնք իմ վէպի պահանջներուն:

Լուծումի կարօտ երկրորդ խնդիրը մեր մէջ գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւններու պարագան էր: Ի՞նչ ձեւով մօտենալ այս փափուկ հարցին: *Իմ խոր համոզումով, յեղափոխական բոլոր կուսակցութիւնները միեւնոյն մեքենայի զանազան մասերը եղած են, իրարու հետ սերտօրէն շաղկապուած միեւնոյն ընդհանուր նպատակին քալող, թէկուզ իրարու հայհոյելով, մէկ մէկու դէմ զինուած հակամարտութիւններով: Պարզ է, որ բոլոր կուսակցութիւններն ալ, իրենց կեանքի որոշ շրջանին յեղափոխութեան մէջ ունեցեր են դեր մը, անուրանալի արժէք մը:*

Ունենալով այս տեսակէտը յեղափոխական կուսակցութիւններու նկատմամբ, լաւագոյն համարեցի ներկայացնել բոլորը մէկտեղ որպէս ազգային յեղափոխական ամբողջութիւն մը:

Առանց կուսակցութիւններու անուն տալու, ես անվերապահ ազատութեամբ ՉԱՐԹՕՆՔ-ի եւ ԼՈՒՍԱԴԷՄԻՆ-ի ղերակատարները վերցուցի զանազան կուսակցութիւններէ:

Այս հարցէն ինքնաբերաբար կը ծագի երրորդ խնդիրը: Ի՞նչ ձեւով ընտրել վէպի մէջ գործող տիպերը: Արդեօ՞ք ստեղծել գոյութիւն չունեցող երեւակայական տիպեր, տալով անոնց յեղափոխական նկարագիր, թէ՝ ուղղակի կեանքէն վերցնել ապրած յեղափոխականներէն որոշ տիպեր: Ես ընտրեցի երկրորդ ձեւը, այսինքն՝ բերմադրել տիպեր, որոնք յեղափոխական կեանքը ապրած էին եւ որոնց ես մօտէն կը ճանչնայի:

Տիպերու ընտրութեան մէջ, ես բոլորովին դժուարութիւն չկրեցի: Մեր յեղափոխական պատմութիւնը անսպառ աղբիւր մ՚է այլազան տիպերու, իրար խաչաձեւող նկարագիրներու: Հայ ժողովրդի ամէն դասակարգը հոն իր ներկայացուցիչը ունեցեր է, սկսած գիւղի մը հօտաղէն մինչեւ բարձրագոյն կրթութեան տէր գործիչը, շինականէն մինչեւ քաղքենին, արհեստաւորի կողքին պուրժուա վաճառականը, տիրացուն, վարդապետը, գործաւորը: Իրական դժուարութիւնը ոչ թէ այդ տիպերը գտնալու մէջ կը կայանար, այլ եղածները այնպէս մը համադրելու, որ ատոնց հաւաքականութիւնը ներկայացուէր յեղափոխական ընդհանուր դիմագծով, առանց աններդաշնակութեան:

Որքան ալ որ որոշեցի յեղափոխական ապրած տիպեր ներկայացնել վէպտերու մէջ, սակայն որոշ յապաւումներ անհրաժեշտ դարձան: Մէկ քանի իսկական անուններու կողքին, բազմաթիւ տիպեր կեղծ անուններով ներկայացուցի, գլխաւորապէս այն պատճառով, որ գործածելով այդ անունները, ես վճռապէս սահմանափակած կը լինէի վիպելու ազատութիւնս: Այդ պարագային ես խստօրէն պէտք է հետեւէի տուեալ տիպի մը կեանքի պատմութեանը, առանց շեղումներ կատարելու ազատութեան, որով վէպը պիտի կորսնցնէր անհրաժեշտ դիւրաթեքութիւնը, պարտադրաբար դառնալով որոշ շրջագծի մը մէջ: Վերոյիշեալ արգելքէն զատ կար եւ այն պարագան, որ իմ գլխաւոր տիպերէս ոմանք, ամբողջովին մէկ անձնաւորութիւն մը չեն ներկայացներ, այլ խառնուրդ մը ապրած երկու յեղափոխական տիպերու:

Խորապէս կը գիտակցիմ այն շարք մը թերացումներուն, որոնք կամքէս անկախ պատճառներով, մասնաւորաբար ԶԱՐԹՕՆՔ-ի մէջ երեւան կուգան: Այդ աչք ծակող թերացումներէն գլխաւորները հետեւեալներն են: Հայ-թաթարական կռիւներու նման խոշոր շարժում մը, իր արժանաւոր տեղը չգտաւ գործիս մէջ, ինչպէս նաեւ Պարսկաստանի յեղափոխական գործունէութիւնը, որ սահմանակափակուեցաւ միայն Թադէոս Առաքեալի վանքով, մինչդեռ Պարսկաստանի դերը առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցած է Երկրի յեղափոխական գործի համար: Ասոնցմէ զատ, վէպը շատ չընդարձակելու մտահոգութեամբ, պէտք եղածին չափ կանգ չառի Երկրի թուրք եւ քիւրտ կարեւան ժողովուրդներու վրայ, թէեւ այդ աւելի քան անհրաժեշտութիւն մ՚էր, հարազատօրէն միջավայրը կենդանացենելու համար:

Այս լուսաբանութիւնը պարտք համարեցի տալ, ինչպէս նախօրօք ըսեր եմ, կանխելու համար որոշ թիւրիմացութիւններ, որոնք կրնան ծագիլ ընթերցողի մտքին մէջ:

ԶԱՐԹՕՆՔ եւ ԼՈՒՍԱԴԷՄԻՆ՝ ընդունուած իմաստով պատմութիւն չեն, այլ անցեալի տուեալներու վրայ մշակուած պատմական վէպեր:

9 օգոստոս, 1983 Պոսթըն, Մասաչուսէթս

ՄԱԼԽԱՍ

ՉԱՐԹՕՆՔ

ՉԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Ամէն երեկոյ, ժամը ութէն մինչեւ կէս գիշեր, փոքր ընդմիջումներով Թիֆլիսի կայարանէն կը մեկնին Պաթումի, Պաքուի ու Երեւան-Կարսի զոյգ գնացքները: Կայարանի սովորական խաղաղ կերպարանքը այդ ժամերուն բարեկենդանային դիմակաւորում կը ստանայ արտասովոր իրարանցումով ու աղմուկով, մինչեւ որ գնացքներու մեկնելէն յետոյ հսկայ շէնքը կը դատարկուի, աղմուկը կը մեռնի, ու կարելի կը լինի լսել մուտքի առջեւ ման եկող ժանտարմի խթաններու զնկզնկոցը:

Այդ իրիկուն, 1903 թուի Մայիսի 25-ին, մինչ երկաթուղիի կայարանը սովորական հեւքոտ կեանքը կ'ապրէր ամէն օրերու պէս, ժամը ութ եւ կէսի ատենները երկու կառքեր իրարու ետեւէ դղրդալով կանգ առին մուտքի սանդուխներու (= աստիճանների) առջեւ:

Ինչպէս Ռուսաստանի բոլոր կայարաններու պարտադիր կանոնն է, դրան (= դռան) առջեւ պահակ կանգնած ժանտարմը որսկան շան նման ինքզինքը հաւաքեց, ուշադիր հայեացքով պրպտեց նոր եկողները եւ, երեւի բաւարարուած, որ անոնք սովորական ճամբորդներ են, բարեյոյս մարդիկ, անտարբեր ձեւով մը գլուխը անդին դարձուց ու կռթնելով պատին, ձանձացող մարդու մը անտարբերութեամբ սկսաւ կամաց մը սուլել:

Կայարանի մուտքին առջեւ սպասող բեռնակիրները վար թափեցան սանդուխներէն՝ իրենց պատրաստակամ ծառայութիւնը առաջարկելով երկու նորեկներուն:

Առաջին կառքէն՝ առանց ճանապարհորդական իրեղէնի, վար ցատկեց միջահասակ, կորովի արտայայտութեամբ աշխոյժ երիտասարդ մը, որ հաւանօրէն եկած էր բարեկամ մը ճամբու դնելու: Ձեռքի շարժումով մը կառապանին հասկցնելով, որ պարտէզին մօտ սպասէ, ինքը աճապարեց բարձրանալ սանդուխներով եւ, փոխանակ ներս մտնելու, ուսը յենած մուտքի դրան, այնպիսի դիրք մը բռնեց, որով հեշտօրէն կրնար դռնէն ներս մտնողները տեսնել:

Երկրորդ կառքէն հանդարտօրէն վար իջաւ բարձրահասակ, շատ նիհար անձնաւորութիւն մը: Մերժելով երկաթուղային բեռնակիրներու ծառայութիւնը՝ ճանապարհորդը, կաշիէ փոքր պայուսակ մը աջ ձեռքին, անուրի տակ ալ սեղմած բրդէ *ատիալ* (իմա՛ ծածկոց, վերմակ) մը եւ բարձիկ մը, ձախով մեծ եւ, ըստ երեւոյթին, ծանր պայուսակ մը բռնած, կքոտ (= կռացող, ծռվող) քայլերով սկսաւ բարձրանալ դէպի մուտքի դուռը: Ճամբորդը դժուարութեամբ կը քալէր ու կը թուէր թէ՝ հիւանդութենէ նոր ոտքի ելած է: Հազիւ թէ երեսունէն երեսունհինգ տարեկան տղամարդ մը լինէր ան: Բայց քիչ առաջ կքած ուսերը, անժամանակ գալուկ ու խորշոմած դէմքը, շատ աւելի տարեց կը ցուցանէին զայն:

Ծանր ու հեւալով կը բարձրանար սանդուխներէն: Երբ կայարանին ներքին մուտքին մօտեցաւ, յանկարծ ակամայ կանգ առաւ ակներեւ շփոթութեամբ, մէկ-երկու վայրկեան տատամսոտ արձանացաւ կեցած տեղը մարդու մը նման, որ ինչ ընելիքը հաստատ չի գիտեր, բայց անմիջապէս ինքզինք հաւաքեց եւ վճռական քայլերով անցաւ մուտքի դռնէն՝ նշանակալից հայեացք մը նետելով դրան մօտ կանգնող երիտասարդին, որ հարցական ձեւով իրեն կը նայէր:

Դժուարութեամբ անցնելով կայարանի կեդրոնական (= կենտրոնական) մասէն, ուր իրար անցած ճամբորդներն ու ամէն կողմ ցրուած սնտուկները հազիւ նեղ անցք մը բաց ձգած էին, ճանապարհորդը ներս մտաւ առաջին եւ երկրորդ կարգերու սպասման միացեալ սրահը, որ

արդէն լեցուած էր իրարու ետեւէ հասնող ճամբորդներով: Մեր ճամբորդը, աջ ու ձախ իրելով, մօտեցաւ սրահի ճակատի ուղղութեամբ երկնցած ճաշասեղաններէն մէկուն, ձեռքի պայուսակները ոտքով իրեց սեղանի տակը ու յոգնած շարժումով ինկաւ աթոռի մը վրայ՝ ձայնելով մօտէն անցնող *պիւֆէի* (իմա՛ բուֆետ, ճաշարան) սպասաւորին.

— *Պժարսկի քաթլեթէ* (ծեծած միս տապակած), խնդրեմ շո՛ւտ:

— Անմիջապէս, անմիջապէ՛ս, — պատասխանեց վրացի սպասաւորը ու հեռացաւ դէպի պիւֆէն:

Ճանապարհորդը հանդարտ շարժուձեւով գրպանէն հանեց «*Կավկազ*» ռուսերէն պաշտօնաթերթի այդ օրուան համարը, փռեց սեղանի վրայ, որպէս թէ ընթերցանութեամբ զբաղած, մինչդեռ քովընտի աչքի պոչով կը դիտէր շուրջը, ակներեւ սպասումի արտայայտութիւն մը դէմքին:

Երկրորդ երիտասարդը, որ մուտքի դրան քով (= կողքին) կեցած՝ զարմանքով նկատած էր ճանապարհորդի ակնյայտնի շփոթութիւնը դռնէն անցած ժամանակ, անգործ մարդու մը անփութութեամբ դանդաղ քայլերով ներս մտաւ սպասման սրահը: Շրջան մը ընելով սրահի մէջ, ան մօտեցաւ միեւնոյն սեղանին, ու աթոռ մը միայն բաց ձգելով իր եւ միւսի միջեւ, տեղաւորուեցաւ սեղանի առջեւ ու մեղմօրէն ժողովրդական եղանակ մը սկսաւ սուլել՝ մատներով սեղանը թմբկահարելով:

— Որ կ'ըսէին, թէ ամէն ինչ լաւ կ'անցնի, — որպէս թէ ինքնիրեն կը խօսէր երիտասարդը՝ սուլելը դադրեցնելով, երբ սպասաւորը նախորդ եկողի պատուէրը բերելով հեռացաւ. — մարդ սովորական պաղարիւնութեամբ անվտանգ կրնայ անցնիլ բանակ մը ժանտարմներու մէջէն…

— Ուրախութիւնդ կարծեմ վաղաժամ է, Վա՛հէ, — նոյնպէս առանց խօսակցին դառնալու պատասխանեց ճանապարհորդը, առջին դրուած կերակուրովը զբաղած. — նկատեցիր անշուշտ շփոթութիւնս… Դրան մօտ յանկարծակիի եկայ… Իրաւ որ, շատ անախորժ հանդիպում մըն էր…

— Որո՞ւ, — հարցուց երիտասարդը ակներեւ մտահոգութեամբ, — ես արտասովոր բան մը չնկատեցի սակայն…

— Հանդիպածս շատ հին բարեկամ մ'էր… տարիներ առաջ Մետեխի բանտի մեր բաժանմունքի պահապանը, որու դէմքը յիշելու բաւական հիմնական պատճառներ ունիմ…

— Բայց հաստա՞տ որ ան էր… Թերեւս կը սխալիս… այս ժամուն բանտի պահապանը հոս ի՞նչ գործ ունի…

— Թէ ինչ գործ ունի՝ չեմ գիտեր: Այդ մարդիկը հազար տեսակ աղտոտ գործերու մէջ կը մտնան: Հաւանական է, որ այժմ լրտես է… Բայց որ ճանչցայ, ատոր ոչ մէկ կասկած: Այդպէ՛ս մը տպաւորուած է այդ թշուառականի դէմքը յիշողութեանց մէջ, որ տասներեք տարիներ անցնելէ վերջն ալ վստահ եմ թէ՝ չեմ սխալուած…

Երիտասարդը բնազդօրէն հայեացքը չորս դին պտտցուց, վտանգ մը կանխազգացող անասունի մը նման անհանդարտ:

— Կը կարծե՞ս թէ՝ ինքն ալ քեզ ճանչցաւ…

— Սատանան գիտէ, — պատասխանեց տարէցը՝ դանդաղօրէն ընթրիքը շարունակելով, — զարմացած դէմքը մ'ունէր, երբ զիս տեսաւ… կարծես ճիգ մը կ'ընէր հին մոռցուած բան մը վերյիշելու…

— Իսկ ինչո՞ւ ետ դառնալ չփորձեցիր…

— Աւելի վատ կը լինէր, անշուշտ գլխի պիտի իյնար…

— Գիտե՞ս ինչ, Քաչա՛լ, կարծեմ, աւելի լաւ պիտի լինի, եթէ այս իրիկուն մեկնումդ յետաձգես… վերջէն ուրիշ միջոց մը կը գտնենք քեզ քաղաքէն դուրս բերելու, — պատասխանեց Վահէն եւ, րոպէ մը մտամփոփ խորհելէ վերջ, շարունակեց. — պայուսակներդ ձգէ ու գնա, ես կը բերեմ: Աշխատէ աննկատելի ձեւով դուրս գալ կայարանէն: Վաչօն պարտէզի մօտ կը սպասէ արդէն: Կառքը նստիր ու գնա: Ես ուրիշ կառքով մը կը հետեւիմ քեզ:

Միւսը, որուն «Քաչալ» անունը տուած էր Վահէն, հանդարտօրէն ընթրիքը վերջացուց ու առանց ընկերոջը դառնալու ըսաւ:

— Շատ լաւ, ըսածիդ պէս թող լինի, թէեւ վստահ եմ որ կամ դրան առջեւ եւ կամ հոս բազմութեան մէջ զիս կը փնտռէ անպիտանը… Բայց անգամ մը փորձենք:

Քաչալը անձեռոցը սեղանին վրայ նետելով՝ կը պատրաստուէր ոտքի ելլելու, երբ զգաց, որ ետեւէն ուժեղ ձեռք մը ծանրացաւ ուսին, ու կոշտ, հրամայելու վարժ ձայն մը ըսաւ.

— Ձե՛ր իրեղէնները…

Բարձրահասակ ժանտարմ մըն էր խօսողը, իսկ անոր կողքին կանգնած էր թափթփած արտաքինով, զզզած մօրուքը աղտոտ օձիքի վրայ փռած այն մարդը, որուն հանդիպած էր Քաչալը կայարան մտած ժամանակ: Մարդուկը բաւականութեամբ ձեռքերը իրար կը շփէր: Անոր լայն ու այտոսկորները ցցուած դէմքին վրայ, մանր աչքերը ուրախ կը կայծկլտային:

Հեգնական մտերմութեամբ մը Քաչալի թեւը ցնցելով ըսաւ.

— Աղաւնեակս… մենք կարծեմ հին ծանօթներ ենք: Խնդրեմ ըսէք՝ երբէ՞ն ի վեր մեր կողմերը բարեհաճեցաք… Որքան կը յիշեմ, Սիպերիայի կողմերը պտոյտի ելած էիք… Վաղուց է, որ չէինք հանդիպած… Հի՛, հի՛, հի՛. — ու ծիծաղի պէս բան մը սուլեց որբ մնացած քանի մը ատամներու արանքէն. — Ի՜նչ բախտաւորութիւն: Եթէ գիտնաք, թէ որքա՜ն ուրախացուցիք զիս, Հի՛, հի՛, հի՛…

— Չեմ հասկնար թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, անշուշտ սխալմունք մը…

Մեր բարեկամը. որպէս թէ ծայր աստիճանի վրդովուած կատարուած թիւրիմացութեան համար, որու անմեղ զոհն էր ինք, բարձրացաւ աթոռէն՝ բողոքի արտայայտութիւն մը դէմքին: Եւ — նկատելով ժանտարմն ու լրտեսը — հարցուց.

— Ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ: Չեմ հասկնար թէ ի՞նչ իրաւունքով…

— Օ՛, օ՛, օ՛, հազար ներողութիւն, մի բարկանաք, Ձերդ վսեմութիւն—դաժան ծիծաղով մը լրտեսը ընդմիջեց զայն, — անշուշտ ի՞նչ իրաւունքով… Բայց կը հասկնաք, շուտով կը հասկնաք, աղաւնեակս, շուտով կը հասկնաք: Ուր են ձեր իրեղէնները…

— Ի՞մ, ե՛ս իրեղէն չունիմ: Այս բոլորը թիւրիմայութիւն մ'է անշուշտ…

— Օ՛, չունի՞ք… ի հարկէ չունիք, — ու լրտեսը՝ կոպտաբար զայն մէկդի հրելով՝ սեղանի տակէն դուրս քաշեց երկու պայուսակները քթի տակէն մրթմրթալով՝ — չէ՛, Նորին Մեծութիւնը իրեղէններ չունի:

— Երթանք, հրամայեց ժանտարմը կտրուկ, ուժեղ մը սեղմելով Քաչալի թեւը իր մեծ ափին մէջ և շտկուեցաւ դէպի սրահի դուռը, շրջապատող հանդիսականներու զարմացկոտ եւ

թշնամական հայեացքներով ընկերացած, մինչ լրտեսը իրեղէնները շալկած կը հետեւէր անոնց:

Վահէն, ըստ երեւոյթին, անտարբեր դիրք մը բռնած, սիկարէթ մը կը ծխէր, պարզ հանդիսատեսի մը ներելի հետաքրքրութեամբ: Բայց անմիջապէս որ միւսները հեռացան, առանց հապճեպի բարձրացաւ նստարանէն, բազմութիւնը ճեղքելով դուրս եկաւ մուտքի դռնէն ու դեռ սանդուխներէն չիջած՝ հեռուէն տեսաւ ժանտարմն ու լրտեսը, որոնք իրենց մէջ առած Քաչալը ներս կը մտնէին փոքր տաղաւարէն:

Կայարանի ձախ կողմը, փոքր պարտէզի անկիւնը կը գտնուէր այդ տաղաւարը, տեսակ մը նախակայան ժանտարմական վարչութեան համար: Ձերբակալուածները, հոն նախնական հարցաքննութենէ մը վերջ, կը ղրկուէին ժանտարմական բաժանմունքը, քաղաքի միւս ծայրը, Սոլոլակ թաղամասի մէջ: Վահէն անապարեց դէպի իր կառապանը, որ ստացած պատուէրին համաձայն, պարտէզի ետեւի կողմը կը սպասէր, մրափելով իր աթոռակի վրայ:

— Վաչօ, հէ՜յ, Վաչօ, — կառապանի թեւը ցնցելով ձայնեց Վահէն:

Կառապանը ընդոստ արթնցաւ աչքերը տրորելով ու կարծելով սովորական յաճախորդ մը՝ բացականչեց. — էս սահաթիս, *խազէին* (իմա՛ այս պահիս, տէ՛ր)…

— Տօ՛ էդ դո՞ւ ես, Վահէ: Կարծեմ քնած էի…

— Կարծեմդ բոլորովին աւելորդ էր. լազաթին քնած էիր, — ժպտելով պատասխանեց Վահէն ու լրջօրէն շարունակեց, — Վաչօ՛, Քաչալը ձերբակալուեցաւ քիչ առաջ…

Վաչօն, մէջքին անակնկալ հարուած մը ստացողի նման, ցնցուեցաւ նստած տեղը.

— Ա՛յ քեզ խաբար (իմա՛ նորութիւն). տօ էդ ինչպէ՞ս թէ ձերբակալուեցաւ…

— Ձերբակալուիլը քանի՞ տեսակ կը լինի, ի՛նչ յիմար հարցեր կուտաս: Հիմա ուշադրութեամբ մտիկ ըրէ խօսքերուս. — ու Վահէն հազիւ լսելի ձայնով երկար բարակ բաներ մը փսփսաց Վաչոյի ականջին, մինչ միւսը գլուխը դրական իմաստով կը շարժէր՝ լաւ հասկցած լինելը հաստատելով — Ուրեմն, հասկցա՞ր, — վերջացուց Վահէն. — առանց դանդաղելու կը կատարես ինչ որ ըսի: Դէ՛, շուտով ճամբայ ընկիր. չմոռնա՛ս ըսածներս:

— Վայ տունդ չքանդուի, օրհնած: Ի՛ նչ մեծ բան ըսիր որ մոռնայի: Ինձ մէկ աչքով մի նայիր. ալ ի՛նչ օրուայ Վաչօն եմ որ մոռնամ:

Վաչօն սանձերը աշխուժով հաւաքեց, մտրակեց ձիերը, ու կառքը զինովի նման օրօրուելով սուրաց դէպի Միքայէլեան փողոցը, որ Կուր գետի ձախակողմեան քաղաքամասի երկարութեամբ կը ձգուի՝ սկիզբ առնելու Մուշտայիտի պարտէզէն ու կը հասնի մինչեւ Վարանցովի կամուրջը:

Վահէն, կառքի հեռանալէն վերջ *սիկարէթ* մը վառելով, հանդարտօրէն սկսաւ ման գալ պարտէզը շրջափակող վանդակորմի երկայնքին, աչքերը դէպի տաղաւարը, որու լայն պատուհաններէն որոշակի կ'երեւէր ներսի անցուդարձը:

Երբ լրտեսը, ժանտարմն ու ձերբակալուածը ներս մտան տաղաւարի գլխաւոր սենեակը, միայն պահակ ժանտարմ մը գտան հոն, որ աթոռի մը վրայ սենեակին մէջ կը հանգստանար:

Լրտեսը, խցիկը մտնելով, պէտք եղած բացատրութիւնը տուաւ եւ քանի մը վայրկեան ետք միասին դուրս եկան: Սպան, համազգեստը կոճկելով, մէկու մը նման, որ շատ կարեւոր պարտականութիւն ունի կատարելիք, յօնքերը պռստած՝ նստաւ գրասեղանի առջեւ. խուզարկու նայուածք մը նետեց դէպի ձերբակալուածը եւ դառնալով դէպի ժանտարմը՝ հրամայեց խուզարկել պայուսակները:

Մինչ ժանտարմը պայուսակները կը քննէր, լրտեսը, փորձառու մէկը, միւս պայուսակի բովանդակութիւնը, հնամաշ զգեստ մը եւ քանի մը ձեռք ներքին փոխնորդ յատակին թափելով, հետաքրքրութեամբ դատարկ պայուսակը վեր վար կը դարձնէր, կշռելու ձեւով մը ձեռքին մէջ պահելով զայն:

— Հը՛մ, կարծես թէ շատ ծանր կը թուի, — բառերը ծամծմելով ինքնիրեն կը խօսէր լրտեսը, — անշուշտ շատ ծանր է դատարկ պայուսակի մը համար, այնպէս չէ՞, — ու ծաղրաբար մէկ աչքը զոցելով՝ հեգնօրէն Քաչալին նայեցաւ, որպէս թէ անոր կարծիքը իմանալ կ'ուզէր. — որ կ'ըսե՛ն թէ հայ յեղափոխականները վարպետ են… ի՛նչպէս չէ, շա՛տ վարպետ… Ա՛յ, ա՛յ… ներքին տախտակը քիչ մը շատ հաստը կ'երեւի աչքիս: Անշուշտ կարելի է չափել… բայց պէտք չկայ… Օհօ՛… — պայուսակի յատակը տնտղելով բացականչեց ան. — բաւական պարզ ձեւ մը, նոյնիսկ նախնական: Պէտք է այս զամը դուրս քաշել… Հա՛, հա՛, հա՛, — ու լրտեսը գլուխը դարձնուց դէպի սպան, պայուսակի շարժական յատակը դուրս բերելէ վերջ. — Ա՛յ, որ կ'ըսէի թէ հին աղուէս մ'է այս թռչունը, համեցէք, տեսէք, Ձերդ Գերազանցութիւն, ամբողջ պահեստ մը բաւական կասկածելի իրեղէններու… Օհօ՛, ահաւասիկ մոմշորի վրայ նկարուած ինչ-որ կասկածելի յատակագիծ մը… Հետաքրքիր է, շատ հետաքրքիր, — ու մոմշոր գլանիկը երկնցնելով սպային շարունակեց, — յուսամ թէ չէք մոռնար զիս յիշել ձեր տեղեկագրին մէջ: Երբ անգամ մը տեսած լինիմ, զարմանալի կերպով յիշողութեանս մէջ կը դրոշմի այս թռչուններու պատկերը… Բախտաւոր հանդիպում մ'էր. — ու դառնալով դէպի Քաչալը քմծիծաղով մը շարունակեց, — անշուշտ, դուք ալ երջանիկ կը զգաք զիս տեսնելով, չէ՞…

Մինչ սպան մեծ հետաքրքրութեամբ առջեւը փռուած յատակագիծը կը քննէր, լրտեսը զաղտնարանի բովանդակութիւնը թափեց յատակին վրայ: Հրացանի զատվերի (իմա՛ փականակ, затвор) մասեր էին՝ ասեղներ, ապահովիչներ եւ բլթակներ՝ յարակից մասերով:

Քաչալը, որուն հազիւ թէ ուշադրութիւն դարձուցեր էին, ինքնազուսպ սառնութեամբ շուրջը կը դիտէր անճարացած մարդու նման, որ արդէն հաշտուած է կացութեան հետ: Ծանրօրէն յենած բաց պատուհանի փեղկին՝ անտարբեր դուրս նայեցաւ դէպի հրապարակը: Իրար վրայ կը հասնէին ճամբորդներով լեցուն կառքերը, որոնք հրապարակը կը լեցնէին շարժումով եւ աղմուկով:

Սաստիկ ճնշուած կը զգար Քաչալը, տաղաւարին մէջ արգելափակուած, մինչ երկու քայլ անդին մարդիկ ազատ եւ ուրախ կ'աճապարէին դէպի կայարան: Խորապէս կը գիտակցէր այն սարսափելի հետեւանքը, որ այս պատահական ձերբակալումը պիտի ունենար: Նորէն դէպի յաւիտենական սառնամանիքները: Այս մտածումը փայլակի արագութեամբ անցաւ մտքէն, կծկուեցաւ ու թեթեւ քրտինք մը պատեց մարմինը: Ինքն ալ հաստատ չէր գիտեր, թէ այդ պահուն ինչո՞ւ ժպտեցաւ, անորոշ, անիմաստ ժպիտով մը: Ո՞վ գիտէ, թերեւս ողբ մ'էր այդ, դառն հեկեկանք մը՝ հոգիէն փրթած:

Փոքր երեխայ մը հրապարակէն վազէ վազ կ'անցնէր, երբ սրարշաւ կառք մը քիչ մնաց անիւներու տակ ճզմէր մանուկը: Քաչալը շունչը բռնած քարացաւ կեցած տեղը: Բազմաթիւ մարդիկ շրջապատեցին երեխան, որ վախէն, մայթի վրայ նստած՝ բարձրաձայն կուլար:

— Չէ՛, բան չէ պատահեր, տուն գնա՛, տղաս, տուն գնա՛, — բարեսիրտ անցորդ մը տղու գլուխը կը շոյէր՝ աշխատելով հանգստացնել զայն:

Մէկ ալ երեխայի բոլորը հաւաքուած բազմութեան մէջ, Քաչալը նշմարեց Վահէն, որ ծխելով կը մօտենար տաղաւարին, անգործ մարդու մը անտարբերութեամբ: Պարտէզի ցանկապատին կռթնելով, հեռուէն հեռու, առանց անցորդներու ուշադրութիւնը գրաւելու, սկսաւ ձեռքերով նշաններ ընել՝ Քաչալի ուշադրութիւնը գրաւելու համար:

Քաչալը անձանօթի մը նման, ոչ-արտայայտիչ դէմքով մը, ուղիղ նայեցաւ դէպի ընկերը՝ կարծես ըսել ուզելով «զաւ ուրեմն, ի՞նչ նորութիւն ունիս ըսելիք»:

Վահէն, փոքր շրջան մը ընելով, նորէն նախկին դիրքը բռնեց, ու ձեռքի շարժումներով, դէմքի *միմիքով* կ'աշխատէր բաներ մը հասկցնել ընկերոջը: Հին փորձուած դաւադիր մը, ինչպիսին էր Քաչալը, անմիջապէս գլխի ինկաւ, որ ինչ որ կարեւոր ձեռնարկի մասին կը խօսէր Վահէն:

Գունատ կարմրութիւն մը պատեց Քաչալի դէմքը: Թաշկինակով քիթը սրբելու ձեւ մը ըրաւ՝ դրականօրէն գլուխը շարժելով: Մօտաւորապէս հասկցեր էր ընկերոջ միտքը: Պէտք էր պատրաստ գտնուիլ:

Վահէն, ուրախ տրամադրութեամբ ձեռքի վերջին շարժումով մը ընկերը բարեւելէ վերջ, ցատկեց առաջին պատահած կառքի մէջ ու շուտով աչքէ կորսուեցաւ:

Մինչդեռ երկու ընկերները այդպէս համր լեզուով կը խօսակցէին իրարու հետ, ժանտարմական սպան, գրասեղանի վրայ ամբողջովին բացած մոմշորէ գլանիկը, գլուխը կը կոտրէր բան մը հասկնալու համար՝ այդ հանելուկ յատակագծէն: Մէկ ոտք լայնութեամբ եւ երկու ոտք երկարութեամբ կտաւ մ'էր՝ խնամով նկարուած: Անշուշտ շրջանի մը յատակագծին էր: Բայց ինչ որ դիտողի մը անմիջական ուշադրութիւնը կը գրաւէր՝ այն էր, որ այդ ակներեւ յատակագծի վրայ ոչ տեղի անուն եւ ոչ իսկ տառ մը գրուած էր. նոյնիսկ պայմանադրական նետը կը պակսէր երկրի չորս կողմերը ցուցադրող:

Մոմշորի կեդրոնին վրայ սեւ թանաքով երկարաւուն քառակուսի շէնքի մը յատակագիծը նկարուած էր, չորս անկիւնները ժանիքաւոր բոլորակներով: Շատ մեծ ուշիմութեան պէտք չկար հասկնալու համար, թէ այդ քառակուսին բերդ մը, կամ ատոր մօտ բան մը կը ներկայացնէր, եւ որ այդ քարտէսի կարեւորագոյն կէտն էր: Այդ քառակուսիի քովէն, կապոյտ թանաքով բարակ եւ ոլորուն գիծ մը կը պատկերէր գետակ մը, որ բաւական մը վար կը կտրուէր կամուրջի նշանով եւ գետակը խաչաձեւող ճամբայով մը, որու մէկ ծայրը կը կորսուէր ինչ-որ շէնքերու մէջ, որոնք անշուշտ քաղաքի մը ծայրամասի թաղերը լինելու էին, իսկ ճամբու միւս մասը կ'երկարէր դէպի հեռուները, երբեմն անցնելով կլոր կէտերու քովէն, որոնք հաւանաբար որոշ գիւղեր կը բնորոշէին:

Իրականին մէջ, այդ յատակագիծ քարտէսը դիտողի մը ուշադրութիւնը պիտի չգրաւէր, եթէ չլինէր ժանիքաւոր բերդը, բայց մանաւանդ կարմիր թանաքով կարճ սլաք մը, որ բերդի ետեւի կողմէն կէտ մը կը ցուցնէր, ուր ո՛չ պատուհանի եւ ո՛չ դրան (= դռան) նշաններ կային:

Սպան տարակուսանքով գլուխը թափահարեց, մարդու մը նման, որ ինքզինքը կը գտնայ անլուծելի հանելուկի մը առջեւ: Գլուխը վեր վերցուց ու հետախուզող հայեացքը կեդրոնացուց Քաչալի վրայ: Ժանտարմական վարչութեան մէջ եփած սպայ մը, առաջին հայեացքով իսկ կրցաւ ճանչնալ ձերբակալուածի մէջ հին փորձուած յեղափոխական մը, որու հետ սովորական հարցաքննութիւնով մը գլուխ պիտի չկրնար ելնել:

Համակրելի դէմքով երիտասարդ գնդապետ մ'էր վրացի սպան: Բարեձեւ կազմով (= կազմվածքով)՝ կենդանի եւ աշխոյժ դէմքը շրջապատուած թխորակ սուր մօրուքով մը: Համազգեստի ձախ կրծքին անցուցած էր իրաւաբանական համալսարանի կապտաւուն նշանը:

Ծանրօրէն կռթնելով աթոռի յենարանին՝ սպան շատ քաղաքավար, խօսքը ուղղեց Քաչալին:

— Խնդրեմ մօտեցէ՛ք եւ նստէ՛ք, — սեղանի քով աթոռ մը մատնացոյց ընելով:

Քաչալը բոլորովին լուռ, մեքենական շարժումով մօտեցաւ եւ նստաւ աթոռին վրայ՝ համբերութեամբ սպասելով սպայի հարցումներուն:

— Ձեր անցագիրը, խնդրեմ:

Բաճկոնի ներքին գրպանէն հանելով հնամաշ անցագիր մը, որու ամէն կողմը ծածկուած էր կնիքներով եւ ոստիականական մակագրութիւններով, Քաչալը անխօս երկարեց զայն սպային.

— Ձեր անո՞ւնը.

— Արշակ Պետրոսեան:

— Ո՞ր տեղացի էք:

— Պարսկաստանցի, Սալմաստ գաւառի Հաւթվան գիւղէն:

Սպայի դէմքին նուրբ ժպիտ մը գծագրուեցաւ:

— Զարմանալի չէ՞ որ, վերջերս շատ մը ձերբակալուածներ գրեթէ բոլորն ալ պարսկաստանցի դուրս կուգան, — ու հարցական նայեցաւ Քաչալի աչքերուն:

Քաչալը բոլորովին անտարբեր, լուռ մնաց:

Լրտեսը, որ գործը վերջացուցած՝ կանգներ էր սպայի ետեւ, գայլի մը նման, դունչը առաջ երկարած, չարախինդ ծիծաղով մը դարձաւ սպային.

— Սուտ կը խօսի, Ձերդ գերազանցութիւն, պարսկաստանցի չէ, ես գիտեմ…

Բայց չկրցաւ շարունակել: Սպան, ակնյայտնի զզուանք մը դէմքին, արհամարհոտ ձեռքի շարժումով մը լռեցուց զայն: Ու դառնալով ձերբակալեալին՝ հարցուց.

— Իսկ ուրտեղէ՞ն կուգաք:

—Վլատիվաստոկէն, — առանց տատամսելու պատասխանեց Քաչալը:

— Օ՜, այդպէս: Հետաքրքիր է գիտնալ թէ՝ այնտեղ ի՞նչ գործով կը զբաղէիք:

— Չոր մրգեղէնի վաճառականութեամբ, — ինքնավստահ համարձակութեամբ պատասխանեց Քաչալը:

Սպան, կէս հեգնական, կէս լրջօրէն, կարծես ինքնիրեն սկսաւ խօսիլ.

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, Պարսկաստան չոր մրգեղէններու երկիրն է ու պարսկաստանցիք այդ ճիւղի մէջ յայտնի վաճառականներ են, — ու յանկարծ շեշտակի նայելով Քաչալին, հարցուց.

— Իսկ այս պայուսակները ձերն են, չէ՞…

— Ոչ, առաջին անգամն է, որ կը տեսնեմ… չոր ձայնով մը պատասխանեց Քաչալը:

Լրտեսը ինքզինքը զսպելու անկարող, բարկութեամբ պոռաց.

— Թշուառականը սուտ կը խօսի, սուտ կը խօսի, Ձերդ Գերազանցութիւն…

— Լռէ, — հրամայեց սպան անհամբերութեամբ, — այդ իմ գործը չէ, գիտցածներդ կը յայտնես քննիչին, երբ կարգը կուգայ, — ու նորէն դէմքը դարձնելով դէպի Քաչալը՝ մատով ցոյց տուաւ սեղանի վրայ փռուած քարտէսը, եւ որպէս թէ ընկերոջ հետ խօսէր, մտերմօրէն հարցուց, — չէ՞ք կարծեր թէ հետաքրքիր *տորիւման* (իմա՛ փաստաթուղթ) մ՚է…

Ուսերը վեր բարձրացնելով միայն պատասխանեց Քաչալը, որպէս թէ՝ բոլորովին անտարբեր: Սառը քրտինք մը ճակատը ծածկած էր սակայն: Արդէն տկար՝ այդ իրիկուան

իրարու յաջորդող պատահարները զինք բոլորովին ընկճեր եւ ջղայնացուցեր էին: Նոյնիսկ իր ձերբակալուիլը, որ այնքա՜ն տխուր հեռապատկեր մը կը բանար իր առջեւ, չէր ընկճեր զինք այնչափ, որչափ այդ մոմշորի պզտիկ կտորը, որուն տեսքը միայն ֆիզիքական անհանդուրժելի ցաւ մ'էր դարձած:

«Եթէ միայն կարողանայի յափշտակել եւ ոչնչացնել այդ քարտէսը», կը մտածէր Քաչալը, ներքին փոթորիկը աշխատելով ծածկել դէմքի խաբուսիկ խաղաղութեամբ, «որքան բան փրկած կը լինէի: Թերեւս ամէն ինչ երեւան պիտի գայ իմ պատճառով… աւելորդ զոհեր եւ ամիսներու աշխատանք ի զուր վատնուած…»: Ու ծանր հեւալով՝ կը նայէր սպայի աչքերուն: Սակայն Քաչալը կը գիտակցէր, որ աթոռը շատ էր հեռու գրասեղանէն: Եթէ նոյն իսկ կարողանար յանկարծակի շարժումով մը յափշտակել քարտէսը, հազիւ թէ ժամանակ ունենար փճացնելու զայն երեք մարդոց ներկայութեամբ, որոնք վայրկեանի մը մէջ կրնային զինք անշարժութեան դատապարտել: Ճակատին քրտինքը սրբեց թաշկինակով ու զսպուած կատաղութեամբ նայեցաւ սպայի աչքերուն:

Կան դէմքի որոշ արտայայտութիւններ, որոնք աւելի պերճախօս են քան արտասանուած բառերը: Սպան, կարծես բնազդօրէն զգալով ձերբակալուածի մտածումը, խնամքով ոլորեց մոմշորը եւ դրաւ գրասեղանի գզրոցի (իմա՛ դարակի) մէջ: Այդպէս լաւ է եւ ապահով. վերջապէս, յուսահատ մարդ մը ամէն ինչ ընելու ընդունակ է… Ու դառնալով ժանտարմին՝ հրամայեց ձերբակալուածի վրան-գլուխը խուզարկել:

Գրպանի զմելի (իմա՛ փոքր դանակ) մը, թաշկինակ մը, քսանեւհինգ ռուբլի թղթադրամ եւ քիչ մ'ալ արծաթ մանրուք փող սեղանի վրայ դրաւ խուզարկող ժանտարմը ու, բարեւելով սպան, մէկդի քաշուեցաւ: Զմելին գզրոցի մէջ տեղաւորելով՝ սպան մնացածը ձերբակալուածին յանձնեց ու ապա պաշտօնական թղթի վրայ քանի մը տող գրելով, յանձնեց ժանտարմին:

— Տարէք կեդրոնական վարչատունը:

Քիչ անցած՝ ժանտարմի ուղեկցութեամբ Քաչալը դուրս ելաւ տաղաւարէն, եւ միասին վերցուցին այն ելեքտրաքարշը, որ կ'երթար ուղիղ Երեւանեան հրապարակը:

Երեւանեան հրապարակը, Թիֆլիսի կեդրոնը, լայնօրէն փռուած է քաղաքապետարանի առջեւ: Ան, աւելի բան մ'է, քան սովորական հրապարակ մը, որու նման թէեւ շատեր կամ քաղաքի զանազան մասերու մէջ, բայց ոչ մէկը չունի անոր արժէքը: Եթէ Թիֆլիսը Կովկասի կեդրոնական քաղաքն է, երեւանեան հրապարակն ալ այդ քաղաքի սիրտն է. առանց այդ հրապարակին դժուար է երեւակայել շքեղ Թիֆլիսը, որ իր գրաւչութենէն շատ բան պիտի կորսնցնէ առանց անոր:

Մանր քարերով սալայատակուած բաւական ընդարձակ հրապարակ մ'է այդ, երեք կողմէն շրջապատուած շքեղ վաճառատներով եւ հիւրանոցներով, իսկ չորրորդ կողմէն համեստ խանութներու եւ *պատվայ*ներու (իմա՛ նկուղների) շարքով, ուր ցանկացող մը կրնայ վստահ լինել անխարդախ շիշ մը գինիի հետ հայկական խաշ, պատուական ցոցխալ ձուկ եւ կամ կովկասեան հռչակաւոր *շիշլիք* (իմա՛ խորոված) վայելել, խորոված տոմաթէսի եւ փոքր դմակով լեցուն պաթլիճանի (իմա՛ սմբուկ, բադրջան) ընկերակցութեամբ:

Այդ հրապարակի չորս կողմը գոյութիւն ունին մէկէ աւելի հռչակուած վայրեր, որոնք յայտնի են իրենց մասնայատուկ շնորհքովը: Փուշկինեան փոքր պարտէզին դիմաց, գետնափոր պատուալի մը մէջ, չնչին գումարի մը փոխարէն կարելի էր Թիֆլիսի լաւագոյն խաշը ունենալ, ընդունուած դեղթափը մասնագէտ հարբեցողներուն, որոնք սանձարձակ քէֆ մը անպատճառ խաշով պիտի վերջացնէին, քիչ մը «ինքզինքնին գտնելու համար»: Այդ տեղէն

երկու խանութ վար, նոյնպէս գետնափոր պատվալի մը *կինտօ* տէրը, խնձորի նման կարմիր թշերով եւ ահագին փորը արծաթէ հաստ քամարով (իմա՛ գօտի) մը շրջափակած, հռչակուած էր Կախէթի իր պատուական գինիով, որու համար օրական հազար անգամ երդում կ'ուտէր, որ ութ տարուան հնութիւն մ'ունի, թէեւ չէր քաշուեր բոլորովին նոր յաճախորդներուն հաւատացնելու, թէ լուսահոգի հայրը տասնեւութը տարիներ առաջ գնած էր այդ գինին եւ տակառի բերանը նոր էր բացուած: Կողքի շատ ցած առաստաղով պատվալը հռչակուած էր սքանչելի ցոցխալ ձուկերով, որոնք խանութի կեդրոնը գտնուող փոքր աւազանին մէջ կը խայտային՝ սպասելով իրենց ճակատագրին:

Թամամշեւի ընդարձակ քարվանսարայը, քաղաքապետարանի դիմացը, հրապարակի ամբողջ ճակատը կը բռնէր հարիւրաւոր կրպակներով: Այդ քարվանսարան փեթակի մը նման առտուընէ (= առաւոտից) մինչեւ իրիկուն լեցուն էր յաճախորդներով, որոնք հեռաւոր թաղերէն կուգային այդ քարվանսարայի մասնաւոր մէկ խանութէն գնումներ ընելու:

Թիֆլիսի մէջ հարիւրաւոր մրգավաճառի խանութներ կային, զանազան փողոցներու մէջ ցրուած, բայց ատոնցմէ ոչ մէկը այն հռչակը ունէր՝ ինչ որ յայտնի Քելպելայի խանութը: Պարսիկ մ'էր տէրը այդ խանութին, աւելի ժողովրդական ու հանրածանօթ, քան Թիֆլիսի ոեւէ քաղաքագլուխ: Դանդաղ փութկոտութեամբ, տէրն ու օգնականները կը ծառայէին գնորդներուն, *դարդիման* մտերմութեամբ ժպտելով, կարծես քառասուն տարուայ հօրենական բարեկամներ լինէին: Պարսկաստանի լաւագոյն չոր մրգեղէնը, Գանձակի խաղողն ու Երեւանի դուդմա սեխն ու *ատճուխն* այդ խանութէն առնելու էր մարդ, եթէ կ'ուզէր լաւագոյնն ունենալ:

Թամամշեւի քարվանսարայի տակը կը գտնուէր յայտնի Տիլի-Պուճուրը, որու *շիշլիկը* հռչակուած էր ամբողջ Կովկասի մէջ: «*Կավկազքի*» հիւրանոցի մուտքի աջ կողմն էր երաժշտական գործիքներու ծանօթ խանութը: Հոն, եթէ փնտռածդ մէկ եղանակը չգտնէիր, այլեւս աւելորդ էր շարունակել փնտռտուքը, պէտք էր Մոսկուա դիմել: Այս վայրերը տեղականէն աւելի՝ համակովկասեան հռչակ ունէին: Հեռաւոր գաւառէ մը եկած վաճառական մը անպատճառ Տիլի-Պուճուր պիտի այցելէր, եթէ միայն անոր համար, որ տուն վերադարձին՝ բարեկամներուն ու դրկիցներուն կարենար ըսել. «Էնպէ՛ս լազաթին քէֆ մ'արինք Տիլի-Պուճուրին մէջ որ…»

Այս բոլոր նշանաւոր վայրերուն մէջ սակայն ոչ պակաս աչքի զարնող տեղ մը կը բռնէր Սաքայեանի *քանտիտերսկին* (իմա՛ հրուշակավաճառանոց) որ ամբողջ կովկասահայութեան մտաւորական ժամադրավայրը կը համարուէր իրաւամբ: Դերասաններ, գրագէտներ, հասարակական գործիչներ, զանազան կուսակցութիւններու պատկանող յեղափոխականներ, ուսուցիչներ եւ ուսանողներ, ատոնք բոլորն ալ քիչ թէ շատ ազգային գունաւորումով, իրարու կը հանդիպէին այդ խանութի մարմար սեղաններու առջեւ, ժամը տասնեւմէկի սուրճի եւ կամ կէսօրէ յետոյ պարտադրական թէյի ժամանակ, որ անխուսափելի կերպով կը սկսէր ժամը չորսին ու կը վերջանար անորոշ ժամանակ մը:

Այդ խանութը կը գտնուէր Երեւանեան հրապարակէն դէպի վեր բարձրացող Սոլոլակ փողոցի վրայ: Ինչպէս սովորաբար, այդ երեկոյ ալ Սաքայեանի քանտիտերսկին լեցուած էր յաճախորդներու այլատարր բազմութեամբ: Սեղաններու շուրջը հաւաքուած զանազան խմբակները կենդանի խօսակցութեան մը բռնուած էին: Սկսած դպրոցական-հոգաբարձական հարցերէն մինչեւ գրական-քաղաքական հարցերը, ընդհանրապէս հոդ կը լուծուէին: Սաքայեանի քանտիտերսկին պարզ խանութ մը լինելէ աւելի, մտաւորականներու կաճառի մը հանգամանքը ստացած էր:

Բաւական ընդարձակ խանութի ներսի անկիւնի մարմարէ կլոր սեղանի մօտ առանձին նստած էր Վահէն, առջեւը բաժակ մը թէյ, որ վաղուց պաղած էր: Հայեացքը ուղղած դէպի

խանութի դուռը՝ ակնայայտնի կերպով մէկու մը կը սպասէր անհամբեր: Հազիւ թէ հանգիստ կրնար նստիլ Վահէն, ստէպ գրպանէն նիքելապատ ժամացոյց մը դուրս կը բերէր ջղային շարժումով մը, կամ բաճկոնի կոճակին հետ կը խաղար անգիտակցօրէն: Խանութի մեծ ժամացոյցի սլաքը դանդաղօրէն կը յառաջանար՝ նոյն համեմատութեամբ ալ Վահէի անհամբերութիւնը:

Ժամը տասը անցած էր արդէն: Ներկաներէն շատեր մեկնած էին, ուրիշներ ալ կը պատրաստուէին մեկնիլ: Վահէն ձեռքի սիկարէթը սրտնեղութեամբ մէկդի նետեց, ոտքի ելաւ եւ պարտքը վճարելով՝ խանութէն դուրս ելաւ: Փողոցի միւս մայթը անցաւ Վահէն ու քաղաքապետարանի անկիւնի դեղարանին առջեւ կանգ առաւ, հայեացքը ուղղած դէպի Վելեամինովսկի փողոցը:

— Ուշացան, սրտնեղած ինքնիրեն խօսեցաւ Վահէն. — արդեօք ինչո՞ւ ուշացան:

Նոր սիկարէթ մը վառեց ու ագահօրէն սկսաւ ծխել: Հազիւ ինքզինք կրնար պահել: Հապա եթէ իր սպասած մարդիկը չգային… Սաքայեանի եւ կամ քաղաքապետարանի այդ անկիւնը ժամադիր էր եղած Վաչոյի հետ… «Չլինի՞ թէ նոր փորձանք մը պատահեցաւ: Գէթ Վաչօն գար», ջղայնացած կը մտածէր Վահէն:

Մէկ երկու անգամ դեղարանի երկայնքով գնաց եկաւ եւ՝ մինչ կը պատրաստուէր նորէն Սաքայեանի խանութը վերադառնալ՝ մտածելով որ հոն կրնան եկած լինիլ, Վելեամինովսկի փողոցի վերի կողմէն եկող սրարշաւ կառք մը կանգ առաւ իրմէ քանի մը քայլ հեռու: Կառապանը Վաչօն էր, իսկ կառքի մէջ, փոխանակ իր սպասած ընկերներուն, նստած էր անծանօթ *կիմնազիստ* (իմա՛ գիմնազիայի աշակերտ) պատանի մը, որ չուշացաւ կառքէն վար ցատկել, երբ Վահէն զարմացկոտ, յօնքերը պռստած՝ մօտեցաւ կառքին:

Վաչօն աճապարեց աթոռակէն վար իջնել մայթի վրայ ու մօտենալով Վահէին՝ ցած ձայնով մը ըսաւ.

— Միհրդատն ու Ալեքսանը չկրցայ գտնել… Ժամանակ ալ չունէի, որ անոնք փնտռելու ելլէի…Մտածեցի, որ փոխանակ առանձին գալու՝ միասին բերեմ Վարդանը, — բայց Վահէի դէմքին վրայ ակներեւ տարակուսանք մը նկատելով՝ աճապարեց վրայ բերել, — ուժեղ ձեռք մը աւելի կ'ունենանք…

— Բայց Վաչօ՛…

— Տարիքին մի նայիր, ընկերոջ խօսքը ընդմիջեց Վաչօն. — Կիմնազիստներու խմբի լաւագոյն ընկերներէն է… յանդուգն եւ անվախ պատանի մը… Մեր ղեկավար ընկերները մեծ վստահութիւն ունին անոր վրան… Թէեւ դու գիտես… Ես բան մ'ալ յայտնած չեմ անոր: Իրենց տունը ճամբուս վրայ էր, վար կանչեցի զինքը եւ յայտնեցի թէ վտանգաւոր, բայց անհրաժեշտ գործ մը կայ կատարելիք, արդեօք կուգա՞յ մեզի օգնելու: Առանց վայրկեան մը տատամսելու գլխարկը վերցուց եւ եկաւ հետս՝ յայտնելով՝ «Անշուշտ կուգամ, Վաչօ, այդ ալ հարցնելու բա՞ն է»… Իսկական սրտի տէր մարդ ըսածը այդպէս պէտք է լինի… Բայց ինչպէս ըսի, նորէն դու գիտես, կ'ուզե՞ս ետ կը ճամբեմ… թէեւ վստահ եմ, որ մեզի պէտք կրնայ գալ:

Վահէն լուռ, խուզարկու հայեացքով մը դարձաւ դէպի պատանին, որ քանի մը քայլ հեռուն կեցած՝ կը սպասէր երկուքի խօսակցութեան լրանալուն: Վահէն, պատանիի արտաքին երեւոյթէն կ'երեւի լաւ տպաւորուած, մօտեցաւ անոր.

— Բարեւ ձեզ, — եւ ուժեղ սեղմեց անոր երկարած ձեռքը. — ձեր անունը…

— Վարդան Արսէնեան, — կարճ ու կտրուկ պատասխանեց պատանին՝ յարգալից սպասելով որ դիմացինը խօսի:

— Անուննիդ խոստմնալից է, — ընկերաբար ժպտեցաւ Վահէն. — Վարդան եւ Արսէն, եթէ ձեր սիրտն ալ համապատասխանէ ձեր անունին…

— Ես դեռ նորեկ մ'եմ գործի մէջ, համեստօրէն պատասխանեց Վարդանը, — բայց պատրաստ՝ հետեւելու ձեզ, եթէ հրամայէք…

— Դժուար եւ վտանգաւոր գործ է, ինքնիրեն խօսեցաւ Վահէն, —դժուարին գործ է…

Պատանին կարծես թէ չլսեց իսկ Վահէի խօսքերը: Կենդանի աչքերը Վահէին ուղղած, լուռ մնաց: Վահէն ներքնապէս հետաքրքրուած՝ նայեցաւ անոր: Փորձ յեղափոխական մը ինք. հարիւրաւոր երիտասարդներու հետ շփում ունեցած էր շատ դժուարին պայմաններու մէջ, սովրեր էր մէկ երկու խօսքով կշռել անոնց մտաւոր եւ հոգեկան կարողութիւնները: Կ'երեւի, բաւարարուած իր քննութեան արդիւնքէն, մտերմօրէն Վարդանի թեւը մտաւ եւ գլխով նշան ըրաւ Վաչոյին, որ շարունակէ ճամբան: Իսկ ինք նոր ընկերոջ հետ միասին Վելեամինովսկի փողոցէն սկսաւ հանդարտօրէն վեր բարձանալ ու աջի վրայ բացուող առաջին փողոցը մտնելով կիսաշրջան մը դարձաւ քաղաքային դումայի շէնքի շուրջը:

Երբ Վահէն ընկերոջ հետ նորէն Երեւանեան հրապարակը դուրս եկաւ, կտրեց փողոցը, անցաւ Սաքայեանի խանութի առջեւով ու կանգ առաւ դէպի աջ բացուող առաջին փողոցի անկիւնը, որու վերի կողմը կը գտնուէր ժանտարմական վարչութեան կեդրոնական շէնքը:

Միջակ լայնութեամբ փողոց մ'էր այդ, վատ լուսաւորուած ու երկուստեք նեղ մայթերով եզերուած: Գիշերուան ուշ ատեն հազիւ երբեմն անցորդ մը կ'երեւէր: Փողոցի վերի անկիւնը, ուր կողմնակի փողոց մը կը խաչաձեւէր առաջինը, կը գտնուէր ժանտարմական վարչութեան չորս յարկանի բարձրադիր շէնքը:

Վահէն աչքի պոչով նոր ընկերը կը դիտէր հետզհետէ աճող գոհունակութեան զգացումով: Մէկ երկու խօսքով անոր բացատրեր էր ձեռնարկի մանրամասնութիւնները:

Բարձրահասակ պատանի մ'էր Վարդանը, հազիւ տասնեւինը տարեկան, երրորդ կիմնազիայի աւարտական դասարանէն: Առոյգ եւ աթլեթիք կազմուածքով մ'օժտուած էր ան: Երկարաւուն դէմքը, որ նոր սկսեր էր աղուամազով մրոտիլ, մասնաւոր գրաւչութիւն մը կուտար անոր: Քիչ դուրս ինկած ճակատին տակ կենդանի աչքերը կը ներշնչէին այնպիսի վստահութիւն մը, որուն անկարելի էր դիմագրաւել եւ որու առջեւ տեղի կուտային ամէն անվստահութիւն ու կասկած: Ցաղթ կազմուածք մ'ունէր, տասնեւինը տարեկան պատանիի մը կամար թերեւս վաղաժամ: Լայն կուրծքը դուրս ինկած էր ըմբիշի մը կուրծքին պէս: Ջլապինդ թեւերը քիչ մը երկար էին, քայլերը՝ առնական եւ հաստատուն:

Վահէն, Վարդանի թեւը մտած, բացատրեր էր անոր իրենց կատարելիք ձեռնարկի մասին: Առանց թաքցնելու հաւանական վտանգը, ուշադրութեամբ հետեւեր էր տղու դէմքի արտայայտութեան: Չէ՛, նոյնիսկ ամենափոքր չափով վարանումի հետք չէր տեսած անոր դէմքի վրայ, այլ ուշադիր, լարուած դէմք մը միայն, որ կեդրոնացած արտայայտութեամբ կ'աշխատէր տրուած բացատրութիւնը իւրացնել. խոհուն եւ կայծկլտացող աչքեր, ներքին զուսպ ոգեւորութենէ մը վառուած, առանց սակայն պոռոտ ինքնավստահութեան: Վահէն բոլորովին միամտուած էր: Չէ՛, Վաչօն չէր սխալած՝ այս պատանին հետը բերելով:

Անցորդներու ուշադրութիւնը չգրաւելու համար, երկուքը սկսան քալել լայն մայթին վրայ, փողոցի անկիւնէն մինչեւ Սաքայեանի խանութը, անհամբեր սպասելով Վաչոյի երեւնալուն, որ կ'ուշանար սակայն:

Ժամը տաս ու կէսն անցած էր արդէն: Խանութներու փեղկերը շառաչելով կը փակուէին: Երեւանեան հրապարակը խաղաղ կերպարանք մը կը ստանար: Հազիւ մէկ երկու

խմբակներ, քաղաքապետարանի առջեւ տնկուած ծառերու տակ դեռ կը յամառէին մնալ, վէճի բռնուած:

— Զարմանալի է որ այսքան ուշացան, — աւելի ինքնիրեն կը խօսէր Վահէն՝ բարձրաձայն խորհրդածելով. — պէտք էր որ մինչեւ այժմ երեւնային…ժամը տասնմէկին կը մօտենայ:

— Թերեւս ուղղակի Մետեխի բանտը տարած են: Չէ՞ք կարծեր թէ կրնայ պատահիլ…

— Անշուշտ ո՛չ, նախ՝ ժանտարմական կեդրոնական կայանը կ'ուղարկեն նոր ձերբակալուածները, պատճառ մը չկայ որ Քաչալը բացառութիւն լինի: Բայց իրապէս շատ ուշացան…

Թեւանցուկ շարունակեցին իրենց պտոյտը:

Առաջինը Վարդանը տեսաւ Վաչօն, որ սանձերը թոյլ ձգած՝ դանդաղօրէն կը բարձրանար Երեւանեան հրապարակէն: Երկու ընկերները աճապարեցին հասնիլ կառքի ետեւէն, երբ Վաչօն նշանակալից հայեացք մը նետելով շարունակեց ճամբան ու կիսաշրջան մը ընելով մտաւ Բեթրովելիք փողոցը ու կանգ առաւ պատահած առաջին տան առջեւ:

Երկու ընկերները երբ մօտեցան, Վաչօն նստարանի պահարանէն փոքր ծրար մը հանելով՝ յանձնեց Վահէին.

—Նոր ելեքտաքարշէն վար իջան եւ ուղղուեցան այս կողմը, շշնջաց Վաչօն:

—Մէ՞կ ժանտարմ միայն կ'ուղեկցէր անոր, — հարցուց Վահէն:

—Անշո՛ւշտ մէկ, բայց երիտասարդ յաղթանդամ ջանավար մը… Զգոյշ պէտք է լինիլ…

—Էդ ոչինչ, սիրելիս, — ինքնաբաւականութեամբ ժպտաց Վահէն, — դու ան ըսէ՝ Քաչալը քեզ տեսա՞ւ:

— Անկասկած, լրագրավաճառի տաղաւարին մօտ կանգնեցուցեր էի կառքս: Ելեքտրաքարշէն երբ իջան, դէմ դիմաց եկանք: Քաչալը զիս տեսնելուն՝ դէմքին թեթեւ ժպիտ մը խաղաց… Կ'երեւի հասկցաւ, թէ բաներ մը կը դառնայ, բայց…

— Ի՞նչ կայ որ, —անհանգստացած հարցուց Վահէն:

— Այսինքն՝ ոչինչ. միայն Քաչալը շատ տկար կ'երեւէր…Գունաթափ ու հազիւ քալելու կարող…

— Դժբախտութիւն մը, որուն չենք կրնար օգնել սակայն… Ըսենք՝ Քաչալը ընելիք բան մ'ալ չունի… բաւական է որ մենք պէտք եղած արագութեամբ շարժինք — ու դառնալով Վարդանին՝ Վահէն շարունակեց խօսքը, — դուք ուժեղ էք, ժանտարմով բնաւ մի զբաղիք, միայն Քաչալը կառքը դնելու աշխատեցէք… մնացածը իմ գործն է… Մենք անցնինք: Վաչօ, կը սպասես այստեղ ու, երբ Քաչալն ու ժանտարմը փողոցով դէպի վեր առաջ գան, հինգ տասը քայլի վրայ կը սկսիս հետեւիլ անոնց…

— Ես գործս գիտեմ, դու անհոգ եղիր, յաջողութիւն ձեզի…

Վահէն ու Վարդանը կամաց կամաց սկսան բարձրանալ փողոցով, որ զգալի զառիվեր մը ունէր: Երկուքն ալ լուռ էին ու ինքնամփոփ: Վահէն ստէպ ետ կը նայէր: Երանի թէ պատահական անցորդներ չանցնէին, կը մտածէր ան, թէեւ կը զգար որ, ինչ ալ որ լինէր, գործը պիտի կատարուէր անպատճառ:

Բաւական հեռացեր էին: Կառքը մութ անորոշ զանգուածի նման կ'երեւէր հեռուէն: Հասած էին ժանտարմական վարչութեան շէնքի առջեւ: Ատկէ փողոց մը կը սկսէր դէպի Սուրբ Դաւիթ սարի փէշերուն թառած թաղերը: Ժամանակ մը հող սպասելով, ետ դարձան նորէն:

Այդ հեռաւորութենէն հազիւ թէ կարելի լինէր բան մը նկատել կիսախաւար փողոցին մէջ, բայց Վահէի սուր ականջները որոշակի լսեցին հեռուէին դանդաղօրէն առաջացող կառքի անիւներու հանած աղմուկը փողոցի քարէ սալայատակին վրայ: Վահէն բնազդօրէն սեղմեց Վարդանի թեւը: Վերջինս ալ լսած էր: Դրական իմաստով, գլուխը շարժեց: Երբ բաւական մը առաջացան, տարտամօրէն նկատեցին նախ երկու ստուերներ, որոնք մայթի նոյն կողմով իրենց դէմ կուգային, իսկ անոնց ետեւէն՝ դանդաղօրէն եկող կառքը: Քիչ վերջը սակայն որոշակի կը լսուէր ժանտարմի խթաններու զնկոցը:

Քանի մը քայլ եւս առաջանալէ վերջ, Վահէն ընկերոջը հետ կանգ առաւ տան մը առջեւ, որու դուռը մայթէն երկու սանդիմատերով բարձր կը բացուէր: Վեր բարձրացան: Վարդանը ներս ինկած դրան ստուերի մէջ կորաւ, իսկ Վահէն ձեռքը տան ելեքտրական կոճակին վրայ դրաւ, առանց սեղմելու զայն, այնպիսի դիրք մը բռնած, որ մարդ կ'ունենայ զանգահարութեան պատասխանը սպասած ժամանակ: Վահէն նախօրօք Վաչոյէն ստացած ծրարը քանդեր էր. կաշիէ կարուած կարճ ու հաստ կոպալ մ'էր քիչ աւելի երկար քան սովորաբար թմբակահարներու գործածածը, ծայրի ուռուցիկ մասը ամբողջովին արճիճ գնդակներով լեցուած:

Վարէն եկող երկու ստուերները այժմ արդէն որոշ ձեւ ստացած կը մօտենային: Վահէն ուժով մը Վարդանի ձեռքը սեղմելէ վերջ, բոլորովին սառը, արագ հայեացքով մը կշռեց ստեղծուած կացութիւնը: Չարագուշակ ժպիտ մը խաղաց դէմքին, սանդուխներու բարձրութեան շնորհիւ տիրապետող դիրք մ'ունէր ինք, հակառակ ժանտարմի բարձր հասակին:

Եկողները կողք կողքի կը քալէին, Քաչալը դժուարութեամբ կը յառաջանար, գլուխը կախած: Հաւանական է որ նկատած իսկ չէր տան դրան առջեւ կանգնած անծանօթները: Երբ մօտեցան դրանը, ժանտարմը մայթի նեղութեան պատճառով ձգեց որ առաջ անցնի ձերբակալուածը ու ինք ն ալ գրեթէ կրնկակոխ հետեւեցաւ անոր: Հազիւ թէ քայլ մը առած էր առաջ, երբ Վահէի կոպալով զինուած ձեռքը բարձրացաւ օդի մէջ եւ անհնարին թափով իջաւ ժանտարմի գլխուն՝ բութ ձայն մը հանելով:

Վարդանը իր կեցած տեղէն ոչ տեսաւ եւ ոչ ալ գլխի ինկաւ, թէ ի՞նչ կատարուեցաւ: Տեսաւ միայն, որ ժանտարմը յանկարծ քայլ մը առաջ գնաց, երերաց գինով մարդու մը նման՝ աշխատելով հաւասարակշռութիւնը պահել, ձեռքը բնազդօրէն կողքի ատրճանակին նետելով: Ժանտարմի կարծր գլխարկը սակայն, մեծապէս թուլացուցեր էր հարուածի թափը, այնպէս որ թէեւ շշմած, բայց ոտքի վրայ մնացեր էր՝ ինքզինք գտնել ջանալով:

Դժբախտաբար, Վահէն հեռաւորութեան պատճառով բարձրէն հարուածը չէր կրնար այլեւս կրկնել. կը մնար որ մայթի վրայէն փորձէր: Բայց Վարդանը, առանց ժամանակ տալու Վահէին, խոշոր ոստիւնով վար ցատկեց կեցած տեղէն մայթի վրայ, ու մինչ ժանտարմը ատրճանակը դուրս կը քաշէր պատեանէն, իրար ետեւէ կռուփի երկու այնպիսի ուժեղ հարուածներ հասցուց անոր կզակին, որ հսկայ երիտասարդը եղան նման ծանր տքալով, բոլորովին ուշաթափ վիճակի մէջ, երեսն ի վայր փռուեցաւ գետին: Քաչալը գունաթափ, պատին կռթնած, ծանր կը հեւար:

Վաչօն, ընկերներուն մօտ հասած, ճարպիկ շարժումով մը կառքը ետ դարձուց անմիջապէս: Վարդանը, երեխայի մը նման գրկած Քաչալը, կառքը մտաւ, Վահէն ալ ետեւէն: Ժամանակ չկար կորսնցնելիք: Վաչօն մտրակեց աշխոյժ ձիերը, ու կառքը արագօրէն եկած ճամբայով վերադարձաւ, անցաւ քաղաքային Տումայի առջեւով եւ հազիւ Վելիամինովսկի փողոցէն

քիչ բարձրացած ձախ թեւի վրայ բացուած նեղ ու ծուռ փողոց մը անցնելով՝ կանգ առաւ վերջապէս Արասապատ հրապարակի ներքին ծայրը, տան մը առջեւ:

Երկյարկանի քարաշէն տուն մ՚էր, ուր վերի յարկը կը բնակէին Արսէնեանները: Նախօրօք այդպէս կարգադրած էին, որ Վարդանը քանի մը օրուան համար իրենց տունը պահէր Քաչալը, որպէս ապահով թագստոց մը, մինչեւ որ կացութիւնը պարզուէր եւ ընկերները միջոց մը գտնէին զայն Թիֆլիսէն անվտանգ դուրս բերելու:

Երբ Քաչալը, ծանրօրէն կռթնած պատանիի ուսին, դժուարութեամբ վար կ՚իջնար կառքէն, Վահէն Վարդանի ձեռքը սեղմելով՝ ըսաւ.

— Ապրիք, վստահելի ընկեր մ՚էք, Քաչալը ձեր հոգածութեան կը յանձնեմ, լաւ պահեցէք:

— Շնորհակալ եմ. դուք կրնաք բոլորովին անհոգ մնալ այդ մասին: Գիշեր բարի:

— Գիշեր բարի:

Կառքը շարժուեցաւ դէպի Բէհբութեան փողոցը, բայց հազիւ փողոցի անկիւնը հասած՝ Վահէն առանց կառքը կանգնեցնելու ճարպիկօրէն վար ցատկեց, յայտնելով Վաչոյին, որ երթայ հանգստանալու, իսկ ինք սկսաւ բարձրանալ Բեհբութեան փողոցով: Վելեամինովսկիի անկիւնը, ճերմակ ներկուած տան մը դարպասի փոքր դռնէն ներս մտաւ, ուշադրութեամբ չորս կողմը նայելէ վերջ, թէ հետեւող մը կա՞ր իրեն:

Երբ Վարդանը ընկերոջ հետ մօտեցաւ իրենց տան դրանը, հազիւ լուսաւորուած կողքի անելի փողոցէն մարդ մը դուրս ելաւ, ճերմակ գոգնոցով ու երկար գաւազան մը ձեռքը: Տան դռնապանն էր:

— Պարոն Վարդան. էս օր ուշ տուն կուգաս, — ձայնեց դռնապան Մուսօն, թիկնեղ երիտասարդ մը, որ Ախլաթի շրջանէն տարիներ առաջ գաղթած էր Կովկաս. — Էդ ղօնախդ (իմա՛ հյուր) ո՞վ է. — ու մօտ գալով հետաքրքրութեամբ դիտեց Քաչալը:

— Բարեկամ մը, — պատասխանեց Վարդանը. — Հայրս տուն եկա՞ւ…

— Քիչ առաջ ներս մտաւ… Էս բարեկամդ հիւանդ կ՚երեւի, պարոն Վարդան:

Վարդանը՝ Մուսոյի ականջին ծռած՝ բաներ մը փսփսաց.

— Դէ, հասկցա՞ր, աչքդ չորս բաց…

— Արխային (իմա՛ վստահ) մնա, — ու դռնապանը՝ Քաչալի միւս թեւը մտած՝ հոգածու ուշադրութեամբ օգնեց անոր սանդուխներէն վեր բարձրանալուն:

Երբ Վարդանն ու Քաչալը բարձրացան երկրորդ յարկը՝ Արսէնեաններու յարկաբաժինը, հիւրանոցէն ճրագի լոյսը շեղակի ինկեր էր միջանցքի պատին վրայ: Ուրեմն, տնեցիք դեռ քնած չէին: Զգուշութեամբ Քաչալը իր սենեակը մտցնելով՝ Վարդանը օգնեց անոր որ հանուի: Իր անկողնին մէջ պառկեցուց, դուրս ելաւ դուռը ետեւէն գոցելով ու շտկուեցաւ դէպի հիւրասենեակը, ուրկէ խօսակցութեան ձայներ կուգային:

ՂԵԿԱՎԱՐ ՄԱՐՄՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Վելեամինովսկայա եւ Բէհբութեան փողոցներու անկիւնը սպիտակ ներկուած երկյարկանի բաւական ընդարձակ տուն մը կայ, քաղաքի հին համարուած շէնքերէն մէկը: Այս տունը հարազատ կերպով պահած էր Թիֆլիսի յատուկ ճարտարապետական կառուցուածքը, ընդարձակ երեսբացով, ներքին սալայատակուած բակով եւ զարմանալիօրէն մեծ դարպասի դռնով, որու կիսափեղկին վրայ իսկ, ամենօրեայ գործածութեան համար, բնակիչները փոքր դուռ մը բանալու ստիպուած էին:

Տան առաջին յարկին վրայ երկար ժամանակէ ի վեր կը բնակէր հայ ընտանիք մը՝ ծերունի այր և կին մը, երկու չափահաս աղջիկ զաւակներ, տան միակ երիտասարդ տղան եւ երեք մանր երեխաներ, որոնք վաղաժամ կորսնցուցած իրենց ծնողքը՝ մեծ հօր մօտ կը մնային:

Ներսէսեանները, այդպէս կը կոչուէին անոնք, համեստ պայմաններով, բայց քաղաքի աչքի զարնող մտաւորական ընտանիքներէն կը համարուէին: Հին, անցեալ ունեցող ընտանիք մ'էր ան, սերտօրէն կապուած յեղափոխական շարժումներու հետ: Բազմաթիւ ռուս յեղափոխական մտաւորականներ, աքսորուած Կովկաս, այդ ընտանիքի շրջանին մէջ գտած էին իրենց մտաւոր ու հոգեկան պահանջներուն համապատասխան մթնոլորտ մը: Դեռ ութսունական թուականներէն սկսած, այդ տունը տեսակ մը կեդրոնական օճախ էր ազգային, կուլտուրական նորաբողբոջ շարժման, որ Փեթերսպուրկի եւ Մոսկուայի հայ ուսանողական ժողովներու մէջ խանձարուրուած, իջեր էր Կովկաս՝ մտքերը փոթորկելով եւ ազգային զարթումի աղջամուղջի մէջէն հետզհետէ որոշ ձեւ ու գունաւորում ստանալով:

Ներսէսեաններու տունն էր հաւաքատեղին Թիֆլիսի յառաջդիմական երիտասարդներուն, որոնք ամբողջ մտաւորական Ռուսաստանը ալեկոծող տեսական հարցերով յափշտակուած էին:

Այդ երեկոյ Ներսէսեաններու մօտ, ճաշասենեակի մեծ սեղանը շրջապատած խումբ մը երիտասարդներ խորհրդակցութիւն մը ունէին: Պատահական հաւաքոյթ մը չէր այդ. գրեթէ ամէն շաբաթ այդ խումբի անդամները կը հաւաքուէին եւ աղմկոտ ժողովներով շատ անգամներ ամբողջ գիշերը կը լուսցնէին:

Հաւաքուած երիտասարդները յեղափոխական մարմնի ղեկավար անդամներն էին: Անոնք Թիֆլիսէն կը ղեկավարէին ազգային շարժումը, որ լայն ցանցաւորած էր Կովկասի բոլոր հայաշատ շրջանները և Տաճկաստանի այն վայրերը, որոնք յեղափոխական ձեռնարկ մը յաջողցնելու նպաստաւոր տուեալներ ունէին:

Այդ իրիկուն, Ներսէսեաններու տունը հաւաքուած յեղափոխական մարմնի անդամներ անսովոր ջղայնութեամբ կը վիճէին, հակառակ որ օրիորդ Նաթալիան, Ներսէսեաններու մեծ աղջիկը, քանի մը անգամներ զիրենք զգուշացուցած էր.

— Խնդրեմ ընկերներ, քիչ հանդարտ խօսեցէք, փողոցէն անցնող մը իսկ կրնայ ձեզ լսել… գիտէք որ ոստիկանութիւնը կը հետեւի մեր քայլերուն:

Խօսակցութիւնը, ատեն մը զսպուած շարունակուելէ վերջ, ուժգնօրէն պայթեցաւ նորէն:

— Իսկ ես կը պնդեմ որ, — ու ձեռքը ամուր մը սեղանին զարնելով պոռաց Աբրահամեանը, առատ մազ ու մօրուքով, լուսնակաձեւ կլոր դէմքով տարէց մարդ մը, Ներսիսեան վարժարանի ուսուցիչներէն, — ես կը պնդեմ, որ անհարկի միջամտութիւն մ'էր Վահէի ըրածը, եթէ կ'ուզէք քելեկեօզութիւն (իմա՛ անպատասխանատու խիզախութիւն) մը՝ հրապարակով դուրս գալ ահագին բազմութեան առջեւ…

— Ախր Աբրահամեան, խօմ չի կարելի պահանջել, որ Վահէն հոս ալ բանտարկուած մնայ… Բաւական է ինչ Երկիր տարիներով թազստոցներու մէջ ապրեր է… Եւ շիտակը կ’ուզե՞ս, այդ եղոյթը շատ տեղին էր եւ անհրաժեշտ՝ թափ տալու համար հասարակութեան թմրած ջղերն ու միտքը: Նէյնիմներով (իմա՛ դատարկաբանութիւն) չքնացնենք այս ժողովուրդը, — մեղմօրէն խօսեցաւ բժիշկ Զանեանը, բարձրահասակ գրաւիչ երիտասարդ մը, որ ճակտին թափած մազերը ձեռքի անփոյթ շարժումով վը ետ նետելով՝ գլուխը կախած շարունակեց իր աշխատանքը:

Սեղանի վրայ բազմաթիւ նամակներ կային, զանազան շրջաններէ եկած. մէկիկ մէկիկ աչքէ կ’անցնէր զանոնք՝ որոշ դասաւորումը մը ենթարկելով:

— Ինչպէ՞ս թէ թազնուա՛ծ մնալ, — բարկացաւ ընկերոջ վրայ Աբրահամեանը. — տօ՛, էստեղ թազնուած մնալու ի՞նչ հարց կրնայ լինիլ որ… Թող իրեն համար հանգիստ ապրի ինչ նպատակով որ արդէն եկած է Երկրէն… Թատրոն երթայ, Տիլի-Պուճուր քէֆ ընէ, այգիները… կամ ինչպէս մտադրած էր, երթայ Արմաւիր, ծնողքի մօտ կազդուրուելու… Ի՞նչ կարիք կար Հրատարակչական Ընկերութեան ընդհանուր ժողովին մէջ դուրս գալ հրապարակով, կատաղած ճառ մը ըսել, ան ալ ի՛նչ ճառ: Այդ խօմ ձեռնոց մ’է՝ նետուած ոստիկանութեան երեսին: Ինչ է, կը կարծէ՞ք, թէ անոնք արդէն լուր չունին ժողովի անցուդարձէն… Հա՛ չըսէ՞ք, ի՛նչ իմաստ ունի այդ յիմար քայլը… Նոր ելո՛յթ, թմրած ջղե՛ր, հասարակական զարթօ՛ւմ… Թողէ՛ք՝ Աստուածնիդ սիրէք այդ սիրուն բառերը…

— Այսինքն թէ ի՞նչ, — հանդարտօրէն Աբրահամեանին մօտեցաւ ինժիներ Դաւեանը, միջահասակ, մտածկոտ երեւոյթով երիտասարդ մը, —լաւ չեմ հասկնար ըսածդ…

— Ա՛յ շուտով աւելի լաւ կը հասկնաս, երբ ոստիկանութիւնը լարոցը (< լարել, իմա՛ հետապնդում) կը դնէ… Դեռ քանի՞ օր առաջ էր, որ վարչական կարգով, առանց դատ դատաստանի, գաւառի ընկերներէն, երկուքը Երեւանէն, մէկն ալ Նոր-Բայազիտէն, աքսորուեցան Ռուսաստանի խորքերը: Այսպէս որ երթայ, շատ չանցած՝ հոս ալ պիտի զգանք ոստիկանութեան թաթը…

— Տէ՛ լաւ, լաւ, — քմծիծաղով ընդմիջեց Դաւեանը, — որ մէկ մը կը տաքնա՛ս…

— Վէճդ ի՞նչ բանի մասին է, — մօտեցաւ Աբրահամեանին երիտասարդ Ներսէսեանը, որ մինչ այդ Վահանեանի մօտ նստած ուշադրութեամբ կը հետեւէր անոր աշխատանքին. — այդ ի՞նչ նոր ելոյթ է. երկու օր է որ տնէն դուրս ելած չունիմ, ոնց որ բանէ *պեխաքար* (իմա՛ անտեղեակ) բանտարկեալ մը…

— Այ բացատրեմ…

— Թող ես պատմեմ, — Դաւեանի խօսքը կտրեց անհամբեր Աբրահամեանը — ես ներկայ էի ժողովին:

Զանեանն ու Վահանեանը հետաքրքրուած՝ իրենց աշխատանքնին դադրեցուցին, լսելու համար:

Աբրահամեանը իր սովորական ջղայնոտ ու կրքոտ ձեւերով երկար բարակ պատմեց, թէ երկու օր առաջ Արթիստական Թատրոնի մեծ սրահին մէջ գումարուած էր հրատարակչական ընկերութեան տարեկան ընդհանուր ժողովը: Ինչպէս միշտ, մեծ բազմութիւն մը հաւաքուած է եղեր: Նախագահի աւուր պատշաճի բացման ճառէն վերջ, կարդացուեր է տարեկան տեղեկագիրը, գրեթէ կրկնութիւնը անցած տարիներուն: Մէկ քանի ժողովականներու կարգ մը անմեղ նկատողութիւններէ վերջ, երբ կը պատրաստուին եղեր գոհունակութեան քուէով յանձնարարել նախորդ վարչութեանը՝ այնքան ձեռնահասօրէն վարած գործը շարունակել տարի մը եւս, յանկարծ Վահէն ձայն կը խնդրէ

եւ այնպիսի փոթորիկ մը կը բարձրացնէ, որ գլուխը կորսնցուցած նախագահը, որ երբեք նման ճառի մը չէր սպասեր, ստիպուած կը լինի ժողովը փակուած յայտարարել՝ մեծ գայթակղութիւն պատճառելով հասարակական դիրքի տէր, պատուաւոր անդամներուն:

— Ժողով ժողովական իրար անցան անբացատրելի աղմուկի մը մէջ, — շարունակեց Աբրահամեանը՝ զայրացած ձեռքը սեղանին զարնելով:— Հազիւ թէ մեր հասարակական աշխատանքներուն, ան ալ հազար խնդրանքով միայն, նման կարեւոր մարդիկ կը մասնակցին: Անշուշտ անոնք պիտի չուզէին որ կառավարութեան առջեւ իրենց բարեյուսութիւնը կասկածի ենթարկուի…

— Իսկ ի՞նչ ըսաւ Վահէն, — չոր մետաղական ձայնով հարցուց Վահանեանը, — որ կրնար այդ պատուաւոր հասարակական գործիչներու բարեյուսութիւնը կասկածի ենթարկել ժանտարմական վարչութեան աչքին, այդ մոռացար ըսելու. — ու հազիւ զսպուած հեգնանք մը դէմքին՝ նորէն իր գործին դարձաւ:

— Այդ հեգնական խօսքերդ բոլորովին տեղին չէին, Վահանեան, — գոռաց գրգռուած Աբրահամեանը. — մենք կարծեմ վերջապէս *թաքրթ* ըսուած բան մը ունենալու ենք մեր գործունէութեան մէջ: Խօսք չունիմ, Վահէի յայտնած կարծիքները կրնան ուղիղ լինիլ, բայց անոր ժողովի առջեւ դուրս գալն ու իր ճառը չմտածուած քայլ մ’էր, անխոհեմ եւ վնասակար: Ահա թէ ինչ. — ու սրտնեղութեամբ աթոռէն բարձրանալով՝ սկսաւ սենեակին մէջ ման գալ:

— Տօ՛, եղբայր, վերջապէս պիտի պատմե՞ս, թէ ի՞նչ ըսաւ Վահէն, — համբերութենէ դուրս ելած հարցուց Ներսէսեանը. — կրակ կտրած կը խօսիս, առանց սակայն ըսելու թէ՝ ի՞նչ ըսաւ Վահէն…

— Այսինքն ի՞նչ բան կրնար ըսած լինիլ որ չգիտնայինք, հը՞:

— Տօ՛, ճիշդ այն ըսէ՝ ի՞նչ կը կարծես, թէ մենք գիտենք եւ թէ որո՞ւ մասին խօսեր է Վահէն: Անվերջ կը խօսիս՝ առանց սակայն յստակ գաղափար մը տալու անոր ըսածներու մասին:

— Ի՛նչ պիտի ըսէր որ. հին խօսքեր, ծամծռուած մտքեր՝ հազարաւոր անգամ կրկնուած: Օրինակ, որ Հրատարակչականի կեդրոնական խանութին մէջ տասն անգամ աւելի ռուսերէն գիրք կը ծախուի քան հայերէն. կարծեմ այս ոչ մէկերնուս համար նորութիւն մ’է: Որ հայ մտաւորականութիւնը ինքնախաբէութեամբ ինքզինք կ’օրօրէ, անմեղ կուլտուրական աշխատանքներու ետեւէն ինկած, ու ատով իր ազգային հասարակական պարտքը կատարած կը համարէ, գիտակցօրէն անտեսելով իրական վտանգը, որ հետզհետէ մեծ համեմատութիւն կը ստանայ՝ սպառնալով Կովկասահայի գոյութեան ամենակենսական ազդակներուն: Ո՞րն է նորութիւնը այս մտքերուն մէջ… Ասոնք հազար ու մէկ ձեւերով ըսուած են: Վտանգը շեփորելով չէ որ կրնաս անոր առաջքը առնել, այլ հարկաւոր է խոհեմութիւն… թաքթ… մտածուած ծրագիր…

— Լա՛ւ, յետո՞յ…

— Ալ ի՞նչ յետոյ, — բարկացաւ Աբրահամեանը. — նոյնանման մտքերու շարան մը: Որ քաղաքներու մէջ, մեր նոր սերունդի ճնշող մեծամասնութիւնը մայրենի լեզուն չի գիտեր, խորթացած անհարազատ պտուղն է հայ իրականութեան: Որ փոխանակ թարգմանական գրականութեան, անհրաժեշտ է, որ Հրատարակչականը հարիւր հազարաւոր տարրական այբբենարաններ Հրատարակէ եւ ցրուէ հայ ժողովուրդին, նոր ի նորոյ մայրենի լեզուն սովրեցնելու համար: Որ այդ աշխատանքին պէտք է լծուի նախ եւ առաջ Հրատարակչական ընկերութեան պատուաւոր անդամներէն սկսելով, որոնց 90 տոկոսի ընտանեկան լեզուն ռուսերէն է…

—Բաւական անախորժ, բայց եւ ճշմարիտ մտքեր, — բժիշկ Ջանեան, առանց գլուխը վեր առնելու, ընդմիջեց Աբրահամեանը, առջեւը փռուած նամակներովը զբաղած. — Եւ ցաւը այն է որ եթէ շատեր կ'իւրացնեն ա՛յդ տեսակէտը, քչերն են որ լրջօրէն կը մտածեն դարման մը գտնելու մասին: Պէտք եղածը ոչ թէ գիտակցութիւնն է, ըսենք այդ որոշ չափով մը գոյութիւն ունի ամէն մտածելու ընդունակ մարդու մէջ, այլ քաղաքացիական արիութիւնը՝ վտանգը մատնանշելու եւ ցուցնելու այն ճանապարհը, որով միայն պիտի կրնանք այս կորստաբեր դրութիւնը կասեցնել: Պէտք է, նոյնիսկ ուշացած անհրաժեշտութիւն մ'է, դուրս գալ հրապարակով, ցուցնել վտանգը, տրամադրութիւն ստեղծել, յուզել ժողովուրդի միտքը…

— Կատարեալ խելագարութիւն, — անկարող ինքզինք զսպելու՝ ընկերոջ խօսքը կտրեց Աբրահամեանը, որ բնաւ նման կարծիք մը չէր սպասեր բժշկէն. — չլինի՞ թէ կ'առաջարկես հրապարակով դուրս գալ ռուս հսկայ պետութեան դէմ՝ քոթոթի ու փիղի առակը խաղալու: Մի մոռնար, որ մեզմէ շատ աւելի մեծ եւ կուլտուրական ազգ մը՝ լեհացիները փորձեցին այդ ճամբով երթալ, բայց բոլորիս ալ յայտնի է դժբախտ վերջաւորութիւնը:

— Դժբախտ լինելը, ինչպէս կ'երեւի այնքան ալ յայտնի չէ, — մեղմօրէն պատասխանեց բժիշկը. — իրականութիւնը այն է, որ այս օր լեհ ազգը աւելի ուժեղ է, քան պատմական անցեալի որեւէ ժամանակ:

—Այսինքն՝ ո՞րն է այը ուժեղութիւնը. որքան գիտենք լեհացին հպատակ ժողովուրդ մ'է եւ Լեհաստանը՝ պարզապէս ռուսական նահանգ մը…

— Այո՛, նահանգ մը, հպատակ ժողովուրդ մը, զոր սակայն հաշուի կ'առնէ բռնապետական կայսութիւնն իսկ: Եթէ բռնակալութիւնը, ինչպիսին ցարական կառավարութիւնն է, հրով եւ սրով ճզմեց Լեհաստանը, եթէ հազարաւորներ նահատակուեցան բանտերու մէջ, կախաղաններու վրայ եւ Սիպերիոյ խորքերը, եթէ ամբողջ գիւղեր ու աւաններ աւերակ դարձան, սակայն այդ համատարած աւերածութեան մէջէն նորէն բարձրացաւ լեհ ժողովուրդը, նոր ուխտով մը, ներքնապէս աւելի ուժեղ, աւելի կուռ ամբողջութիւն մը, միացած մէկ համազգային գաղափարի շուրջը, ազգային մէկ իտէալի ձգտող: Չէ, սիրելիս, լեհ ժողովուրդը այսօր ստրկութեան շղթաներով կաշկանդուած է թէեւ, բայց աւելի մեծ, աւելի ուժեղ է քան որեւէ ժամանակ:

Բժիշկ Ջանեանը, առանց պատասխան սպասելու, դարձաւ իր գործին եւ հազիւ լսելի ձայնով մը շշնջաց.

— Երանի թէ մենք կարողանայինք լեհացիներու տուած օրինակին հետեւիլ…

Ներսէսեանը, որ կ'ուզէր Հրատարակչական ընկերութեան ժողովի մանրամասնութիւններուն ծանօթանալ, Աբրահամեանի օձիքը բաց չէր ձգեր սակայն.

— Տօ, օրհնած, մէկ խօսքդ վերջացուր, վերջը ի՞նչ եղաւ:

— Ի՞նչ պիտի լինէր որ, գլխարկը վերցնողը սրահէն դուրս փախաւ: Կարծես թէ Հրատարակչականի հասցէին ըսածները բաւական չլինէին, մեր Վահէն ճառը վերջացուց մօտաւորապէս հետեւեալ խօսքերով. «Տաճկաստանի մէջ սուլթանական եաթաղանը կը կոտորակէ մեր ժողովուրդը, իսկ հոս՝ Կովկասի մէջ ալ, առանց նկատելի ցնցումներու հայութիւնը ճերմակ ջարդով կը կոտորուի, որ աւելի վատ է քան որեւէ կոտորած»: Անշուշտ տաք գլուխ երիտասարդութիւնը խելագար կը ծափահարէր, մինչ նախագահին ու անդամները շփոթած՝ կը մեկնէին սրահէն: Կասկած չունիմ որ այդ ընկերութեան գլխուն փորձանք մը գալու է:

— Ամբողջ ա՞յդ է, — հարցուց Վահանեանը, որ պահ մը դադրեցուցած աշխատանքը՝ ուշադրութեամբ կը հետեւէր Աբրահամեանի պատմութեանը. — Տակնուվրայ լինելու պատճառ մը չեմ տեսներ. հէր օրհնած, ամբողջ ջաղացը ձեռքէ կ'երթայ ու դու ջախջախի մասին կը մտածես… Այդ կուլտուրական ընկերութիւնները, Հրատարակչականները, Մարդասիրականները մէկ իսկական արժէք ունին միայն, անոնք քնաբեր օրօրներ են, որ ժողովուրդը յոյսերով, ակնկալութիւններով գինովցած՝ փոխանակ ինքնագիտակցութեան գալու, մուշ մուշ քնանայ: Աւելի լաւ կը լինէր, որ բոլորովին չունենայինք այդ մեծադղորդ անուններով ընկերութիւնները, այդ պարագային թերեւս ժողովուրդը աւելի յստակ տեսնէր իրականութիւնը եւ միջոցներ մտածէր պայքարելու համար…

— Այսինքն՝ կռիւ:

— Այո, եթէ կ'ուզես, հոգեկան կռիւ:

Մինչ Վահանեանը իր աշխատանքին դարձաւ նորէն, մնացած ընկերներու մէջ սուր եւ կրքոտ վիճաբանութիւն մը ծայր առաւ: Դաւեանը, Նաթալիան եւ վերջէն վիճաբանութեան մասնակցող Զանեանը կը գտնէին, որ օգտակար, նոյնիսկ անհրաժեշտ է այդ հարցը հրապարակով յուզել օգտագործելով ամէն պատահական առիթները, որպէսզի ժողովրդական լայն զանգուածը ուշքի գայ:

— Պէտք է անվերջ խօսիլ, եթէ նոյնիսկ առանց անմիջական հետեւանքի մը հասնելու, — կը պնդէր Զանեանը, — քանի որ կռուի մեր միակ զէնքը պիտի լինի համաժողովրդական փասսիւ ընդդիմադրութիւնը, կառավարութեան վանդալական օրէնքներուն դէմ: Հալածելով հայ լեզուն,ան իր հարուածը ուղղած է հայ ազգի ամենազգայուն գործօնին: *Վերցուր լեզուն, տակը կը մնայ անգոյն, ճապաղ զանգուած մը, որ ոչ այս է եւ ոչ ալ այն, այլ նորաձեւ մասսա մը, որ անուն չունի*: Մենք պարտաւոր ենք թռուցիկներով, ճառերով, բրօշիւրներով դիմակազերծ ընել կառավարութեան քաղաքականութիւնը, մատնանշել վտանգը, քանի ուշ չէ: Ես համաձայն եմ, — վերջացուց խօսքը բժիշկ Զանեանը, որ հանդարտ եւ ծանր ծանր կը խօսէր, — որ կառավարութեան ռուսացման ծրագրի դէմ կռուելու համար՝ ամէն հնարաւոր միջոցով արթնցնենք ժողովուրդը, ամէն միջոց օգտագործելով ցուցնենք սպառնացող վտանգը, յուզենք մտքերը: Ատկէ վերջ ժողովուրդը բնազդօրէն իր ճամբան կը գտնէ:

Երբ Աբրահամեանն ու Ներսէսեանը ըստ էութեան համաձայն լինելով կը գտնէին, որ պետական օրէնքով ազգային ծխական վարժարաններու բռնի փակումէն վերջ, բացի մէկ քանի թեմական վարժարաններէն, որոնք եղած պահանջին չէին կրնար բաւարարութիւն տալ, Հրատարակչականի նման կուլտուրական (իմա՛ մշակութային) հաստատութիւնները շինարար դեր մը ունէին կատարելիք: Հետեւաբար, պէտք է զգուշաւոր լինիլ այդ հատուկտոր հաստատութիւնները եւս չվտանգելու համար:

— Պէտք է թաքթով գործել, — կը պնդէր Աբրահամեանը, — մենք արդէն իսկայական գործ մ'ունինք, որ բոլոր ուժերը կլանած է: Պէտք չէ որ նոր ճակատ մ'ալ հոս բանանք: Ատկէ զատ, հազիւ թէ քանի մը ազգային գունաւորում կրող հաստատութիւններ մնացեր են: Գիտենք ալ որ ռուս օտարակեր կառավարութիւնը չքմեղանքի մը կը սպասէ ատոնք ալ մէջտեղէն վերցնելու համար: Ամէն պարագայի առիթը մենք ինքներս պիտի չտանք:

— Միեւնոյն բանն է, առիթ տուեր ես թէ չէ, — կը հակաճառէր Դաւեանը, որ ընդհանրապէս շատ խօսիլ չսիրելուն՝ հազիւ երբեմն միայն կ'արտայայտուէր. — կառավարութիւնը ժամանակը եկած որ համարէ՝ ինք առիթ մը կը ստեղծէ: Պարզ է որ մենք կամայ ակամայ այդ հարցի պատճառով պիտի ճակատինք կառավարութեան դէմ:

Մինչ սենեակի մէջ վիճաբանութիւնը կը շարունակուէր, նորեկի մը ձայնը լսուեցաւ դրսի պատշգամէն, ուր Ներսէսեաններու ընտանիքը հարեւան հիւրերու հետ իրիկուան թէյը կ’առնէր: Ձայնը կը հարցնէր.

— Ընկերներս եկա՞ծ են…

— Այո, բոլորն ալ հաւաքուած են, պարոն Պաստամեան: Չէ՞իք ուզեր բաժակ մը թէյ առնել մեզ հետ, — կանացի ձայն մը պատասխանեց նորեկին:

— Ոչ, շնորհակալութիւն, արդէն շատ ուշացեր եմ…

Անմիջապէս վերջը, սենեակի դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ Պաստամեանը երիտասարդի մը ընկերակցութեամբ.

— Բարեւ, արդէն հաւաքուե՞ր էք:

— Պետրոսեանն ու Վահէն դեռ չեն եկած, — պատասխանեց Ջանեանը՝ ձեռքի նամակը մէկդի դնելով. — բայց կարծեմ մենք կրնանք սկսիլ, առանց սպասելու:

— Անշուշտ սկսինք, մանաւանդ կարգ մը կարեւոր հարցեր եւս ունինք, — եւ աթոռ մը քաշելով՝ տեղաւորուեցաւ Ջանեանի կողքին. — կ’երեւի, Պետրոսեանը նոյնիսկ մոռցեր է թէ ժողով ունինք այս գիշեր: Այս շատ անգամ կը պատահի անոր, — ու կարծես նոր նկատելով իր հետ ներս մտնող երիտասարդը, որ շուարած սեղանի մօտ կանգնած մնացեր էր, ընկերներուն դարձաւ զարմացկոտ նայուածքով մը. — չճանչցա՞ք, մեր Գէորգն է, քիչ առաջ միայն Թիֆլիս հասաւ:

— Տօ՛, վայ քո տունը չքանդուի, Գէորգ ջան, — ու ամենէն առաջ Աբրահամեանը վրայ վազեց՝ գրկելով նորեկ երիտասարդը. — մեր տղայ, այս որքա՜ն փոխուեր ես. հարազատ մայրդ իսկ դժուարութեամբ պիտի ճանչնար… Այս ի՞նչ յանկարծական գալ է… Բոլորովին չէինք սպասեր…

Մինչ մնացած ընկերներն ալ մօտենալով կը գիրկնդխառնուէին Գէորգին հետ եւ ամէն մէկը բան մը հարցնէր, Պաստամեանը, գրպանէն քանի մը նամակ հանելով մտահոգ դէմքով մը երկնցուց սեղանի վարի ծայրը նստող Վահանեանին.

— Կարծեմ կարեւոր նամակներ են: Լաւ է հիմա բանաս:

— Լաւ:

Վահանեանը անտարբեր հայեացք մը նետեց նամակներուն վրայ, որոնք բարեկամական անմեղ բովանդակութիւն մը ունէին: Առանձին առանձին նամակները միեւնոյն գործողութենէ անցուց: Վերջին նամակը Վանէն գրուած էր, հասարակ բարեւագիր մը:

Վահանեանը, նամակը տարածելով սեղանին, ձեռքի նուրբ վրձինովը սկսաւ ինչ որ հեղուկ նիւթ մը քսել վրան: Նամակի թանաքով գրուած տողերու արանքին, այդ հեղուկի շնորհիւ, սկսան երեւան գալ կարմրաւուն թուանշաններու երկար շարքեր՝ շատ խիտ եւ մանր գրուած: Վահանեանը խնամքով առանձին թղթի մը վրայ այդ թուանշանները արտադրելով՝ դարձուց նամակի միւս կողմը: Քանի թուանշաններու շարքը կ’երկարէր, Վահանեանի կեդրոնացած դէմքը տխուր արտայայտութիւն մը կը ստանար: Աշխատանքը վերջացնելէ յետոյ, ցաւագին հառաչանքով մը գլուխը ետ նետեց եւ աչքերը առաստաղին՝ անհնչիւն մեռած ձայնով մը ինքնիրեն ըսաւ.

— Մէկ այս էր պակաս…

— Հը՞, ինչ նորութիւն կայ, մեր տղայ, — մօտեցաւ Սուրէն Ներսէսեանը, — վա՞տ լուրեր…

— Շա՜տ վատ…

— Նամակը որտեղ՞ն է:

— Վանէն:

— Ի՞նչ կըսեն:

Վահանեանը՝ առանց պատասխանելու անոր հարցումին՝ թուանշաններով ծածկուած թուղթը երկարեց անոր.

— Բանալին ի՞նչ է որ:

— «Մեր հայրենիք»-ի երկրորդ տունը:

— Ցիշողութեամբ չեմ կրնար, երկու խօսքով ըսէ:

— Սպասէ, քիչ վերջը պիտի կարդամ արդէն:

— Տղերք, ժամանկ չկորսնցնենք: Խնդրեմ՝ նստէք եւ սկսինք, — թելադրեց Պաստամեանը, հանդարտ ցած ձայնով, — կարծես դասարանի մէջ հաւաքուած աշակերտներու խօսէր, — շարք մը այնետաձգելի հարցեր ունինք որոնց մասին պէտք է կարգադրութիւն ընել:

— Բայց Վահէն ո՞ւր մնաց, — մտահոգ հարցուց Դաւեանը, — լրջօրէն կը վախնամ որ այդ տղան գլխուն փորձանք մը բերէ:

— Քաչալը ճամբու դնելու գնաց, շուտով կուգայ, — ապահովցուց բժիշկ Զանեանը, որ շարք մը նամակներու մէջէն մէկը առնելով պատրաստուեցաւ կարդալու:

— Հա՛, իրաւ, ինչպէ՞ս է Քաչալի առողջական վիճակը, — հարցուց Ներսէսեանը— շատ տկար կ’երեւէր:

— Շատ ալ լաւ չէ. երկարատեւ տարիներու տառապանքը, փախուստի ժամանակ ամիսներով թափառումը անմարդաբնակ անտառներու մէջ՝ ֆիզիքապէս հիւծեր են զայն: Աջ թոքը տկար է: Այդ է պատճառը որ անմիջապէս ճամբեցինք Տիլիճան, Սարտարի մօտ, որ կազդուրուի: Այժմ անցնինք մեր գործին:

Ամէնքը տեղաւորուեցան սեղանի չորս բոլորը: Մէկ քանի սովորական նամակներու ընթերցումէն վերջ, որոնց մասին անմիջապէս հարկաւոր կարգադրութիւններ ըրին, Զանեանը ընկերներու մասնաւոր ուշադրութիւնը հրաւիրեց կարեւոր նկատած նամակի մը վրայ, զոր սկսաւ կարդալ.

«Սիրելի Մարկոս,

«Ինչպէս գրած եմ քեզ նախկին նամակներովս, երեք շաբաթէն աւելի է ինչ գործի ձեռնարկած եմ արդէն: Դժուար եղաւ յարմար տեղ մը խանութ վարձելը: Այժմ ամէն ինչ թէեւ կարգին է, բայց մինչեւ այժմ քու խոստացած» …

— Այդ անշուշտ Կոլոտի նամակն է, — ընդմիջեց Սուրէնը, — ի հարկէ, փող կ’ուզէ անիրաւը:

Զանեանը գլխով հաստատական նշան մը ըրաւ եւ շարունակեց ընթերցումը.

«Բայց մինչեւ այժմ քու խոստացած փողը չհասաւ: Գիտես, որ առանց քո օգնութեան պտղավաճառի գործս չեմ կրնար ընդարձակել: Ինչպէս նշանները ցոյց կուտան, շահաւէտ գործ մ’է այս, եթէ միայն միջոցները չպակսին: Արդէն բաւական ծանօթութիւն ձեռք բերած եմ եւ բազմաթիւ յաճախորդներ: Կը խնդրեմ, որ անուշադիր չլինիս դէպի իմ խնդիրքս: Ափսոս գործ է, մեծ հնարաւորութիւններ կան, որոնց մասին հազիւ թէ կրնայի երազել

առաջ: Այսօր Ներսէսեաններու երեխաներուն համար բարեկամի մը միջոցով քանի մը խաղալիքներ կը ճամբեմ. ատոնք շատ աժան գնած եմ: Այդ խաղալիքները շինող վարպետին հետ մտերմացեր եմ: Ուրիշներէ ալ առաջարկութիւններ ստացայ: Եթէ կը կարծես, որ նոր տարիի առթիւ հող կրնաս ծախել, մինչեւ երեք հարիւր հատ ճամբելու հնարաւորութիւն ունիմ: Գրէ՛, մանաւանդ փող ուղարկէ:

— Պարզ է նամակի իմաստը, — խօսեցաւ բժիշտ Ջանեանը, — ինչպէս գիտէն, Կոլոտը երկու ամիս առաջ ուղարկեցինք Ռուսաստան զէնքի խնդիրը կանոնաւորելու համար: Տեղական միջոցներով այլեւս չէինք կրնար բաւարարել Երկրի աճող պահանջները: Ինչպէս նամակէն կը հասկցուի, Կոլոտը Թուլայի մէջ պտղավաճառի խանութ մը բացեր է Միքայէլի հետ, ոստիկանական հետապնդումէ ազատ լինելու համար: Երէկ ստացանք որպէս նմուշ ուղարկած երեք հրացանները: Ըստ մեր զինագործ ընկերներու կարծիքին, բոլորովին նոր ու առանց պակասութեան եռագիծ մօսիններ են: Ինչ որ նամակէն կը հասկնանք, Կոլոտը յաջողեր է պետական զինագործարանի գլխաւոր վարպետներէն մէկուն հետ հասկցողութեան մը գալ: Ան խոստացեր է միանուագ երեք հարիւր հրացան յանձնել: Այս՝ գործի սկիզբն է դեռ, ինչպէս կ’երեւի: Բայց հարկաւոր է միջոցներ, կաշառքի, տեղական պահեստի, փոխադրութեան, ինչպէս նաեւ իրենց անձնական ծախսերուն համար…

— Այսինքն՝ հարկաւոր է փող, — կարճ լրացուց անոր խօսքը Վահանեանը, — բան մը որ չունինք…

— Որքա՞ն պէտք է, — հարցուց Աբրահամեանը, — այսպիսի պատեհութիւն մը չպիտի ձեռքէ հանել: Թերեւս մեր միջոցներով ճար մը ընենք:

— Մօտաւորապէս երեք հազար րուբլիի պէտք մը կայ, — տխրութեամբ գլուխը շարժեց Ջանեանը:

Շուարած իրարու նայեցան: Ահագին գումար մ’էր այդ: Խանդավառուած խռէալով մը, այդ մարդիկ՝ ոմանք բազմանդամ ընտանիքի տէր՝ իրենց զիրենք ամէն տեսակ զրկանքներու ենթարկած, տուած էին որքան որ հնարաւոր էր տալ. սակայն, անկարելին չէր կարելի պահանջել:

— Հէ՛յ, հէ՛յ, մերդ չմեռնի Հայաստան. գործաւորներէ ու բանուորներէ կոպէկ կոպէկ ամսատուրք ստանալով՝ ելեր ենք քեզ ազատելու, — դառնութեամբ բարազանչեց Սուրէնը, — մէկ հարցնող լինի թէ՝ ո՞ւր կորան մեր շարք մը ընկերները, սուրբ Ուխտի անդաւաճան ասպետները…

— Չաղ չաղ պաշտօններ գտան, բարեկամս, — հեգնեց Վահանեանը, — Պաքու վազեցին, բարձր դիրքեր գրաւեցին, փառք, պատիւ, մեծ դրամօժիտներով փափլիկ աղջիկներ… ու մնաս բարով՝ յեղափոխութիւն, ազգային իտէալ, Հայաստան…

— Լաւ է մեր գործին անցնինք, — յուզուած ընկերները մեղմ հանդարտութեամբ ի կարգ հրաւիրեց Պաստամեանը, որ մինչ այդ մտազբաղ դէմքով անընդհատ մօրուքին հետ կը խաղար:

Միջահասակ, լեցուն կազմով միջին տարիքի մարդ մ’էր: Հազիւ թէ աչքի զարնող բան մը լինէր անոր վրան: Ժողովի ընթացքին, հանդարտ նստած, կը թուէր թէ առանց լսելու մտքով հեռուները կը թափառէր: Մտազբաղ, դալուկ դէմք մ’ունէր: Քիչ կը խօսէր, կարճ նախադասութիւններ արտասանելով ու գրեթէ միշտ գործնական առաջարկ մը կը բերէր: Ընկերները զինք մեծ ուշադրութեամբ կը լսէին:

Երբ բոլորը նորէն իրենց տեղերը գրաւեցին սեղանի շուրջ, Պաստամեանը դարձաւ Ջանեանին.

— Որքա՞ն պէտք է՝ ըսիր:

— Մօտ երեք հազար րուբլի:

— Իսկ մինչեւ այժմ որքա՞ն ճամբուած է:

— Չորս հարիւր րուբլի միայն:

— Պէտք է անպատճառ հազար մ'ալ ճարել տեղէ մը, — հազիւ լսելի ձայնով մը շշնջաց Պաստամեանը, աչքերը կիսախուփ, կարծես ինքնիրեն խօսելով: Վայրկեան մը մտածելէ վերջ, ընկերներուն դառնալով ըսաւ.

— Ես կը հոգամ այդ գումարը: Մնացածի մասին կը դիմենք Պաքու: Հիմա անցնինք միւս հարցերուն: Ուրիշ կարեւոր նամակներ ունի՞ս, Ջանեան:

— Այս մէկը Հառինջի վանքէն եկաւ: Սարգիսն ու ընկերները սաստիկ բարկացած կ'երեւին. կ'ըսեն թէ ոչ պղինձը եւ ոչ ալ կլայեկը (իմա՛ անագ (ժանգոտած ամանները փայլեցնող նիւթ)) տեղ հասեր է, թէեւ արհեստանոցը մէկ ամիս է ինչ լրացեր է եւ ամէն ինչ պատրաստ է գործի սկսելու համար: Օգնականներէն Կարօն ալ ստիպուած Ալէքսանդրոպոլ իջեր է հանքածուխ ճարելու, որ անհրաժեշտ է գործի համար: Այս տեղէն ղրկուած հալոցները մասամբ կը գոհացնեն, բայց պէտք ունին աւելի մեծերու եւ կը խնդրեն որ չուշացնենք: Ընդհանրապէս դժգոհ են շրջանի մարմնի գործունէութենէն: Տղաները, ինչպէս կ'երեւի, պէտք եղած ոգեւորութեամբ չեն փարած գործին: Յետ գրութեան մ'ալ կայ, «Յայտնեցէք Պաստամեանին, որ ուղարկած թղթերը անպէտք դուրս եկան. հարկաւոր է աւելի բարակ եւ կակուղ տեսակի թուղթ»:

— Այդ նամակը ինձ տուր: Արդէն քանի մը օրէն պիտի երթամ, կարգ մը կարեւոր փորձեր կատարելու, պէտք եղածները հետս կը տանիմ, — ու Պաստամեանը նամակը վերցնելով դրաւ գրպանը:

Երկու ուրիշ նամակներու մասին եւս կարգադրութիւն ընելէ վերջ, Ջանեանը խնդրեց ընկերներէն, շուրջը հաւաքուիլ: Սեղանի վրայ փռեց յատակագիծ մը, որու մէկ ուրիշ օրինակը, ինչպէս ընթերցողը կը յիշէ, Քաչալի ձերբակալուելու ժամանակ ժանտարմական վարչութեան ձեռքը անցաւ:

— Այս Արփա չայն է, — կը բացատրէր շուրջը հաւաքուած ընկերներուն Ջանեանը՝ ձեռքի մատիտը քարտէսի վրայ գծուած կապոյտ գծի մը վրայէն անցընելով, — իսկ այս սեւ գիծը, քաղաքային պարտէզի մօտէն անցնող ճանապարհը, որ կ'երկարի գերեզմանոցի տակով… Դուք բոլորդ ալ ծանօթ էք այս շրջանին: Ճամբան հոս փայտէ կամրջակի վը վրայէն կ'անցնի ու կ'երթայ դէպի շրջակայ գիւղերը: Կամրջակէն դէպի աջ բարձրացող այս գիծը կը տանի դէպի հին բերդը, որ այժմ որպէս զինապահեստ կը գործածուի: Ահա եւ գլխաւոր դուռը…

— Բայց այդ ի՞նչ աղմուկ է դուրսը, — խօսքը ընդմիջելով ընկերներուն դարձաւ Ջանեանը:

— Ո՛չ, շնորհակալ եմ, շատ եմ ուշացեր, — հնչեղ ձայնով մէկը կը խօսէր դուրսը: Ու անմիջապէս յետոյ սենեակի դուռը բացուեցաւ եւ ներս մտաւ մեր նախածանօթ Վահէն:

— Բարեւ ձեզ, կը ներէք, ակամայ ուշացայ, — ու մէկէն ի մէկն նորեկ երիտասարդը տեսնելով, որուն բոլորովին չէր սպասեր, վրայ վազեց, գրկուեցաւ անոր հետ— վայ Գէորգ, այս դո՞ւ ես… Ի՞նչ յանկարծակի գալ է. ի՞նչ է պատահեր. տղաքը ի՞նչպէս են, Պիծան, Նիկոլը… Վանքո՞վ անցար, Ռուբէնը, Վարդապետը… Չոփուրը տեսա՞ր…

— Տօ տնաքանդ, մէկ հանգիստ ձգէ զիս, — հազիւ հազ Վահէի ուժեղ թեւերէն ինքզինքը ազատելով ծիծաղեցաւ Գէորգը— Թող մէկ շունչ քաշեմ, արջի մը պէս սիրելով խեղդեցիր

զիս: Հազար հարց կուտաս մէկէն. ո՞ր մէկուն պատասխանեմ. բոլորն ալ լաւ են, յետոյ կը պատմեմ…

— Բայց ինչո՞ւ եկար…

—Վահէ . խնդրեմ մի խանգարեր, — մեղմօրէն նկատեց Զանեանը. — Գէորգ իր կարգին զեկուցում պիտի տայ արդէն: Մենք Ալեքսանդրոպոլի խնդրի մասին կը խօսէինք, որուն ծանօթ ես: Հանդարտ նստէ եւ մի խանգարեր, կը փորձեմ ընկերներուն ծանօթացնել հանգամանօրէն…

—Ներէ որ ընդմիջեմ: Գիտէք որ Քաչալը ճամբու դնելու գացեր էի: Երկար պատմութիւն մը կարճ կապելու համար ըսեմ երկու խօսքով, որ կայարանի մէջ զարմանալի զուգադիպութեամբ Քաչալը հանդիպեցաւ Մետեխի նախկին պահապաններէն մէկուն, որ հիմա ոստիկանական լրտես մ'է: Ձերբակալուեցաւ:

Ուկնդիրները շփոթած այդ անակնկալ նորութիւնը լսելով, իրար անցան: Վահէն ձեռքի նշանով մը լռեցուց զանոնք ու շարունակեց.

— Քիչ առաջ փախուցինք Քաչալը: Ապահով ձեռքերու մէջ է այժմ: Այս պատճառով քիչ մը ուշացայ: Ալ բան մի հարցնէք. վերջէն կը պատմեմ… Հիմա մեր գործին դառնանք:

— Բայց վստա՞հ ես, որ ապահով վիճակի մէջ է, — հարցուց Աբրահամեանը:

— Այո՛, այո՛, աւելի ապահով քան դու եւ ես, — հեգնօրէն ծիծաղեցաւ Վահէն:

Երբ միամտուած, ընկերները նորէն հաւաքուեցան Զանեանի շուրջը, վերջինս շարունակեց կիսատ ձգած բացատրութիւնը.

— Ահա եւ գլխաւոր դուռը, ուր երկու զինուոր գիշեր ցերեկ պահակութիւն կ'ընեն: Աջ եւ ձախ պատերու երկայնքով նոյնպէս պահակ զինուորներ կ'երթեւեկեն:

— Իսկ բերդի պահակազունդը ուրտե՞ղ կը մնայ, — հարցուց Աբրահամեանը:

— Հիմա կը բացատրեմ: Ամիսը անգամ մը, Ալէքսանդրոպոլի զինուորական կազմէն, զանազան զօրագունդերէ խումբ մը կ'ուղարկուի բերդի պահակութեան համար: Գլխաւոր դռնէն ներս՝ ահա այս քառակուսին զինուորներու կացարանն է, իսկ դիմացինը՝ խոհանոցը: Ներքին բակի վրայ կը բացուի պահեստի գլխաւոր դուռը, որ միշտ գոց կը պահուի, բացի այն պարագայէն երբ նոր խումբ մը կուգայ պահակութիւնը ստանձնելու: Հետեւաբար, այդ փոխանցման ժամանակ է որ կը կատարուի պահեստի ձեւական քննութիւնը:

— Բայց ես դեռ չհասկցայ թէ…

— Ի՞նչ շարունակ կ'ընդմիջես, — տաքցած խօսքը կտրեց Ներսէսեանը. — Ի՞նչը չհասկցար:

— Ա՛յ, թէկուզ այն, թէ մերոնք ի՞նչ միջոցով…

Բայց չկրցաւ շարունակել. չորս կողմէն ընկերները լռեցուցին զայն:

— Որ քիչ համբերես՝ կը հասկնաս, Ներողամիտ ժպտաց Զանեանը՝ բացատրութիւնը շարունակելով. — X զօրագնդի պահակախումբը, որ տասը օրէ ի վեր պահեստը կը պահէ ու դեռ քանի օր մ'ալ պիտի մնայ, կովկասեան խառն գունդ մ'է, բաղկացած վրացիներէ, տեղական ռուսներէ եւ հայերէ:

— Օ՛, հիմա գլխի կ'իյնամ, — ընդմիջեց Աբրահամեանը, որ այդ իրիկուն կարծես չէր կրնար լռել. — հիմա գլխի կ'իյնամ:

— Եւ ի՜նչ մեծ բախտաւորութիւն, — հեգնօրէն ծիծաղեցաւ Սուրէնը, — որքա՜ն նուրբ հասկցողութիւն ունիս, եղբայր պատուական…

— Որպէս թէ դու շատ հասկցեր էիր…

— Տօ, բաւական է, երկուքդ ալ անվերջ շուն ու կատու կը խաղաք, առանց կռուելու չէք կրնար եօլա երթալ. — ընդհանուր ծիծաղի մէջ վրայ բերաւ Դաւեանը. —վերջապէս լռեցէք, որ Զանեանը վերջացնէ ըսելիքը:

— Խնդրեմ լսեցէք, — շարունակեց Զանեանը, — այդ պահակախումբի հայ զինուորներէն երկուքը մեր գործին նուիրուած, համախոհ ընկերներ են, մէկը Ախալքալաքէն, միւսն ալ Երեւանի Քանաքեռ գիւղէն: Երկուքն ալ անձնազոհ, վստահելի ընկերներ են: Աւելորդ է խօսիլ սպայ Պարոնովի մասին. շատերը ձեզմէ կը ճանչնան զայն. մեր հին եւ լաւագոյն ընկերներէն է: Գիտէք ալ, թէ անոր յղացած ծրագիրն է այս ձեռնարկը: Ներկայ պահակազնդի ղեկավար սպան է ինք, ծանօթ բերդի կազմութեանը, պահեստի ներքին բաժանմունքներուն: Անշուշտ մեր զինուոր ընկերները անոր մասին ոչինչ գիտեն: Պարոնովի դերը այս գործի մէջ այն պիտի լինի, որ որոշուած գիշերը, պիտի նշանակէ մեր երկու զինուորները բերդի արտաքին մասի կողքի երկու պատերուն հսկող պահակներ: Այդ շատ մեծ նշանակութիւն ունի՝ դիւրացնելու համար դրսի աշխատողներու գործը:

— Հետաքրքիր է գիտնալ թէ, — հարցուց Դաւեանը, — զինուորները այդ գործին մասնակցելով պիտի չվտանգուի՞ն: Ու եթէ այո, ի՞նչ պիտի ընենք այդ տղաքը:

Վահէն, որ մինչեւ այդ լուռ մտիկ կ’ընէր, գլուխը վերցնելով պատասխանեց. — անշուշտ պիտի վտանգուին ու փախստական դառնան: Եթէ երբեք ձերբակալուին, զինուորական ատեանը երկար բարակ չի մտմտար՝ քանեւչորս ժամուան մէջ կը գնդակահարէ:

— Ուրեմն, եթէ ձերբակալուին…— խօսեցաւ Նատալիան, կարճ կտրուած մազերը աշխոյժ թափահարելով, — միթէ՞ չենք կրնար, օրինակ, հիւսիսային Կովկաս ուղարկել…

— Անշուշտ, բայց վտանգաւոր է. օր մը չէ օր մը օձիքնին ձեռք կուտան: Իմ կարծիքով, — շարունակեց Վահէն, — լաւագոյն կերպը այդ տղաքը Երկիր անցընելն է: Հոն մեզ շատ օգտակար կրնան լինիլ, որպէս զինուորական մարզիչներ:

Գրեթէ բոլորն ալ համաձայնեցան Վահէին հետ: Որոշուեցաւ, որ ձեռնարկը կատարելէ յետոյ, երկու զինուորները ատեն մը շրջակայ գիւղերու մէջ թաքցնելէ վերջ, գաղտնի անցնին ռուս-պարսկական սահմանէն եւ Վանքէն Երկիր մտնեն:

Ատկէ վերջ, սկսան խօսիլ ծրագրուած ձեռնարկի մանրամասնութիւններու մասին: Իրապէս խնամով պատրաստուած դաւադրական ձեռնարկ մ’էր: Այդ հին բերդին մէջ մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք ամբարուած էր: Գործի յաջողութիւնը մեծապէս կախուած էր արագ շարժելէն: Զինուորներու կատարելիքը աւելի կրաւորական դեր մ’էր. պիտի հսկէին որ իրենց պահակութեան ժամանակ ոչ ոք չխանգարէր: Գործի պատասխանատու բաժինը կ’իյնար դրսի աշխատողներուն վրայ:

— Բայց ամենակարեւոր պարագան, — իր ըսելիքը վերջացուց Զանեանը, — ապրանքը բերդէն դուրս բերելէ վերջ անհետացնելն է: Բնականաբար, կառավարութիւնը անմիջապէս գլխի պիտի իյնայ, որովհետեւ եղածը ծածկել անկարելի է, քաղաքն ու շրջակայ հայկական գիւղերը տակն ու վրայ պիտի ընէ հետք մը գտնելու համար: Դուրս բերելիք ապրանքն ալ աննշան քանակութիւն մը չէ որ հեշտութեամբ կարելի լինի թաքցնել, թէեւ տեղական ընկերները մեզ ապահովցուցին, որ երկու գիւղերու մէջ, որոնց անունները մերժեցին յայտնել, նախօրօք ապահով գաղտնարաններ պատրաստած են: Այդ պահարանները ի հարկէ ժամանակաւոր բնոյթ ունին:

— Իսկ վերջէն ի՞նչ պիտի լինի, — հարցուց Դաւեանը, — չէ՞ որ այդ ապրանքը պէտք է փոխադրել Երկիր:

— Անկասկած, բայց ժամանակ մը վերջը, երբ կառավարութեան փնտռտուքը վերջ կը գտնէ: Երբ դէպքը կը մոռցուի, գիտենք որ մեր աչալուրջ ոստիկանութիւնը շուտով կը մոռնայ, այն ժամանակ մեր սովորական միջոցներով գիւղէ գիւղ կը հասցնենք Զոփուրի մօտ: Անկէ անդին հեշտ է: Կարեւորը այն է որ ձեռնարկը յաջողի:

— Անշուշտ կարեւորը գործի յաջողութիւնն է, — խօսք առաւ Վահանեանը, որ մեծ ուշադրութեամբ հետեւած էր Զանեանի տուած բացատրութեանը. — սակայն, հետաքրքիր է գիտնալ, թէ Գանձակեցի Վաղօն ի՞նչ կարծիք ունի գործի յաջողութեան մասին: Խոշոր եւ պատասխանատու գործ մ՚է, որ անյաջողութեան պարագային կրնայ շատ թանգ նստիլ մեր վրայ: Ես քիչ սկեպտիկ եմ տեղական ընկերներու գործնականութեան նկատմամբ: Անշուշտ վստահելի եւ նուիրուած մարդիկ են, բայց այդքանը չի բաւեր. հարկաւոր է ղեկավար, փորձառու եւ հեռատես միտք մը՝ գործին ընթացք տուող:

Ալեքսանդրոպոլի ձեռնարկի քննութեան ընթացքին, Պաստամեանը կը լսէր աչքերը խուփ: Կը թուէր թէ քնած էր: Դալուկ, լայն դէմքին երբեմնակի ջղային թեթեւ կծկումները սակայն նշան էին, թէ ան մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւէր ընկերներու յայտնած կարծիքներուն: Հազիւ Վահանեանը խօսքը վերջացուցած էր, երբ Պաստամեանը մէկէն աչքերը բացաւ: Թեթեւ ժպիտ մը կը խաղար դէմքին վրայ: Դանդաղ, հազիւ լսելի ձայնով մը ըսաւ.

— Վաղօն երէկ վերադարձաւ Ալեքսանդրոպոլ՝ վերջին պատրաստութիւնները տեսնելու համար: Միհրդատի գտած երկու հայախօս յոյն որմանդիրներն ալ հետը տարաւ: Անոնք անհրաժեշտ են պատը ծակելու համար: Ինծ ալ կը թուի թէ պատասխանատու ընկեր մը ճամբելու ենք տեղացիներուն օգնելու համար: Այդ մէկը ճամբելու մասին յետոյ կը խօսինք: Կարեւորը այն է, որ Վաղոյի կարծիքը այդ ձեռնարկի մասին դրական է. յաջողութիւնը ապահովուած կը համարէ, եթէ վերջին պահուն անսպասելի փորձանք մը երեւան չելնէ, թէեւ հազիւ թէ այդ կրնայ պատահիլ:

— Իսկ եթէ պատահի, — մէջ ինկաւ Աբրահամեանը, յետոյ ի՞նչ:

— Յետոյ այն որ չի յաջողիր, — ուսերը թափ տալով պատասխանեց Պաստամեանը՝ զարմացկոտ աչքերը յառած Աբրահամեանին. — մենք խօմ պազարի վաճառականներ չենք, որ կարողանանք կանխօրօք շահն ու վնասը ճշդօրէն կշռել: Մեր բոլոր ձեռնարկներուն մէջ *րիսկը* որոշ չափով մը իր բաժինը ունի: Անկէ չենք կրնար խուսափիլ:

Երբ Ալեքսանդրոպոլի ձեռնարկի մասին Զանեանի զեկուցումն ու անոր յաջորդող խօսակցութիւնները վերջ գտան, ժամը առաւօտեան մէկէ անցած էր: Բայց ժողովականները որոշեցին մնացած հարցերն ալ քննել, եթէ պէտք լինի մինչեւ լուսաբաց նստելով, մանաւանդ որ Պաստամեանը, ինչպէս յայտնած էր նախօրօք, մէկ քանի օրէն պիտի մեկնէր կարեւոր գործով մը:

Յաջորդ նամակը Մուշի յեղափոխական մարմնէն էր. որ նոր հասած էր մասնաւոր սուրհանդակի միջոցով: Երբ Զանեանը կարդաց լրացուց, այդ նամակը պատճառ դարձաւ երկար եւ բուռն վիճաբանութեան մը:

Այդ գրութեամբ Երկրի յեղափոխական մարմինը կ՚իմացնէր Թիֆլիսի ղեկավար շրջանին, թէ ամիս մը առաջ Կարսի շրջանի գիւղերէն մեկնած երեսուն ձիաւոր յեղափոխականները առանց դժուարութեան հասած էին Երկրի խորքը, մինչեւ Սասուն՝ աննկարագրելի ոգեւորութիւն մը առաջ բերելով հայ ժողովրդի բոլոր խաւերուն մէջ: Քաջալերուած այդ յաջողութենէն, Երկրի մարմինը կ՚առաջարկէր աշնան, երբ գիշերները կ՚երկարին, աւելի մեծ թուով երկրորդ խումբ մը ճամբել, միեւնոյն ուղղութեամբ:

Ինչ խօսք որ ձիաւոր խմբի յաջողութեամբ տեղ հասնիլը մեծապէս ուրախացուց ներկաները: Բայց միեւնոյն ձեռնարկի կրկնութիւնը շատերու համար կասկածելի կարելիութիւն մը համարուելուն՝ ընդիմացան այդ առաջարկութեան:

Հակառակորդներու գլխաւոր պատճառաբանութիւնը հիմնուած էր այն տեսակէտին վրայ, որ այդ ձիաւոր խմբի մուտքը, որ անկարելի էր գաղտնի պահել, բերնէ բերան պիտի տարաձայնուէր (= տարածուէր), եւ անշուշտ թուրք կառավարութիւնը ոչ միայն պիտի իմանար, այլ եւ պիտի գիտնար, թէ ի՞նչ ճանապարհով անցած էր ձիաւոր խումբը, որ հազիւ վեց օրուան գիշերային ճամբորդութենէ մը վերջ հասած էր Սասուն: Այդ պայմաններու մէջ թրքական սահմանամերձ զինուորական ուժերը, ինչպէս եւ քրտական աշիրաթները, աչալուրջ պիտի հսկէին այդ ճամբուն վրայ: Հետեւաբար, բազմաթիւ խմբի մը մուտքը գրեթէ անկարելիութիւն մը պիտի դառնար այլեւս: Հաւանական մեծ ընդհարում մը զօրքի եւ քիւրտ աշիրաթներու հետ, կրնար անցանկալի կերպով ծաւալիլ՝ մեծապէս խանգարելով յեղափոխական մեծ ձեռնարկի յաջողութիւնը, որու համար տարիներով կ'աշխատէին՝ զէնք, ռազմամթերք եւ կռուող ուժեր կեդրոնացնելով Երկրի զանազան վայրերու մէջ:

Այս տեսակէտին հակառակ ժողովականներէն ոմանք կը պնդէին որ՝ քանի հնարաւորութիւն կայ, պէտք է նորէն փորձել նման մեծ խմբերու առաքումը զանազան ուղղութիւններով: Գլխաւոր փաստարկութիւնը մեծ խմբերու կողմնակիցներուն այն էր, որ Թուրքիոյ նման երկրի մը մէջ, ուր բացարձակ կամայական իշխանութիւն մը սանձարձակ կը գործի, կառավարութեան կողմէ թէկուզ կասկած մը բաւական է որ հալածանքները ծայրագոյն աստիճանի հասնին եւ պատճառ դառնան անսպասելի բռնկման մը:

— Դուք մի մոռնաք, — ընկերներուն կը հակաճառէր Վահանեանը, — որ կացութեան տէրը մենք չենք, այլ կառավարութիւնը, որ ամէն միջոցով պիտի աշխատի՝ քանի մեր պատրաստութիւնները չեն լրացած՝ կանխել ու իր սաղմնային վիճակին մէջ խեղդել ամէն փորձ ընդհանուր ապստամբութիւն առաջ բերելու: Հետեւաբար մեր առջեւ միակ ճամբայ մը կը մնայ հետեւելու, այն է՝ կարելի ամէն միջոցներով արագացնել Երկրի ժողովուրդի զինումը: Ահա այս նպատակին հասնելու համար, որքան ալ որ վտանգաւոր է մեծ խմբերու Երկիր մտնելը, սակայն մենք պէտք է շարունակենք այս ուղղութեամբ մեր փորձերը աստիճանաբար զարգացնել, յանկարծակիի չգալու համար:

Վահանեանի այս փաստարկութիւնը համոզեցուցիչ չէր միւսներուն, որոնք կը պնդէին, որ ապստամբական ընդհանուր ձեռնարկի յաջողութեան համար անհրաժեշտ էր երկարատեւ նախապատրաստական աշխատանք:

— Աւելի գործնական ու քիչ վտանգաւոր է մեր գործունէութեան նախկին ձեւը, որ թէեւ դանդաղ, բայց համեմատաբար ապահով միջոց մ'է մեր նպատակին հասնելու համար, — մեծամասնութեան տեսակէտը ամփոփեց Ներսէսեանը, որ մինչ այդ առանց արտայայտուելու՝ ուշադրութեամբ կը հետեւէր վիճաբանութեան:

— Մեծ խմբերու սիսթեմը երկսայրի սուր մ'է. յաջողութեան պարագային աւելի քանի ձեռնտու, իսկ անյաջողութեան մը ատեն այնքան կործանիչ հետեւանքով՝ որ չարժէ այդ կասկածելի միջոցը փորձել: Լաւ է շարունակենք մեր նախկին միջոցներով զէնք եւ ռազմամթերք մտցնել Երկիր, եթէ նոյնիսկ այդ ձեւով երկար ժամանակի պէտք պիտի ունենար:

Երկար վիճաբանութենէ վերջ, վերջապէս եկան այն եզրակացութեան, որ փոխադրութեան նախկին ձեւը պահուի, իսկ եթէ Երկրի մէջ վտանգի ակներեւ նշաններ երեւին, այն ժամանակ միայն փորձել ստուար խմբերով օգնութեան հասնիլ:

— Ես այլեւս նամակ չունիմ, — յայտնեց Զանեանը՝ իր առջեւը թափած նամակները գրպանը դնելով — տեսնենք Վահանեանի քով ի՞նչ կայ:

Առաջին նամակը որ կարդաց Վահանեանը, արտասահմանի յեղափոխական մարմիններու Լոնտոնի կեդրոնական վարչութենէն գրուած էր: Այդ դրութեամբ Լոնտոնի մարմինը կ'իմացնէր Թիֆլիսի կեդրոնին, որ շուտով Թիֆլիս պիտի հասնէր որոշ միսիայով երիտասարդ բժիշկ մը, Արթիւր Ուայթ անունով:

«Կը խնդրենք, — կ'աւելացնէր նամակագիրը, — ձեր կարելի աջակցութիւնը չզլանաք անոր: Անշուշտ կը հասկնաք, որ մեր լաւագոյն եւ պատրաստուած ընկերներէն մէկն է, եւ յառաջադրած նպատակը իրագործելու համար ամենայարմար անձնաւորութիւն մը, որ ինքնաբերաբար դիմեց մեզի՝ պատրաստակամութիւն յայտնելով ծառայել յեղափոխական գործին: Ուայթը բնիկ Ուրմիացի է, Պարանտուզ գաւառէն: Հազիւ տասներկու տարեկան որբ մնալով՝ որդեգրուեցաւ անգլիացի միսիոնարի մը կողմէ, որ տարիներ առաջ Անգլիա բերաւ իր հոգեզաւակը: Վերջերս աւարտեց Էտինպուրկի բժշկական համալսարանը»:

Ուայթի պրագայաներու մասին կարգ մը տեղեկութիւններ տալէ վերջ, նամակագիրը կ'աւելցնէր.

«Տարիներ շարունակ ի զուր անցան մեր ջանքերը սերտ համագործակցութիւն մը առաջ բերելու հարեւան քրտերու, ասորիներու եւ մեր միջեւ: Ամէն ժամանակէ աւելի հիմա ատենն (= պահն) է այդ շատ կարեւոր աշխատանքը հետապնդելու, որ կարծես երեսթող է եղած: Մեր կարծիքով լաւագոյն ընտրութիւն մը պէտք է համարել Ուայթը, որ բացի անգլիերէնէ, կատարելապէս կը տիրապետէ քրտերէն եւ ասորերէն լեզուներուն: Մենք վստահ ենք, որ ան ամէն յարմարութիւն ունի բանակցութիւններ վարելու թէ՛ ասորիներու Մար-Շիմոնի եւ թէ՛ սահմանամերձ քիւրտ աշիրեթապետերուն հետ»:

— Ինձ կը թուի թէ այս նամակի մասին խօսելու մասնաւոր բան մը չունինք, — արտայայտուեցաւ Դաւեանը, — պէտք է սպասել Ուայթի գալուն, իր եւ Լոնտոնի ընկերներու առաջարկութեանը մանրամասնօրէն ծանօթանալու համար: Անցնինք հետեւեալ խնդրին, եթէ կայ:

— Ինչպէ՞ս թէ, «եթէ կայ» — նեղսրտուած պոռաց Վահէն, — հազիւ թէ գործի սկսեր ենք: Նախ Գէորգը պիտի լսենք անշուշտ, Երկրէն նորութիւններ ունի պատմելիք: Անկէ զատ՝ Պիծայի նամակը կայ: Վերջապէս, ես նոր առաջարկութիւն մ'ունիմ:

— Լաւ, որ այդպէս է, սկսինք կարգով, — ու Վահանեանը, դառնալով Գէորգին, ըսաւ. — Խնդրե՛մ, սկսէ զեկուցումդ:

— Ինձ կը թուի, թէ Պիծայի նամակը կարդալու մասնաւոր կարիք մը չկայ, — հանդարտ ու լեցուն ձայնով վր սկսաւ խօսիլ Գէորգը, — ես իմ զեկուցման մէջ պիտի անդրադառնամ անոր շօշափած հարցերուն:

— Որ այդպէս է, ուրեմն սկսէ, մտիկ կ'ընենք:

— Մէկ վայրկեան խնդրեմ, — ընդմիջեց Նատալիան, — լոյսը սկսեր է բացուիլ, բոլորդ ալ յոգնած ու սոված էք: Կարծեմ լաւ պիտի լինի, եթէ պահ մը դադար տանք, ես ալ *սամավարը* (իմա՛ ինքնաեռը) դնեմ, տեսնեմ ի՞նչ կրնամ գտնալ: Բան մը ուտենք ու ապա Գէորգը թող սկսի իր զեկուցումը:

Այդ այնպիսի տեղին առաջարկութիւն մ'էր, որու զրաւչութեան ամենախստապահանջներն իսկ չէին կրնար դիմագրաւել: Սուրէնի օգնութեամբ Նատալիան սեղանը շտկեց ու երբ ֆշֆշացող սամավարը ներս բերելով սեղանի գլուխը բազմեցաւ, մնացած ընկերները շրջապատեցին զինք, ու աշխոյժ խօսակցութեամբ անգզալաբար մաքրեցին պնակները:

ՄԱՆՈՒԿ ՀԵՐՈՍԻ ՄԱՀԸ

Քսանեւվեց տարեկան երիտասարդ մ'էր Գէորգը, Երեւան քաղաքի մօտ գտնուող Փարաքար գիւղացի ունեւոր ընտանիքի մը կրտսեր որդին: Արեւէն խանձուած, պղնձագոյն լայն դէմքը անկեղծ ու ուժեղ արտայայտութիւն մ'ունէր: Միջահասակ էր, տոկուն կազմով եւ ջլապինդ:

Էջմիածնայ Գէորգեան Ճեմարանը աւարտելէ վերջ, երբ զինուորական ծառայութենէ վերադարձաւ, ժամանակ մը իրենց գիւղի ծխական դպրոցին մէջ ձրիաբար դասախօսեց եւ ապա, հակառակ հօր եւ տնեցիներու ցանկութեան՝ անցաւ Թիֆլիս ու այլեւս չվերադարձաւ գիւղ:

Օրին մէկն ալ հայրը, որ գրեթէ շաբթուան մէջ երեք չորս անգամ գործով քաղաք կ'իջնար, սարսափով իմացաւ բարեկամէ մը, որ զաւակը քանի մը խենթ ընկերներով անցեր է Տաճկահայաստան:

Այլեւս երկար ժամանակ ոչ մէկ լուր, ոչ մէկ նամակ Գէորգէն: Ամբողջ տնեցիք մեռել ունեցող ընտանիքի մը նման սուգ մտան: Ծերունի յուսահատ մայրը ոչնչով կ'ուզէր մխիթարուիլ. նոյնիսկ նոր ոտքի ելնող փոքր թոռնիկի կապկութիւնները այլեւս զինք չէին հետաքրքրեր: Ինչպէ՛ս յանկարծակի արեւոտ տունը դատարկուեր էր, կեանքը սեւցեր: Ախր չէ՞ որ իր ազիզ պալէն գնացեր էր Բարդողեան (= Բարթողեան) լեռնաշղթայի միւս կողմը, այդ անիծեալ, դժոխք Երկիրը… Ալեւոր հայրը տնեցոց մօտ թէեւ շատ աւելի ինքնազուսպ, բայց առանձնութեան մէջ հոգոց հանելով կ'ողբար կրտսեր ու սիրական զաւկի կորուստը:

Գէորգի երկու մեծ եղբայրները, որոնք ջերմ սիրով կապուած էին իրենց ուսումնական կրտսեր եղբօր հետ, ուղղակի չէին կրնար հասկնալ, թէ ինչո՞ւ Գէորգը այդքան անհոգութեամբ մահուան հետ կը խաղար:

— Աշո՛տ, գլուխը թափահարելով կը խօսէր Միքայէլը, որ տանը աւագն էր, — էսպէս էլ խամ բա՞ն… Տօ՛, մէկ հարցնող լինի թէ ի՞նչն էր պակաս: Փառք Աստուծու, տունն ու տեղը կարգին, ապրուստի հոգ չունէր: Թէ որ ուզէր Թիֆլիս մնալ, կամ ուսումը շարունակելու երթալ, մենք խօմ նեղութեան մէջ չէինք ձգեր զինքը: Էլ ի՞նչ ցաւ ունէր որ՝ գնաց էդ *կրօ*ներու երկիրը, գլուխը փորձանքի մէջ դնելով:

— Մեծ ախպէր, կզակը քերելով կը պատասխանէր Աշոտը՝ խորհիմաստ ձեւով մը գլուխը յոգնած եզի մը նման վերէն վար շարժելով. — Ժամանակները փոխուեր են, փոխուեր. նոր ուսումնական երիտասարդները ազգի գործերու ետեւէն են… Աստուած տայ՝ փորձանք մը չհանդիպի մեր Գէորգին:

Այսպէս, տնեցիք կամայ ակամայ հաշտուեցան կատարուած իրողութեան հետ, բացի պառաւ Ծալոյէն ու մօրմէն: Ամէն իրիկուն որ եկեղեցիի զանգերը կը սկսէին հնչել, պառաւ մայրը, Ծալոյի հետ, օրօրուելով ափ կ'առնէր գիւղի եկեղեցին, ուր դողդոջուն ձեռքով մոմ մը կը վառէր Տիրամօր պատկերի առջեւ: Երկար կը մնար հոն ծնկաչոք, արցունքոտ աչքերը յառած Տիրամօր պատկերին, որ Յիսուս մանուկը գիրկը՝ ոսկեզօծ շրջանակի մէջէն բութ հայեացքով իրեն կը նայէր: «Միածին որդուդ սիրուն, Տիրամէր, որդուդ սիրուն»… ու կմախքացած կուրծքը կը ծեծէր հեկեկալով: Եկեղեցին լրանալէ վերջ, ջերմեռանդ հաւատքով կը համբուրէր Աւետարանը ու սիրտը թեթեւցած կը վերադառնար տուն՝ լալէն աչքերը կարմրցած:

Գէորգը երկու Մոկացի երիտասարդներու հետ անցեր էր Երկիր, յեղափոխական մարմնի որոշումով:

Երկու տարի ռուսական բանակի մէջ ծառայած, վարժ զէնքի գործածութեան, աշխատունակ ու նուիրուած մինչեւ անձնազոհութիւն, քիչ ժամանակի մէջ, Երկրի զինուորական ղեկավարներէն մէկը դարձաւ: Ատեն մը (= որոշ ժամանակ) Նիկոլի հետ գիւղէ գիւղ շրջելէ վերջ, փոքր խմբի մը գլուխ անցած, զնացեր էր հեռաւոր գաւառները կազմակերպական գործերով: Վերին աստիճանի զգաստ ու խոհեմ, կարճ ժամանակի մը ընթացքին, ան՝ այդ հեռաւոր շրջաններու սիրուած յեղափոխական գործիչը դարձաւ:

Ինքն ալ գիւղական ընտանիքի մը զաւակը, շատ շուտով ընտելացեր էր Վասպուրականի գիւղացիներու նիստ ու կացին, սովորութիւններուն: Այդպիսով վերցեր էր անջրպետը իր եւ գիւղացիներու միջեւ, որոնց համար դրսեցի մը ամէն պարագայի՝ քիչ մը օտարական կը մնայ: Տարազով, սովորութիւններով, նոյնիսկ լեզուով Գէորգ այնքան էր նոյնացեր գիւղացոց, որ շատեր չգիտէին իսկ, թէ ան օտար երկրացի մ'է, հեռուներէն եկած, իրենց մէջ աշխատելու համար:

Երկու տարի ամենածանր պայմաններու մէջ աշխատելէ վերջ, Երկրի ընկերները ճարահատ զինք նորէն Կովկաս ճամբեցին բժշկուելու համար: Կոյր աղիքի պարբերական բորբոքում ունէր, իսկ Երկրի մէջ յարմարութիւններ չկային գործողութիւն (= վիրահատութիւն) կատարելու: Թադէոս առաքեալի վանքէն պարսիկ մաքսանենգներու օժնադակութեամբ ռուսական սահմանը գաղտնի անցնելով՝ Գէորգ ուղղակի Թիֆլիս եկաւ, առանց հայրենի գիւղը հանդիպելու, Երկրի յեղափոխական մարմնի յանձնարարութիւնները կատարելու համար:

Դադարէն վերջ, երբ ժողովականները նորէն շրջապատեցին սեղանը ժողովը վերսկսելու, Գէորգը սկսաւ իր զեկուցման: Հանդարտ կը խօսէր, ծանր եւ առանց աւելորդաբանութեան, ինչ որ յատուկ է ընդհանրապէս զինուորական ասպարէզի ծառայող մարդոց: Ժուժկալ նախադասութիւններով պատկերեց սահմանի միւս կողմը ապրող հայ ժողովուրդի կեանքը, անոր ապրումները եւ սպասումները:

— Քարոզչութեան շրջանը վաղուց անցած է, — կենդանի օրինակներով ըսածը կը հաստատէր Գէորգը, — դանակը ոսկորին հասած՝ հայ ժողովուրդը անդառնալի կերպով բախտը կապեր է յեղափոխութեան:

Յուզիչ օրինակներ կը պատմէր, թէ ինչպէս աղքատ շրջաններու գիւղացիութիւնը, որ կէս կուշտ կէս անօթի գոյութիւն մը կը քաշքշէր, աննկարագրելի ոգեւորութեամբ սկսած էր զինուիլ:

— Կառկառի Ձկոռ գիւղին մէջ, — շարունակեց Գէորգը, — աղքատ գիւղացի մը, Էրկէն Մազոյենց Խեչօն, ունեցած միակ եզը ծախեց՝ երիտասարդ զաւկին ձեռքը հրացան մը տալու համար: Իսկ այսօր Երկրի մէջ հարիւրաւոր Խեչօներ կրնանք հաշուել: Տասնեակ մը տարիներու ընթացքին կազմակերպուած արշաւանքները, յեղափոխական խմբերու կռիւները, զինակիր խմբերու թափառումները, զինուորական ղեկավարներու գիւղէ գիւղ շրջիլը՝ մէկ կողմէն զինավարժ ու կռուելու ընդունակ սերունդ մը առաջ բերաւ, իսկ միւս կողմէն ալ հաւատաւորեց ժողովուրդը, ինքնավստահութիւն ներշնչեց անոր: Ժողովուրդի այս հոգեկան փոփոխութեան հետ միասին, Երկրի մեր գործունէութիւնը հիմնովին յեղաշրջեցաւ: Ինչպէս ըսի, այլեւս քարոզը չէ, այլ գործնական միջոցները արժէք մը ունին: Ու ժողովուրդը՝ այդ գիտակցութեան եկած՝ մեզմէ զէնք կը պահանջէ, ռազմամթերք եւ զինուորական ղեկավարութիւն եւ ոչ թէ քարոզ:

Հաւաքուած ընկերները առանձին հետաքրքրութեամբ կը լսէին Գէորգը, երբ վերջինս մանրամասնօրէն սկսաւ նկարագրել յեղափոխական մարմնի կատարած գործնական աշխատանքները, առաջ բերած ուժեղ կազմակերպութիւնը: Ատկէ վերջ կարգ մը գործնական արժէք ունեցող հարցերու մասին խօսուեցան: Որոշ պահանջներ ներկայացնելէ վերջ, որոնք ընդհանրապէս փոխադրական գործի հետ կապ ունէին, Գէորգը ծանրացաւ Երկիր նոր ղեկավար ուժեր ճամբելու վրայ:

— Գործը այնքան է ընդարձակուած, — բացատրեց ան, — որ անհրաժեշտ է լրջօրէն մտածել նոր ղեկավարներ ղրկելու մասին: Ամբողջ Վասպուրականի յեղափոխական գործի ղեկավարութեան ծանրութիւնը ինկեր է քանի մը պատասխանատու անհատներու վրայ, որոնք որքան ալ եռանդով աշխատին, դարձեալ չեն կրնար հետզհետէ զարգացող կազմակերպութեան մը բոլոր պահանջներուն գոհացում տալ: Երբ Վահէն դուրս եկաւ Երկրէն քիչ հանգստանալու համար…

— Ի՞նչ ալ հանգստացող է, — Գէորգի խօսքը ընդմիջեց Աբրահամեանը բարձր ծիծաղելով— Երկրէն փորձանք ղրկեցիք մեր գլխուն: Հազիւ Թիֆլիս հասած, հոս ալ տակնուվրայ ընել կ'աշխատի անիրաւը…

— Կ'ըսէի, որ, երբ Վահէն Երկրէն դուրս եկաւ, — շարունակեց Գէորգը, երբ ընդհանուր ծիծաղը դադրեցաւ, — բնաւ չէինք կարծեր թէ Նիկոլին անակնկալ դժբախտութիւն մը կրնայ պատահիլ, որու մասին անշուշտ լսած էք, եւ ոչ ալ ինքս դուրս գալու մասին կը մտածէի: Այնպէս որ այժմ Պիծան, միայն երկու տեղացի ընկերներով կ'աշխատի, անհամբեր սպասելով նոր ուժերու գալուն: Դժբախտաբար, մեր տեղացի ընկերները որքան ալ կարող՝ չունին դրսեցիի մը հեղինակութիւնը եւ ոչ ալ կրնան իրենց ամբողջ ժամանակը տրամադրել գործին, անձնական գործերով զբաղած լինելնուն համար: Հետեւաբար, գործի մեծագոյն մասը կը ծանրանայ Պիծայի ուսերուն: Իսկ այդ, անկարելին փորձել կը նշանակէ: Ամէն բանէ առաջ պէտք է մտածել աշնան մէկ երկու ընկերներ մտցնել Երկիր: Անշուշտ ինքս բժշկուելէ վերջ՝ պիտի երթամ, բայց մեզ բազմաթիւ փորձուած եւ ղեկավար ուժեր հարկաւոր են: Դեռ հաստատ ալ չենք գիտեր, թէ Նիկոլը երբ եւ իցէ պիտի կրնա՞յ աշխատանքի լծուիլ:

— Պիծայի նախորդ նամակէն իմացանք Նիկոլի պատահած դժբախտութիւնը, — ընդմիջեց ընկերոջ խօսքը Ջանեանը, — ինչպէս նաեւ կռուի մասին, դժբախտաբար շատ կարճ, հազիւ քանի մը տող: Կարծեմ բոլորդ ալ կը ցանկաք, — դարձաւ մնացած ընկերներուն, — որ Գէորգը քիչ հանգամանօրէն պատմէ այդ կռիւը: Վերջէն կը խօսինք նոր ուժեր ուղարկելու մասին, համաձա՞յն էք:

— Անշուշտ, անշուշտ, — ձայնեցին չորս կողմէն, — Գէորգը թող պատմէ՛:

— Ըսենք՝ պատմելու բան մ'ալ չէ այդ կռիւը, — անփութօրէն պատասխանեց Գէորգը, — հազիւ թէ կռիւ կարելի է կոչել… Բայց ես ինքս ալ կ'ուզէի պատմել ոչ թէ կռուի արժէքին համար, այլ ձեզ ծանօթացնելու մանուկ հերոսի մը հայրենասիրական մէկ արարքը:

— Մենք այդ մասին չենք լսած, շատ հետաքրքիր է, — խնդրեց Նատալիան, — պատմեցէք մանրամասնօրէն:

«Շատ լաւ. Կառկառէն մեր միացեալ խումբը Կարճկան անցաւ, — սկսաւ պատմել Գէորգը, — Կէօլու գիւղը հանդիպելով՝ քանի մ'օրէն հասանք Ուրանց: Մեծ եւ անցեալ ունեցող գիւղ մ'է այդ, այն բացառիկ գիւղերէն, որոնք դեռ վերջանականապէս «*դասա* հայեր» (այսինքն՝ *քուրդ աղային ճորտ դարձած հայեր*) չեն դարձած ու մնացած են հողագործ, խաշնարած ժողովուրդ մը: Ուրանց բաւական երկար պիտի մնայինք, այդ գիւղի եւ շրջանի ժողովրդական զինումի գործը կանոնաւորելու համար: Սակայն, հազիւ երկու օր անցած՝ քաղաքէն սուրհանդակ մը հասաւ: Պիծան կ'իմացնէր Վահէի Կովկաս անցնիլը ու իր

անկարողութիւնը շրջանի բոլոր գործերուն հասնելու եւ կը խնդրէր, որ Նիկոլը անմիջապէս վերադառնայ քաղաք՝ ինձ ձգելով շրջանները պտըտելու գործը:

«Այդ ամբողջ ձմեռը Շատախի, Մոկսի ու Կառկառի շրջանները թափառելով անցուցինք՝ ամենածանր պայմաններու մէջ աշխատելով: Մեր մշտական զինուորներու վրայ, որպէս գործնական վարժութիւն, աւելցուցած է. — ինք երկու տասնեակ շատախցի կամաւորներ ալ, որոնք ամբողջ ձմեռը մեզ հետ մնալէ վերջ՝ գարնանային աշխատանքներու համար պէտք էր իրենց գիւղերը ճամբել:

«Երբ Պիծայի նամակը ստացանք, որոշեցինք Կաւաշ անցնիլ, հոն ցրուել մեր խումբը, որ քառասուն եւ չորս զինուորներէ կը բաղկանար, իսկ Նիկոլի քաղաք մեկնելէն վերջը, իմ վեց զինուորներով շրջիլ Հայոց-Ձորի եւ Արճակի շրջանները: Այդպէս ուրեմն, գիւղէ գիւղ անցնելով՝ երեք օրէն հասանք Կաւաշի Նոր Գիւղը:

«Մեծ գիւղ մ'է այդ եւ գաւառի յեղափոխական մարմնի կեդրոնը: Շատախցի զինուորները այդ տեղէն ուղարկեցինք դէպի Փեսան Դաշտ, իսկ Նիկոլի զինուորները, որոնք մեզի պէս փախստականներ էին, Եղիշի ղեկավարութեամբ անցան Կառկառ՝ Խնձորուտ գիւղը, որ, ինչպէս գիտէք, լեռնային Վասպուրականի մեր զինուորական խարիսխն է, թագստոցը: Մեր քով մնացին իմ վեց զինուորները միայն:

«Երկու օր միայն մնացինք Նոր-Գիւղի մէջ: Շրջանի յեղափոխական մարմնի հետ պէտք եղած կարգադրութիւնները ընելէ եւ զէնքի պահեստները աչքէ անցընելէ վերջ, գիշերով անցանք Ախթամար կղզին:

«Առագաստանաւ մը, որ Աւանցէն բեռցուած Դատուան կ'երթար, հիւսիսային քամիէն քշուած, ակամայ ճամբան շեղելով հասեր էր մինչեւ Մոխրաբերդի ծովածոցը: Գիշերով, երբ առագաստանաւի կողքին յայտնուեցանք, նաւավարներ ուրախութեամբ համաձայնեցան մեզ Աղթամար կղզին հասցնել, անկէ իրենց ճամբան շարունակելու համար: Նաւավարներէն կասկածելու ոչ մէկ պատճառ ունէինք: Աւանց գիւղացիներ էին եւ, ինչպէս բոլոր նաւավարները, յեղափոխական կազմակերպութեան անդամներ: Երկու ժամէն մեզ կղզիի առջեւ հանելէ վերջ, առագաստը բացին եւ ուղղուեցան դէպի Դատուան:

«Շատ դժուար, եթէ չըսեմ՝ անկարելի պիտի լինի իմանալ, թէ ո՞վ, կամ ո՞վքեր մատնեցին թուրք կառավարութեան մեր Ախթամար կղզին գտնուիլը: Ձմեռնային մեր թափառումներու ատեն, անգամ մը Փեսան Դաշտի մէջ ակամայ կռուի բռնուեցանք քրտերուն հետ, որոնք Կաղազիզ հայաբնակ գիւղի վրայ յարձակեցան թալանելու մտքով, ինչ որ այդ շրջաններու մէջ սովորական երեւոյթ մ'է:

«Գիւղացի երիտասարդները՝ քաջալերուած մեր ներկայութենէն՝ երբ հաւարի ձայնը փրթաւ գիւղի վարէն, զինուած դուրս ինկան կռուելու: Քրտերը յանկարծակիի եկան այդ անսպասելի դիմադրութեան պատճառով: Կը կարծէին, որ հեշտութեամբ պիտի կրնան տաւարի մէկ մասը քշել տանիլ, սակայն, յանկարծ տեսան, որ ծուղակը ինկած են:

«Թէեւ ինքներս մնացինք գիւղին մէջ ծածկուած, բայց մեր շատախցի կամաւորներէն շատեր օգնութեան հասան գիւղացիներուն: Չէինք ուզեր կռուին լայն կերպարանք տալ, մանաւանդ որ կը զգուշանայինք մեր ներկայութիւնը յայտնելէ: Երկու ժամ կռուելէ վերջ, քրտերը մէկ սպաննուած ձգելով դաշտի մէջ եւ երկու վիրաւորներ ալ հետները տանելով՝ կատաղած քաշուեցան իրենց գիղերը:

«Անգամ մ'ալ Կառկառ, Հալս գիւղի տակ յանկարծակի հանդիպեցանք թուրք ժանտարմաներու, որոնք Կեցանէն Ոստան կ'անցնէին: Աղբիւրի գլուխը հաւաքուած՝ կը հանգստանայինք, երբ յանկարծ երկու հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ երեւացին զինուորները: Անախորժ հանդիմում մ'էր: Ընդհանրապէս խիստ կը զգուշանայինք աղմուկ

բարձրացնելէ Կառկառի շրջանին մէջ, որ մեր ապագայ գործունէութեան գլխաւոր կայանն է: Ակամայ դիրք բռնած՝ սկսանք ինքնապաշտպանողական կռիւ մը: Հաւարի ձայնը սակայն հասաւ մինչեւ հեռաւոր քրտական գիւղերը, եւ բնականօրէն օգնութեան փութացին: Խուսափելու համար հաւանական մեծ ընդհարումէ մը, պատեհ առիթ մը գտնելով, հաւաքեցինք գիւղացիներն ու տաւարը եւ բարձրացանք լեռը: Այդ աչքապուկ կռիւը միայն մէկ ժամ տեւեց, եւ ժանտարմ մը թեթեւօրէն վիրաւորուեցաւ: Մեր հեռանալէն վերջ, երբ զօրքը կը մտնայ գիւղ, բոլոր տները կրակի կուտայ:

«Այս երկու ձախող հանդիպումները եւ կարգ մը մանր մունր դէպքեր պատճառ դարձան, որ կառավարութիւնը աչալուրջ հետեւի մեր շարժումներուն: Բացի զինուորական ուժերէն, որոնք կեդրոնացուց զանազան գիւղերու մէջ, սկսաւ նեղել հայ գիւղացիութիւնը, միաժամանակ մեծ գումար մը խոստացաւ անոր, որ կառավարութեան պիտի յայտնէր մեր գտնուած տեղը:

«Այս պայմաններու մէջ, բնականաբար, պիտի գտնուէին մարդիկ, նոյնիսկ հայեր, որոնք կամ աղքատութենէ դրդուած կամ անձնական հաշիւներ մաքրելու համար, աշխատէին հետապնդել մեր շարժումները, իմանալ մեր թագստոցը եւ լուր տալ կառավարութեան: Փաստը այն է, որ Աղթամար կղզին մեր մտած գիշերն իսկ, Ոստանի *գայմագամը* (իմա՛ գաւառապետը) այդ մասին լուր ստացած էր եւ անմիջապէս հեռագրած Վանի կուսակալին: Միեւնոյն ատեն, առանց ժամանակ կորսնցնելու, Ոստանի զինուորական ուժը փորձուած սպայի մը ղեկավարութեամբ ուղարկած էր Աղթամարի դրսի տունը, որ կղզիի դիմաց՝ ծովափին կը գտնուի, եւ խիստ պաշարումի ու հսկողութեան ենթարկած էր զայն, որպէսզի մենք հնարաւորութիւն չունենանք դրսի անցուդարձերու մասին բան մը լսելու»:

— Իսկ այդ դրսի տուն ըսուածը ի՞նչ բան է, — հարցուց Ներսէսեանը, — եւ Աղթամարի վանքի հետ ի՞նչ կապ ունի:

— Աղթամարը, ինչպէս նաեւ Կտուց եւ Լիմ անապատները փոքր կղզիներ են Վանայ ծովի արեւելեան ափերուն մօտ: Այդ կղզիներէն ամէն մէկը իր տնտեսութեան համար ցամաքի վրայ հաստատութիւն մը ունի, ուր կ՚ամբարուի այդ վանքերու պատկանող կալուածներէն եկած տարեկան հասոյթը: Պարբերաբար վանքերու սեփական նաւակներով անհրաժեշտ պաշարը կղզիները կ՚ուղարկուի վանքերու միաբանութեան եւ հիւրերու կարիքներու համար: Առկէ զատ, դրսի տները ինքնայատուկ հիւրանոցի դեր կը կատարեն այդ երկրի մէջ: Գտնուելով մեծ ճամբաներու մօտ, ամէն անցորդ, ինչ ազգի ալ պատկանելու լինի ան, հոն կը մնայ գիշերելու տաքուկ տեղ մը, թանապուր, ժաժիկ եւ հաց:

— Շատ հետաքրքրական երեւոյթ մ՚է այդ, անկասկած պատմական անցեալէն մնացած սովորութիւն մը, թերեւս Մեծն Սահակ Պարթեւի հիմնած վանքերու օրինակներէն մէկը, հարազատօրէն պահած նախկին աւանդութիւնները, — բացատրեց Վահանեանը, որ ճեմարանական մը լինելուն՝ լաւ ծանօթ էր հին մատենագրութեան. — բայց ինչ որ զիս կը զարմացնէ, — շարունակեց ան, — այն հանդուրժող վերաբերմունքն է, որ այդ դրսի տուներու մէջ կը ցուցադրուի այլազգի եւ այլակրօն թուրքերու եւ քրտերու հանդէպ:

— Մեր վանքերէն շատեր, որոնք բանուկ ճանապարհներու վրայ կը գտնուին, — Վահանեանի միտքը լրացուց Գէորգը, — կրօնական հաստատութիւններ լինելէ աւելի պատսպարաններ են երթեւեկող ճամբորդներու համար: *Պատահական անցորդ մը, հայ ժողովուրդի հասկցողութեամբ, Աստուծու հիւրը կը համարուի եւ իրաւունք ունի վայելելու վանքի բոլոր յարմարութիւնները. ու ոչ ոք չի հետաքրքրուիր, թէ հիւրը ի՞նչ ազգի կամ կրօնի կը պատկանի*: Պէտք է խոստովանիլ սակայն, որ այդ օրինակելի մտայնութիւնը երկուստեք գոյութիւն ունի: Աղթամարի կամ Սուրբ Գէորգ վանքի նուիրակները, երբ տարին անգամ մը պտղի հաւաքելու կ՚ելնեն գաւառները, մինչեւ Տիգրանակերտի նահանգը կը հասնին:

Հայերու նման քրտերն ու թուրքերն ալ սիրայօժար եւ պարտադիր կերպով կը մասնակցին վանքի աւանդական տուրքին, որ անառարկելի է. առատօրէն կուտան արմտիք, ոչխար եւ սեւատավար: Հիմա դառնանք մեր պատմութեան շարունակութեանը:

— Խնդրեմ հարցում մ՛ալ ու ապա կը շարունակէս կիսատ ձգած պատմութիւննիդ, — ընդմիջեց Նաթալիան. — կրնա՞ք երկու խօսք ալ ըսել Փութկի Սուրբ Գէորգ վանքի մասին: Մանկութենէս լսած եմ այդ վանքի նկատմամբ, առանց յստակ գաղափար մը ունենալու: Ինչպէս նկատեցիք, մեր տան դռնապանը Վանի Թիմարի շրջանէն փախստական մ՛է. ամէն անգամ, որ դժուար գործ մը կամ ծանր բան մը վերցնելու լինի, երեսը կը խաչակնքէ եւ «եա՛ Փութկի Սուրբ Գէորգ» կը կանչէ.

— Սուրբ Գէորգը մեծազօր սուրբ մը կը համարուի Վասպուրականի եւ մօտակայ նահանգներու մէջ, — բացատրեց Գէորգը, — թէեւ վանքը փոքր եւ աննշան շինութիւն մ՛է, բայց Վասպուրականի վանքերէն ամենահռչակաւորներէն մէկն է ապահովաբար: Անշուշտ որ հայկական հին վանք մ՛է, խեղճուկ եւ խարխլած շէնքով մը, բայց իր կատարած դերի բերումով համահաւասար արժէք ունի բոլոր շրջակայ ազգերուն համար: Ալպեան լեռնաշղթայի վրայ թառած Սենթ Պեռնար վանքի դերը կը կատարէ այդ Սուրբ Գէորգ վանքը դարերէ ի վեր: Յայտնի է Հայաստանի խիստ ձմեռը, երբ լեռնային անցքերը կը դառնան անանցանելի սառնարան ճամբորդներու համար, մանաւանդ բուք ու բորանի ժամանակ: Մոկսի գաւառէն դէպի Կաւաշ եւ Վան անցնող միակ ճանապարհի վրայ կը գտնուի այդ վանքը, մօտաւորապէս տասը հազար ոտք բարձրութեան վրայ: Մոկսէն կամ մօտաւոր շրջաններէն ճամբորդ թէ կարաւան, անպատճառ պիտի գիշերէ այդ վանքին մէջ, շատ անգամ օրերով պիտի սպասէ հոդ, մինչեւ որ ճանապարհը բաց համարուի ու անվտանգ: Իսկ ճանապարհը եւ լեռնանցքը ապահով կը համարուին, երբ Փութկի Սուրբ Գէորգի հռչակաւոր աքաղաղը առաւօտեան կողմ կը ձայնէ: Այդ աքլորականչը անկասկածելի ազդանշանն է, որ լեռնանցքը անվտանգ է, եւ որ ճամբորդ ու կարաւան կրնան շարունակել իրենց ճանապարհը:

— Հետաքրքիր ու զարմանալի երեւոյթ մ՛է, — նկատեց Վահանեանը:

— Զարմանալի ոչինչ կայ հոդ, — բացատրեց Աբրահամեանը, — անշուշտ որ անասունները աւելի զգայուն, բնազդօրէն կը զգան մօտեցող փոթորիկը մթնոլորտային ճնշման հետեւանքով, եւ բնականօրէն կ՛աշխատին ծածկուիլ եւ բնաւ չեն երգեր:

— Գէորգ ջան, շարունակէ պատմութիւնդ, քիչ կը մնայ Վասպուրականի մնացած հարիւրաւոր վանքերու մասին ալ հարցումներ տան, — ծիծաղեցաւ Վահէն, — այն ժամանակ շաբաթներով պիտի լսենք քեզ:

«Ինչպէս ըսի, — ընդհատուած պատմութիւնը սկսաւ շարունակել Գէորգը. — Ոստանի զայմագամը՝ դրսի տունը խիստ հսկողութեան ենթարկելով՝ անմիջապէս սուրհանդակներ կը ճամբէ դէպի Շատախ, Կարճկան, Կաւաշ, Հայոց-Ձոր՝ այդ շրջաններու ռազմիկ քրտութիւնը ոտքի հանելու համար: Ինչ խօսք որ, քրտերը՝ հաւարի ձայնը առած՝ հետեւակ թէ ձիաւոր կ՛աճապարեն լոյսը չբացուած կռուի վայրը գտնուիլ, չհաշուելով անոնք որ տեղի հեռաւորութեան պատճառով դեռ ճանապարհին կը գտնուէին:

«Այս բոլոր իրարանցումը երբ ցամաքի վրայ տեղի կ՛ունենար, կղզիին մէջ մենք մեզի բացարձակապէս ապահով կարծելով՝ բոլորովին անհոգ, հանգիստ կը քնանայինք, պահակութեան հոգն իսկ ձգելով վանքի միաբաններէն Դանիէլ վարդապետին կամ, ինչպէս սովորաբար կը կանչէինք զայն, Ծուռ Վարդապետի վրայ, որ այդ շրջանի յեղափոխական մարմնի անդամներէն մէկն էր, կորովի ու հայրենասէր եկեղեցական մը: Բազմաթիւ անգամներ մեր սիրելի Ծուռ Վարդապետը սեփական զէնքերով զինուած, մասնակցած էր

մեր զինուորական խմբերու թափառումներուն, գիւղէ գիւղ շրջելով, քարոզելով, յորդորելով որ ժողովուրդը զինուի:

«Բարեբախտաբար, երբ Ոստանէն եկած զօրքը ուշ գիշերով կը շրջապատէ Աղթամարի դրսի տունը եւ՝ մուտքի բոլոր դռներու մօտ պահակներ դնելով՝ խիստ հսկողութեան տակ կ՛առնէ այդ հաստատութիւնը, Աղթամարի որբանոց վարժարանի աշակերտներէն մէկը դրսի աղմուկէն կ՛արթննայ: Թէեւ հազիւ տասներկու տարեկան երեխայ մը, բայց կռահելով, որ արտասովոր բան մը տեղի կ՛ունենայ դուրսը, բանակն պէտքը պատրուակ կը բռնէ եւ դուրս կ՛ուզէ գալ դէպի բակը: Դրան արանքէն կը տեսնէ բակին մէջ հաւաքուած զինուորները, որոնք ճարճատող խարոյկներու շուրջ հաւաքուած՝ կը տաքնային: Իսկ երբ կը փորձէ դուրս գալ բակը, դրան պահակ կանգնած զինուորը զայրացած կը գոռայ վրան. «Եասսա՛ք տըր, եասսաք, ներս կորսուէ, շուն շան լակոտ, հիմա գլուխդ կը կոտրեմ»:

«Երեխան երբ ննջարան կը վերադառնայ դուրսը տեսածէն բոլորովին սարսափած՝ ձայն կուտայ իր կողքը քնացող երկու ընկերներուն, որոնց կը պատմէ դրսի չարաշուք անցուդարձը: Այդ երեքն ալ անփորձ երեխաներ էին: Անոնցմէ ամենամեծը՝ Միհրանը, կրակոտ պատանի մըն էր, հազիւ տասնըհինգ տարեկան: Բայց բոլորն ալ կը զգան, որ դրսի տունը օղակելով՝ զօրքը կ՛ուզէ Աղթամարի կղզիին հետ յարաբերութիւնը կտրել: Ուրեմն, բուն հարցը կղզիի հետ կապուած է:

«Այս եզրակացութեան եկած՝ Միհրանը որ միւսներէն աւելի խելահաս էր, անմիջապէս կը հասկնայ, թէ կղզիին մէջ իրենց սիրելի «ազգասէրներէն» խումբ մը կայ, ինչ որ շատ սովորական պարագայ մ՛էր եւ թէ ինչ գնով ալ լինի, պէտք է ներսը գտնուողներուն կերպով մը լուր տալ կառավարութեան չարաշուք պատրաստութիւններու մասին: Եւ սակայն որքան որ կը մտածեն, դարձեալ ճար մը չեն կրնար գտնել դուրս գալու, բակի մէջ գտնուող զօրքերու ներկայութեան պատճառով: Մինչ երկու փոքրիկները անորոշ սարսափով համակուած ու իրարու պլլուած՝ կը սկսին յուսահատ արտասուել, Միհրանը, որ քանի մը տարով մեծ էր միւսներէն, անհանդարտ ննջասենեակի շրջանը ընելէ վերջ, վճռական որոշման մը կը յանգի: Կը մօտենայ անկողնին, երկու սաւան կը վերցնէ, իրար կը հանգոյցէ ու զարմացած ընկերներուն կը պատուիրէ երկուքով միասին սաւանի ծայրէն ամուր մը բռնել, երբ ինք պատուհանէն փորձէ վար իջնել: Ննջասենեակը երկրորդ յարկի վրայ էր: Պատուհանը, որ կը բացուէր բակի հակառակ կողմը դէպի բաց դաշտը, առնուազն եօթ կանգուն բարձրութիւն մ՛ունէր: Միհրանը երբ պատուհանէն կը կախուի սաւանին պլլուած, կամաց կամաց վար սահելու գետին, երկու երեխաները անկարող անոր ծանրութեան դիմանալու՝ սաւանի ծայրը ակամայ ձեռքերէն կը փախցնեն: Մօտ տասնհինգ ոտք բարձրութենէ մը Միհրանը գետին կ՛իյնայ:

«Քաջ պատանին սակայն, թէեւ ծունկը ծանրապէս վիրաւորուած, կը յաջողի ինքզինքը շրջակայքի թփերու խիստ ստուերներուն մէջ ծածկել ատեն մը: Երբ կը համոզուի, որ ոչ ոք չի նկատեր զինք, առուի մէջէն սողալով՝ կիսասառած կը յաջողի աննակատելի կերպով ծովեզերք հասնիլ: Թուրքերը յիմարաբար կը բաւականանան միայն դրսի տան շէնքը շրջապատելով, առանց վանքի նաւակը գրաւելու: Իսկ թէ ինչպէ՞ս այդ պատանին միս մինակ կը յաջողի թիավարելով հասնիլ մինչեւ կղզին, այն ալ գիշերով, երբ ոչինչ կ՛երեւի, անկարելի է բացատրել:

«Ես ու Նիկոլը խուցի մը մէջ կը հանգստանայինք, իսկ մեր զինուորները կողքի աւելի ընդարձակ խուցը գրաւած էին: Մէկ ալ գիշերուան ուշ ատեն Ծուռ Վարդապետը պատանիի ընկերակցութեամբ մեր խուցը մտաւ: Նիկոլի հետ անմիջապէս ոտքի ցատկեցինք՝ զգալով որ անսպասելի նորութիւն մը պատահած է: Սքանչելի պատանին երկու խօսքով բացատրեց դրսի տան կատարուած իրադարձութիւնը: Կասկած չկար, որ մատնուած էինք, եւ այդ պատրաստութիւնները մեզ համար էին: Դժբախտաբար, գիշերը շատ յառաջացած էր, եւ

լուսաստղը բարձրանալու մօտ: Այնպէս որ հնարաւորութիւն չունէինք աննկատելի կերպով հեռանալ կղզիէն եւ հասնիլ ծովափ, լոյսը չբացուած: Կամայ ակամայ պէտք էր ցերեկը անցընէինք կղզիի վրայ, որքան ալ որ այդ ցանկալի չլինէր, եւ միայն յաջորդ գիշերը մտածել դուրս գալու մասին: այդպէս ալ որոշեցինք ընել:

«Զայն տուինք զինուորներուն: Նիկոլը կարգադրեց անմիջապէս ցամաք դուրս քաշել վանքի փոքր նաւակը, որով եկած էր պատանին եւ պահել ապահով տեղ մը: Այդ նաւակը այլեւս մեր միակ միջոցն էր դուրս կարենալ գալու այդ ծուղակէն, որու մէջ ինկած էինք այնքան անսպասելի կերպով»:

— Անշուշտ, Աղթամարի վանքին մէջ միաբանութիւն մը գոյութիւն ունէր, — Գէորգի պատմութիւնը ընդմիջեց Դաւեանը, — հետաքրքիր է գիտնալ, թէ ի՞նչ վերաբերմունք ունին միաբանները ու ընդհանրապէս Երկրի կղերականութիւնը յեղափոխական շարժման հանդէպ:

— Դժուար թէ կարելի լինի ամբողջ հայ կղերականութեան մասին ընդհանուր կարծիք մը յայտնել, — պատասխանեց Գէորգը, — որ ճիշդ լինի բոլորի համար: Գիւղացի քահանան, ժողովուրդի ծոցէն ելած եւ սերտօրէն ժողովրդի կեանքին հետ կապուած, անմիջականօրէն անոր ուրախութեան ու ցաւին մասնակցի է, ու հազիւ թէ կը տարբերի ժողովուրդէն: Ինչ կը վերաբերի վանքերու մէջ մեկուսացած կուսակրօն վարդապետներուն, անոնց մեծամասնութիւնը թուլամորթ եւ ծոյլ կեանքի վարժուած է, բնականաբար պիտի չուզէ, որ իր խաղաղ եւ անդորր կեանքը վրդովուի, ինչ-որ ազգային շարժման պատճառով: Սակայն, արդար լինելու համար պէտք է խոստովանիլ, որ գրեթէ ամէն վանքի մէջ ազգային շարժման համակիր երիտասարդ վարդապետներ կան, եւ մէկ քանին նոյնիսկ գործունեայ եւ պատասխանատու դերակատարներ են:

— Շարունակէ պատմութիւնդ, եթէ բոլոր հարցերուն պատասխանես, վերջը չի գար, — ծիծաղելով ըսաւ Ներսէսեանը:

«Աղթամար կղզին, — կիսատ ձգած պատմութիւնը շարունակեց Գէորգը, — իր աշխարհագրական դիրքով, փոխանցման կայան մ՚էր մեր գործին: Ատոր համար ալ մենք ստիպուած՝ շատ յաճախ կը հանդիպէինք հոն, բայց ոչ մէկ ձախորդութեան չէինք հանդիպած, ինչպէս այս անգամ: Բերնէ բերան լուրը տարածուեցաւ: Մօտահաս կռուի մը հաւանականութիւնը սարսափեցուց միաբանները, որոնք տեղապահ եպիսկոպոսի հետ պաշարեցին մեզ:— «Ապա ի՞նչ պիտի լինի վանքի ու մեր վիճակը, — խեղճացած կը հարցնէր ծերունի եպիսկոպոսը. — այդ անհաւատ թուրքերը դարեւոր վանքը պիտի քանդեն»: Մեզ համար եւս պարզ էր վտանգը, որմէ խուսափելու ոչ մէկ հնար ունէինք սակայն: Հանդարտեցուցինք զանոնք, որքան որ հնարաւոր էր, ու մէկտեղելով բոլորը՝ ստիպեցինք, որ Եպիսկոպոսի խուցէն դուրս չգան, մինչեւ որ փոթորիկը անցնի: Միայն Ծուռ Վարդապետը, հակառակ մեր ստիպումին, թագստոցէն հրացանն ու փամփուշտակալները հանելով միացաւ մեզ:

«Լուսաստղը բարձրանալ սկսաւ անօրինակ շքեղութեամբ: Շուտով կը լուսնար: Նիկոլը տեղաւորեց մեր զինուորները դէպի Կաւաշ նայող յարմարաւոր դիրքերու մէջ եւ վերադարձաւ մեր քովը: Թէեւ պատուիրեցինք հերոս պատանիին, որ միաբաններու հետ խուցի մէջ թագնուի, բայց այնքան սրտանց աղաչեց մեզ մօտ մնալու, որ համաձայնեցանք ձգել զինք, մնչեւ մեր հեռանալը: Երեքով նստած Գագիկ Արծրունի թագաւորի պատմական եկեղեցիին առջեւ՝ կը սպասէինք լուսնալուն: Քիչ հեռուն՝ քանդուած պատի մը բարձունքին թառած էր պատանին: Վարդապետի պղնձագոյն դէմքը մռայլած՝ կատաղութեամբ կը փայլէր: Զարմանալի դիւրաբորբոք բնաւորութեան տէր մարդ մ՚էր: Ջլապինդ ձեռքին

սեղմած մոսին հրացանը՝ կարծես մեզմէ խռոված, դաժան լռութիւն մը կը պահէր, երբեմն միայն շղթաները անձայն շարժելով: Ո՞վ գիտէ, թերեւս կ՚աղօթէր լռելեայն:

«Կամաց կամաց սկսաւ լուսնալ, — շարունակեց Գէորգը, քանի մը կաթիլ ջրով բերանը թրջելէ վերջ, — մեր զօրաւոր դիտակները ուղղած հանդիպակաց ափի երկարութեամբ՝ սկսանք ուշադիր հետեւիլ դուրսի շարժումներուն: Կապուտ Կող սարէն, որ կղզիի արեւմտակողմը կ՚իյնայ, մինչեւ Ոստանի քռան, որ երկար քթի մը նման խրուած է ծովու խորքը, ծածկուած էր յարաշարժ բազմութեամբ մը: Ձիաւոր ու հետեւակ քրտերը դիրքէ դիրք կ՚անցնէին՝ ամուր շղթայի մը մէջ առնելով կղզիի հանդիպակաց ամբողջ ծովեզերքը: Չեմ սխալիր, եթէ ըսեմ, թէ հազարէն աւելի պաշիպօզուկներ պատրաստ կը սպասէին մեզ, չհաշուած կանոնաւոր զօրքը եւ այն քրտերը, որոնք հեռաւոր տեղերէ ճամբայ ելած՝ հետզհետէ կը հասնէին:

«Արդէն բոլորովին լուսացած՝ առաւօտեան ժամը ութը կը լինէր, երբ թեթեւ կապտաւուն ծուխ մը բարձրացաւ Ոստանի քռայէն: Քիչ անցած՝ լսուեցաւ թնդանօթի հեռաւոր ճայթիւն մը, եւ վժժալով սուրացող գնդակ մը անախորժ սուլոցով մը անցաւ կղզիի վրայէն ու բաւական մը հեռուն մխրճեցաւ ծովին մէջ: Մենք յանկարծակիի եկանք: Հաստատ գիտէինք, որ Ոստանի մէջ կառավարութիւնը թնդանօթ չունէր: Վերջէն միայն իմացանք, որ գայմագամը երբ Վանի կուսակալին կը հեռագրէ մեր Աղթամար կղզին գտնուելու մասին, կուսակալը օգնութեան կը ճամբէ զինուորական հրամատարը մօտ երկու հարիւր զօրքով եւ *Քրուբի* երկու թնդանօթով: Ատկէ զատ, որպէս նախազգուշական միջոց, Աւանց գտնուող բոլոր առագաստանաւերու ղեկերը կը հաւաքէ՝ անշարժութեան դատապարտելով զանոնք, որպէսզի ոչ ոք մեզ օգնութեան հասնելու հնարաւորութիւն ունենայ: Իսկ ինքը՝ պարսկական եւ ռուսական *քօնսիւլներու* (իմա՛ հիւպատոս) ընկերակցութեամբ, կ՚աճապարէ Ոստան՝ հետաքրքիր թամաշա մը խոստանալով հիւպատոսներուն, վստահ, որ մեզ կամ սպաննուած կամ ողջ ձեռք պիտի անցընէ:

— Ներողութիւն որ ընդմիջեմ, — ըսաւ Սուրէն, — այդ ա՞յն կուսակալն է, որ վերջերս ուղարկուեցաւ Պոլսէն եւ որու համար կ՚ըսեն թէ Սուլթանի մօտիկ մարդոցմէն մէկն է:

— Ճիշդ այդ մարդն է, — հաստատեց Գէորգը, — Ալի պէյ անունով, շատ կորովի եւ դաժան մարդ մը, որ, ինչպէս կ՚երեւի, մեծ կապեր ու պաշտպաններ ունի պալատի մէջ: Արտակարգ լիազօրութիւններով եկաւ որպէս Վասպուրականի կուսակալ. իր ուզած եւ հասկցած ձեւով խաղաղեցնելու երկիրը եւ արմատախիլ ընելու յեղափոխական շարժումը: Թուրքերն ու քիւրտերը մեծ ոգեւորութեամբ ընդունեցին զինք, հայերը՝ վերապահութեամբ: Բարենորոգչական հովերով տարուած կուսակալի առաջին գործն եղաւ լայն բանալ բանտի դռները՝ ազատ ձգելով յայտնի քիւրտ աւազակներն եւ ըմբոստ քիւրտ բէկերը, որոնք հեռաւոր գաւառներու հոգէառ դահիճներն էին: Ատկէ անմիջապէս վերջը, աննկարագրելի դաժանութեամբ սկսաւ զանձել տասնեւութ տարուան յետնեալ տուրքերը: Այդ մասին ժամանակին ձեզ գրած էինք: Նահանգի մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը՝ անհնարին կատաղութեամբ պոռթկաց հայ ժողովուրդը: Կառկառի ու Կաւաշի շրջաններէն հազարաւոր մարդիկ մերկ ու տկլոր քաղաք թափեցան օտար քօնսիւլներուն բողոքելու համար: Եւ այդպէս, խելագար կուսակալը ժողովուրդը ծայրայեղ թշուառութեան գիրկը նետեց՝ յուսալով ըմբոստութեան ամէն տրամադրութիւն սպաննել զանգուածին մէջ: Բայց ինքն եղաւ գլխաւոր պատճառը, որ ժողովուրդը բոլորովին յուսալքուած՝ ամբողջովին նետուի յեղափոխութեան գիրկը:

Վայրկեան մը հանգստանալէ վերջ, Գէորգը շարունակեց ընդմիջուած պատմութիւնը. —

«Երկրորդ թնդանօթի ռումբը դեռ կղզին չհասած՝ վժժալով ինկաւ ծովը: Յայտնի էր, որ թնդանօթաձիգ սպան կը փորձէր կղզիի հեռաւորութիւնը գտնել: Յաջորդ ռումբերը սակայն

իրարու ետեւէ սկսան ծեծել կղզիին շրջապատող ժայռերը՝ առանց վնաս պատճառելու մէզ: Պարզ էր, որ հեռուէն ռմբակոծելով չէին կրնար վնասել: Անշուշտ թուրքերն ալ այդքան մը գիտէին: Կը զարմանայինք որ անոնք աւելի վճռական քայլ չէին առներ՝ մեր հաշիւը վերջացնելու համար: Վերջէն իմացանք, որ թուրքերը կը կարծեն եղեր, թէ Աղթամար կղզին մտնողներս առնուազն քառասուն յիսուն հոգի ենք:

«Տաճարի դրան առջեւ նստած՝ գրեթէ անտարբեր կը հետեւէինք թնդանօթի ռումբերուն՝ սպասելով, որ օրը մթնէ ու մենք ազատ կերպով հեռանանք կղզիէն: Յանկարծ Ոստանի ծովեզերքէն երեք նաւեր, առագաստները ամբողջովին բացած՝ ուղղուեցան դէպի կղզին:

«Օhօ», մռլտաց Նիկոլը՝ նստած տեղէն բարձրանալով, «մեր բարեկամներու նպատակը մեզ շրջապատել է այս նեղ ծակին մէջ, որ մկներու նման ծուղակը ինկած խեղդուինք»: Կարգադրեց որ ես տղայոց մօտ վերադառնամ: «Լաւ թագնուեցէ՛ք, առանց ազդանշանիս ոչ ոք չկրակէ. ամէն գնով պէտք է խուսափիլ աւելորդ արիւնահեղութենէ, որքան որ այդ հնարաւոր է: Աշխատեցէք միայն նաւերը հեռու պահել: Այդքանը բաւական է»:

«Վազելով՝ տղոց մօտ հասայ: Րաֆֆի Քարէն մինչեւ Խորզէօմի (= Խորգոմ) դիմաց, իրարմէ բաւական մը հեռու, մեր զինուորները դիրք բռնած էին ու համբերութեամբ կը սպասէին, լաւ պաշտպանուած կղզին եզերող ժայռերու ետեւ: Եղայ բոլորի մօտ, Նիկոլի պատուէրը կրկնեցի, ինքս ալ կեդրոնական եւ բարձր դիրք մը ընտրեցի եւ տափեցայ գետին: Ընելիք բան մը չունէինք: Պէտք էր սպասել, մինչեւ որ կացութիւնը զարգանար: Զարմանալի դանդաղութեամբ կը մօտենային առագաստանաւերը: Երկու ժամ եղեր է, որ ցամաքէն հեռացած՝ դեռ կէս ճամբան իսկ չէին կտրած»:

— Բայց Գէորգ, — պատմութեան թելը կտրեց Դաւեանը, — քիչ առաջ չըսի՞ր, թէ Վանայ ծովի նաւավարները ընդհանրապէս հայեր են…

— Ի հարկէ, բայց այդ մարդիկ ակամայ յանձն առած էին մեր դէմ գալ: Կառավարութիւնը բռնութեամբ գրաւած էր անոնց նաւերը եւ ստիպած, որ զօրքը կղզին տանին: Անշուշտ այդ պայմաններու մէջ չէին կրնար ընդդիմանալ: Բայց այդ խորամանկ նաւավարները այնպէս վարպետութեամբ կը ղեկավարէին առագաստանաւերը որ անոնք հազիւ թէ տեղերէն կը շարժէին: Ըսենք զօրքն ու սպայութիւնն ալ շատ մեծ ոգեւորութեամբ չէ որ մեր դէմը կռուելու կուգային: Նոյնիսկ ղեկավար սպայ մը, երբ նաւու մը առագաստը յանկարծական ուժեղ քամիի հոսանքով լեցուած՝ քիչ առաջ կ'անցնի միւս նաւերէն, բարկացած կը պոռայ նաւավարի վրայ. «անհաւատի զաւակ, առաջ կը քշես, որ մեզ կոտորե՞լ տաս: Քիչ մը կամաց չե՞ս կրնար երթալ, հարսնի՞ք կ'երթանք թէ խաղ խնդումի»…

«Նաւերը հրացանի գնդակի հասողութենէն շատ հեռու էին դեռ, երբ յանկարծ Նիկոլը եկաւ մօտս, մտախոհ եւ մռայլ դէմքով: «Գիտե՞ս ինչ կայ, մեր տղայ», քովս տեղաւորուելով ըսաւ, «քաղաքի կողմէն ալ երկու առագաստանաւեր կը մօտենան կղզիին: Կ'երեւի, այնպէս կ'ուզեն շրջապատել, որ շարժելու հնարաւորութիւն իսկ չունենանք: Զինուորներէն երկուքը Վարդապետի հետ պէտք է այն կողմը ճամբել:

«Մօտս գտնուող երկու զինուորներուն ձայն տուի: Նիկոլը տղաքը հետը վերցուց ու հեռացաւ՝ կրկին պատուիրելով խուսափիլ աւելորդ արիւնահեղութենէ եւ գոհանալ առագաստանաւերը հեռու պահելով: Այդ դիրքին վրայ մենք միայն հինգ հոգի մնացինք:

«Կէս օրուան մօտ կը լինէր, երբ առագաստանաւերը բաւական մը մօտեցան: Նախօրօք եղած կարգադրութեան համաձայն՝ մինչդեռ Ոստանի քռայէն Քրուփի երկու թնդանօթները սկսան շարունակական ռմբակոծում մը, Կղզիի երկու հակադիր կողմերէն միաժամանակ առագաստանաւերը արագօրէն մօտեցան եւ իրարու յաջորդող համազարկեր բացին դէպի կղզին: Հրացաններու յարատեւ գոռոցով լեցուեցաւ մթնոլորտը: Դիրքերը մտած՝ մենք լուռ

կը սպասէինք Նիկոլի հրամանին: Մեր կողմէ առագաստանաւերէն մէկը յանկարծ միւսներէն քիչ առաջ անցաւ թիավարութեան օժանդակութեամբ եւ սպառնագին համեմատութեամբ սկսաւ դէպի ափը յառաջանալ: Միւս առագաստանաւերն ալ իրենց կարգին հետեւեցան անոր: Այնքան մը մօտ էին, որ որոշ կերպով կը տեսնէինք նաւերու մէջ խճողուած զօրքը, որ՝ աւազով լեցուն պարկեր շարած նաւի կողերուն ու անոնց ետեւ դիրք բռնած անընդհատ կը կրակէր:

«Տէր Աստուած, կը մտածեմ, Նիկոլը ի՞նչ բանի կը սպասէ: Շուտով ցամաք պիտի խուժէ զօրքը, իսկ անգամ մը ցամաք ոտք կոխած՝ մեր երգը երգուած է:

«Առագաստանաւերը՝ իրարմէ բաւական մը հեռու մնալով՝ կը մօտենան: Մէկը միայն քիչ առաջ անցած է: Անոր վրայ կը գտնուէր արշաւող զօրքի հրամանատարը: Թուրքերու հրացանները անվերջ կը գոռան: Անոնց կը ձայնակցին դրսէն երկու թնդանօթները: Աչքով հեռաւորութիւննին կը չափեմ: Հազիւ թէ հինգ հարիւր քայլ տարածութիւն մը լինի մեզ իրարմէ բաժնող:

«Արդեօք ինչպէ՞ս կը բացատրեն մեր լռութիւնը, կը մտածե՞ն թէ կոտորուեր ենք արդէն, կամ սարսափած խուցի մը մէջ կծկուեր: Դժուար է ըսել, միայն կղզիին բաւական մը մօտենալէ վերջ՝ շատ յանդուգն կերպով սկսան յառաջանալ: Հրացանս ջղայնօրէն սեղմած՝ ամբողջ էութեամբս լռողութիւն կտրած եմ. չլինի՞ թէ այս շարունակական գոռոցի մէջ չլսեմ Նիկոլի սուլիչի ձայնը: Ջերմէ բռնուածի մը նման կը դողամ, ատամներս կը կափկափին: Արդեօ՞ք կը վախնամ, կամ սարսափահար եղած եմ: Դժուար թէ: Անբացատրելի զգացում մ’է այդ: Սպասողական դրութեան մէջ ջղերդ պրկած պողպատ թելի մը նման կը ձգուին, կ’ուզես շարժման մէջ լինիլ, կռուիլ անսանձ կատաղութեամբ: Երկարատեւ սպասումը սակայն վատ կ’անդրադառնայ հոգիի վրայ, լարուած ջղերդ կը բեկուին, անբացատրելի զգացում մը կ’ունենաս, որ սովորական վախի հետ առնչութիւն մը չունի, չես կրնար տիրապետել հոգեկան կարողութիւններդ, մինչեւ որ կռիւը սկսի եւ առաջին գնդակը արձակես: Ատկէ վերջ դու քու տէրն ես. զարմանալի հանդարտութիւն մը կը տիրէ զգայարանքներուդ վրայ, գիտակցութիւնդ յստակ կը գործէ, ու քանի կռիւը կ’առաջանայ՝ այնքան աւելի պաղարիւն կը գործես եւ կը դատես:

«Ամենամօտ գտնուող առագաստանաւի յետակողմը կը բարձրանայ շեփորահար զինուոր մը եւ, ինչպէս կ’երեւի, ընդհանուր յարձակման հրամանը կը շեփորէ: Գրեթէ անմիջապէս հեռուէն հեռու կը լսեմ շեփորի մը ոլորուն ելեւէջը, որպէս պատասխան առաջինին: Անշուշտ քաղաքի կողմէն եկող առագաստանաւերէն կուգար այդ ձայնը, թէեւ նաւերը մեր դիրքէն չէինք կրնար տեսնել: Անվերջ համազարկերով, գոռում գոչումով կը մօտենան նաւերը: Հազիւ երեք հարիւր քայլ հեռաւորութիւն մը ունենան: Զինուորներէն շատեր՝ յանդգնօրէն դիրքերէ ելած՝ պատրաստ կը սպասեն ափ ցատկելու: Շեփորահարը երկրորդ հրաման մը կը շեփորէ, որու իմաստը դժբախտաբար չենք հասկնար:

«Այդ պահուն Կղզիի խորքէն կը հնչէ Նիկոլի սուլիչի երկարաւուն եւ սուր ձայնը: Վերջապէ՛ս: Մեր մոսիններու անախորժ դրաքդրաքոցը կատաղութեամբ կը պատասխանէ թշնամիի հրացաններուն: Զարմանալի զուգադիպութեամբ մը Մարտոյի արձակած առաջին գնդակը կը ծեփէ շեփորահարի բերանը նիքելապատ գնդակով մը: Կ’իյնայ եւ երկրորդ զինուոր մը: Այդ չափը բաւական էր: Առագաստանաւերու վրայ այլ եւս ոչ ոք կ’երեւի, բոլորը կը թափին վար, դիրքերու ետեւ: Մենք անվերջ կը ծակծկենք նաւերու փորը: Յառաջացումը դադրած է: Առագաստները առանց քամիի թոյլ շորի նման կախուած են: Մէկ ալ ան կը տեսնենք, որ ցռուկները (այսինքն՝ նավի դիմացի ցցուն մասը) կամաց մը կը դառնան, եւ առագաստանաւերը կիսաշրջան մը բոլորած՝ արագօրէն կը սկսին հեռանալ թիավարութեան օգնութեամբ: Գնդակի հասողութեան սահմանէն դուրս եկած՝ կանգ

կ՚առնեն այլեւս: Անշուշտ պիտի սպասեն մթնալուն, որ խաւարի օգնութեամբ անվտանգ կարողանան ցամաք դուրս գալ ու չորս կողմէն մեզ շրջապատել:

«Դադար է երկուստեք: Միայն ցամաքի թնդանօթները ընդհատ կը գոռան: Ռումբերը ահագին շառաչով կը ծեծեն ժայռերը:

«Կէս օրէ վերջը պատահեցաւ առաջին դժբախտութիւնը: Թնդանօթի ռումբ մը զարնուեցաւ տաճարի գմբէթին: Սուրբ Խաչ հոյակապ տաճարը, սքանչելի պատմական հարստութիւնը Արծրունի թագաւորներէն մնացած, այնպիսի ճարտարապետական գեղեցկութիւն մ՚է, որու վնասուիլը մեծ կորուստ պիտի լինէր: Բարեբախտաբար, ռումբը հանդիպած գմբէթի ծայրին՝ վրայի խաչը միայն վար բերաւ քարէ խարսխովը միասին:

«Մեր փրկիչը կտրիճ պատանին ամբողջ օրը մէկ Նիկոլի, մէկ ալ Վարդապետի եւ երկու ընկերներուն մօտ անցուցեր էր: Վերջէն Վարդապետը կը պատմէր, թէ ինչպէս բարձրացած ժայռի մը վրայ, մազերը քամիին տուած, բոլորովին անտարբեր չորս դին վզզացող գնդակներուն, ապագային յեղափոխական երգեր կ՚երգէր խանդավառ շունչով մը ու երգելով կը քաջալերէր կռուողները:

«Վերջապէս, արեւը վեհափառ դանդաղութեամբ մայր կը մտնէ: Խաւարը կամաց կամաց կը սկսի թանձրանալ: Երբ բաւական մը կը մթնէ՝ կը լսուի Նիկոլի հաւաքման ազդանշանը: Բոլորս կը հաւաքուինք նաւակի մօտ: Գլուխը բաց, բոպիկ ոտքերով, ուրախութենէն ճառագայթող դէմքով հոն կեցած է և աշխոյժ պատանին մեզ բարի ճանապարհ մաղթելու: Ինչպէ՞ս պիտի տեղաւորուինք այդ փոքրիկ մակոյկին մէջ՝ շուարած իրար կը նայինք: Հեռուէն հազիւ կ՚երեւին առագաստանաւերու անորոշ ուրուագիծերը խաւարին խառնուած, որոնք սկսած են առանց աղմուկի, դէպի կղզին յառաջանալ: Բոլորս գրկէ գիրկ կ՚անցընենք անվախ պատանին՝ ջերմօրէն համբուրելով պայծառ ճակատը: Ամենէն վերջ Նիկոլը, առնական լայն կրծքին սեղմած զայն, յայտնապէս յուզուած կը պատուիրէ անմիջապէս երթալ Կաթողիկոսական տեղապահին խուցը, ուր հաւաքուած էին բոլոր միաբանները:

«— Ազիզ ջան, — հազիւ յուզումը զսպելով ըսաւ Նիկոլը, — խմբի փրկիչը եղար այսօր: Քեզ չենք մոռնալու երբեք: Գնա՛ վարդապետներու մօտ, եւ սեւնակէն դուրս մի գար»: Թէեւ աչքերը արցունքոտ, բայց աշխատելով ժպտալ՝ տղան պատասխանեց. «Ազգն անուշ մնայ, պարոն Նիկոլ, դուք ողջ լինիք: Բարի ճանապարհ ձեզ: Որ մեծնամ՝ Հայաստանի զինուոր պիտի լինիմ ձեզ պէս», ու արագ մագլցելով ժայռէն վեր՝ խաւարի մէջ անհետացաւ:

«Տղուն հեռանալով ինչ որ գեղեցիկ, պայծառ բան մը կարծես յանկարծակի խաւարեցաւ մեր շուրջը: Սրտներս կոտրած՝ իրարու ետեւէ մտանք նաւակը: Թէ ինչպէ՞ս կրցանք տեղաւորուիլ անոր մէջ՝ չեմ կրնար բացատրել: Այսքանը ըսեմ, որ նաւակի եզրը հազիւ վեց-եօթ մատ բարձր մնաց ծովի մակերեսէն: Ժամանակ չէր դանդաղելու: Վարդապետը սկսաւ թիավարել կղզիին եզերով դէպի Խորգէօմի կողմը: Այդ ուղղութեամբ, կղզին պաշարողներու արանքովը պիտի անցնէինք:

«Մեր բախտէն ծովը զարմանալիօրէն խաղաղ էր: Կղզիի արեւելեան ծայրը հասած՝ ցամաքէն կը բացուինք եւ նաւակի քիթը կ՚ուղղենք դէպի Հայոց-Ձոր, Անգղայ գետաբերանը: Բաւական մը հեռացած էինք երբ հեռուէն յստակ կերպով լսեցինք շեփորի մեռնող ելեւէջները եւ իրարու յաջորդող համազարկերը, որոնք կղզիի չորս բոլորը կը փայլատակէին՝ լուսաւորելով առագաստանաւերը: Անշուշտ զօրքը, մօտեցած կղզիին ու կարծելով թէ մենք այնտեղ ենք, համազարկեր տալով, կը պատրաստուէր ափ դուրս գալու»

Հոս կանգ առաւ Գէորգը: Դառն վերյիշումը անցեալ ողբերգութեան խզեց ձայնը: Երբ նորէն սկսաւ շարունակել պատմութիւնը, ձայնը հազիւ կը լսուէր, տխուր ու թախծոտ, կարծես բառերը արցունքով թրջուած լինէին:

«Վերջէն անհնարին վշտով լսեցինք մանուկ հերոսի նահատակութիւնը…

«Մեր հեռանալէն հազիւ կէս ժամ վերջը, շարունակեց Գէորգը, — առազաստանաւերը ամէն կողմէ վրայ կուտան: Զօրքը, ի հարկէ առանց դիմադրութեան հանդիպելու, կը խուժէ կղզին յաղթական գոռում գոչումով, որպէս թէ անառիկ բերդ մը գրաւած լինէր: Չգիտցուեցաւ, թէ ինչո՞ւ մեր աննման պատանին, փոխանակ միաբաններու մօտ երթալ պատսպարուելու, ինչպէս պատուիրած էինք իրեն, կ'երթայ եկեղեցւոյ քով բարձր պատի մը վրայ կը նստի առանձին: Կղզիի մէջ ցրուած զինուորներէն խումբ մը կը տեսնեն զինքը հոն միայնակ նստած եւ վար կը բերեն պատէն: Հակառակ որ իրենց առջեւ անզէն երեխայ մըն էր, անգթաբար վեց տեղէ սուինահար ընելով, կը սպաննեն զայն:

«Ահա այսպէս, նահատակուեցաւ որբ երեխայ մը, նոր հասնող սերունդի մէկ ներկայացուցիչը, որ իր մատղաշ կեանքը այնքան պատրաստակամ դրաւ զոհաբերութեան սեղանին վրայ»:

Գէորգը լռեց: Լուռ էին եւ միւսները: Երկիւղածութեամբ գլուխները հակած էին յիշատակին առջեւ հերոս մանուկի մը, որ յուսատու ծիլ մ'էր հայրենի արգաւանդ դաշտերուն վրայ: Գարնան կարմիր կանաչ մը, խորհրդանիշը Հայաստանի սուգին ու արիւնոտ պայքարին:

«Չորս ժամ անընդհատ թիավարելով կը հասնինք Խորգէօմի տակ, Անգղայ գետաբերանը: Գետի միջով քիչ վեր կը բարձրանանք: Չորս կողմերնիս շատ թանձր շամբուտ է: Նաւակը գէշ-աղէկ (= լաւ-վատ) կը թաքցնենք եղէգնուտի մէջ ու մինչեւ մէջքերնիս մածուցիկ տիղմի եւ դանակի նման կտրող եղէգներու մէջէն ճամբայ բանալով գետի աջ կողմը դուրս կուգանք: Պէտք էր աճապարել՝ լոյսը չբացուած Կէմ գիւղի սարը բարձրանալու:

«Ամբողջ ցերեկը հոն, քարերու տակ տափ եկած՝ մնացինք: Մեր դիրքը ճամբու շատ մօտ էր, այնպէս որ տեղերնէս շարժիլ իսկ չէինք կրնար, թէեւ շատ պաղ քամի մը կը փչէր, եւ մեր զգեստները զրեթէ թաց էին:

«Հազիւ արեւը մարը մտած՝ մթնով ճամբայ ելանք Վարագայ սարը բարձրանալու համար, որ հազիւ 4-5 ժամուան հեռաւորութիւն ունէր: Հանդարտ կը քալէինք, առանց շատ աճապարելու: Բարեբախտաբար Աղթամարի վանքէն դուրս եկած ժամանակ մեր սիրելի վարդապետը, նախկին փորձառութենէն օգտուելով, երկու օրուան առատ պաշար վերցուցած էր հետը: Հայաբնակ Բերդակ գիւղի դաշտով անցանք՝ առանց գիւղ հանդիպելու: Հեռուէն հեռու շներու հաջոցի ձայնը կը լսուէր:

«Գիւղէն հեռանալէ քաւական մը վերջ, ճամբան նեղ ձորով մը կ'անցնի, յետոյ բարձրանալով լեռնադաշտ մը կ'երկարի դէպի Կուռուպաշ գիւղը, այն տեղէն ալ՝ Վան: Հազիւ թէ ձորով քիչ մը բարձրացած էինք, երբ խաւարի մէջէն յանկարծ մեր առջեւ ցցուեցաւ աղ փախցնող քրտերու կարաւան մը: Ձորը շատ նեղ լինելուն, ճամբայէն դուրս գալու ոչ մէկ հնարաւորութիւն ունէինք, նոյնպէս եւ քրտերը: Մէկ կողմը պէտք էր որ տեղի տար եւ տա երթալով, — բան մը որ շատ սովորական երեւոյթ է գիշերային ճամբորդութեան ժամանակ, երբ չես գիտեր թէ դիմացինդ բարեկա՞մ է, թէ՝ թշնամի: Զայն տուինք որ խաղաղ ճամբորդներ ենք, քաղաք կ'երթանք, որ ձորէն դուրս ելլեն, մինչեւ որ մենք անցնինք: Կարաւանի մէջ շփոթ ու աղմուկ բարձրացաւ: Քրտերէն մէկը կասկածելով՝ սկսաւ պոռալ թէ դուք ճամբորդներ չէք, հայ ֆէտայիներ էք, ու առանց այլեւայլի սկսան կրակել մեր ուղղութեամբ:

«Ես Նիկոլի կողքին կը գտնուէի այդ պահուն: Հազիւ հրացանաձգութիւնը սկսած՝ տեսայ որ Նիկոլը նստաւ գետին՝ առանց ձայն ծպտուն հանելու: Քրտերով զբաղած՝ ուշադրութիւն չդարձուցինք անոր վրայ: Հազիւ թէ մէկ երկու համազարկ բացինք, երբ քիւրտերը՝ կարաւանը թողած ճամբու վրայ՝ փախան ու թագնուեցան շրջակայ քարերու մէջ:

«Նիկոլը նստած տեղէն չշարժեցաւ: Երբ քրտերու փախուստէն վերջ մտահոգուած շրջապատեցինք զինքը, նոր միայն յայտնեց, որ ծնկէն վիրաւորուած է եւ անկարող քալելու: Բարեբախտաբար, այդ տեղէն շատ հեռու չէր Սուրբ Խաչ վանքը: Վէրքը ամուր մը կապելէ վերջ, փոխն ի փոխ շալկելով ապահով կերպով հասանք Սուրբ Խաչ վանքը:

«Յաջորդ առտու Կուռուպաշ գիւղէն, որ հազիւ քսան վայրկեանի հեռաւորութիւն մը ունի վանքէն, սայլ մը բերել տուինք եւ Նիկոլը որպէս հիւանդ, գիւղացու շորերով ծպտուած քաղաք ճամբեցինք՝ վստահելի սայլապանի մը ընկերակցութեամբ: Ուշ գիշերով մենք ալ Այգեստան մտանք, որ հազիւ ժամուան մը հեռաւորութիւն ունէր վանքէն: Նիկոլի վէրքը թէեւ ոչ վտանգաւոր, բայց ծնկոսրը ջախջախուած լինելուն երկարատեւ բժշկութեան կը կարօտէր, ո՞վ գիտէ, թերեւս Նիկոլ կաղ մնայ:

«Քաղաք հասնելէ շաբաթ մը վերջ, երբ կը պատրաստուէի Արճակի շրջանը անցնիլ խմբով, իմ անիծած հիւանդութիւնը կրկնուեցաւ, այս անգամ շատ սպառնագին սաստկութեամբ: Փախստական վիճակի մէջ, գործողութեան մը ենթարկուելու մասին խօսք իսկ չէր կրնար լինիլ: Ընկերներու որոշումով, քանի մը օր հանգստանալէ վերջ. ստիպուած դուրս եկայ Ապաղայի գծով, բժշկուելու համար:

— Կը կրկնեմ, Վասպուրականի շրջանին մէջ, հիմա ազատ գործիչ միայն Պիծան կը մնայ: Այս մասին պէտք է մտածել:

— Այո՛, պէտք է մտածել մէկը ճամբելու մասին, — համաձայնեցաւ Վահանեանը, — պէտք է մէկը շուտով ճամբել:

— Ի հարկէ՛, բայց հարց է թէ ո՞վ, — մտամփոփ կարծես ինքնիրեն կը խօսէր Սուրէնը, — հազիւ թէ ազատ մարդ ունինք… մանաւանդ գնացողը Երկրի գործերուն տեղեակ փորձառու մէկը լինելու է, պատասխանատու անձնաւորութիւն մը…

Դժուար լուծելի խնդիր մ'էր: Անշուշտ Երկիր երթալ ցանկացողներ շատ կային, մանաւանդ նորահաս երիտասարդութեան մէջ: Բայց ցանկութիւնը բաւական չէր, հարկաւոր էր յեղափոխական կեանքի մէջ եփուած, թրծուած մէկը, որ եւ կարողանար ղեկավարի դեր կատարել: Վասպուրականը Տաճկահայաստանի մէջ կեդրոնական դիրք մը կը գրաւէր ու իր աշխարհագրական դիրքի բերումով գլխաւոր առանցքը կը կազմէր յեղափոխական շարժման: Բոլորի համար ալ պարզ էր, որ այդ պայմանները լրացնող ազատ մէկը չունէին:

Ակամայից ներկաներու հայեացքները կեդրոնացան Վահէի վրայ, թէեւ ոչ ոք սիրտ կ'ընէր սեփական մտքի խորհուրդ բարձրաձայն արտայայտելու: Վահէն հինգ երկար տարիներ, դժոխային պայմաններու մէջ գործելէ վերջ, հազիւ թէ ամիս մը առաջ եկած էր Կովկաս՝ տարի մը հանգստանալու եւ Արմաւիր երթալով իր ծնողքը տեսնելու համար: Հիմա ի՞նչ սրտով յայտնել անոր, որ պէտք է վերադառնայ:

Ձեռքերը տաբատի գրպանները, գլուխը կրծքին կախած, Վահէն աչքերը տնկած էր անորոշ կէտի մը ու կը մտածէր՝ մտքով հարիւրաւոր մղոններ հեռուները թափառելով: Բնազդօրէն կը զգար, որ շուրջը գտնուող ընկերներու հայեացքները կեդրոնացած են իր վրայ ու բնական կը գտնէր այդ: Առանց անհամեստութեան՝ իր արժէքի գիտակցութիւնն ունէր ու կը զգար, որ երկնտրանքի մը առջեւ կանգնած չէր ինք, այլ պարզ ու միակ ճամբայ մ'ունէր երթալիք: Ու ծանրօրէն գլուխը բարձրացնելով՝ դարձաւ դէպի Պաստամեանը: Երկուքի հայեացքները իրար խաչաձեւեցին կատարեալ ներդաշնակութեամբ: Իրար հասկցեր էին:

Վահէի դէմքի տխուր ժպիտ մը ուրուագծուեցաւ, ու գլուխը դրականօրէն շարժելով, կարծես թէ ինքնիրեն խօսելով՝ ըսաւ.

— Այո՛, ի հարկէ…

Պաստամեանը զգացուած՝ Վահէի ձեռքը սեղմեց, իսկ Աբրահամեանը, որ թէեւ խառնուածքով փութկոտ եւ անհամբեր, բայց զգացումով զարմանալիօրէն նուրբ ու քնքուշ մարդ էր, բամբ ձայնով մէջ ինկաւ.

— Ախր ինչպէս կարելի է… դեռ հազիւ Երկրէն եկած… յոգնած…

— Ես բոլորովին կազդուրուած եմ, — անհամբերութեամբ ընդմիջեց Վահէն, — լաւ է չխօսինք… վերջացած բան է… ես պիտի վերադառնամ…

— Այ պալամ, գէթ մէկ երթայիր ծնողքդ տեսնելու, —ուզեց համոզել Աբրահամեանը, — գիտնաս թէ ո՛րքան նամակներ ստացեր եմ ծերունի հօրմէդ…

— Բաւական է, խնդրեմ, — գրեթէ բարկացած պոռաց Վահէն՝ նստած տեղէն վեր ցատկելով, — բաւական է, կը կարծէ՞ք, թէ ես ջղեր չունիմ. — ու ձեռքերը ետեւը կապած՝ սկսաւ ման գալ սենեակի երկայնքով:

Համալսարանը աւարտելէ վերջ, Վահէն, երբ Գերմանիայէն վերադարձաւ, հազիւ ամիս մը մնաց ծննդավայրը՝ Արմաւիր, ծնողքի մօտ: Մեկնեցաւ դէպի Կովկաս, որպէս թէ քանի մը ամսուան պտոյտի: Այդ մեկնիլը եղաւ: Տարիներ անցան, եւ ոչ մէկ լուր: Չէրքէզախօս հայրն ու մայրը շատ ալ գաղափար չունէին Հայաստանի մասին: Օր մը, երբ լսեցին, որ իրենց կրտսեր զաւակը Հայաստան գացեր է, քար կտրեցան:

Մինչ ընկերները կը խօսէին, Վահէն հետզհետէ աւելի մռայլեցաւ: Կը շարունակէր ման գալ, առանց ընկերներու ըսածները լսելու: Որքա՜ն կարօտցած էր ծերունի հայրն ու մայրը, որոնք տարիներով իր ճամբան սպասեր էին: Բայց, շուտով ինքզինքը հաւաքեց ու բոլորովին հանդարտօրէն մօտենալով ընկերներուն՝ վճռական ձեւով մը ըսաւ.

— Քանի մը օրէն կը մեկնիմ Ալեքսանդրոպոլ՝ բերդի գործին մասնակցելու: Ես ալ կը կարծեմ թէ մեզմէ մէկը հոն գտնուելու է, ո՞վ գիտէ ինչ կրնայ պատահիլ: Յետոյ կ'անցնիմ Երեւանի վրայով Թադէոս Առաքեալի վանքը, ժամանակ մը Վարդապետին օգնելու: Միեւնոյնն է, մինչեւ Սեպտեմբերի տասնեւհինգը հազիւ թէ կարելի լինի Երկրի անցնելու մասին մտածել. մինչեւ այդ ժամանակ բոլոր սարերը բռնուած կը լինին քրտական աշիրէթներով: Եթէ մինչեւ այդ ատեն Գէորգն ալ բժշկուած լինի, այն ժամանակ երկուքով կ''անցնինք: Այս մասին այսքան: Հիմա եթէ ուրիշ հարցեր կան, անցնինք անոնց:

— Տօ՛, ալ ի՞նչ նոր հարց, — բրդկաց Սուրէնը, — արեւը ծագած է արդէն, լաւ է քիչ հանգստանաք, եւ ամէն մարդ թող երթայ իր գործին:

— Ես նամակներ ունիմ գրելիք: Ուրեմն, Գէորգի մասին դու պէտք եղած կարգադրութիւնները կ'ընես, Ջանեան, — ձայնեց Վահանեանը ու աճապարանքով գլխարկը վերցնելով՝ միացաւ գնացող ընկերներուն:

Գէորգն ու Վահէն Սուրէնի մօտ մնացին: Երկու ընկերները Նաթալիայի սենեակը առանձնացան ու դեռ երկար կը խօսէին Երկրի գործերու, Պիծայի ու Նիկոլի մասին:

ԱՐՍԷՆԵԱՆՆԵՐՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Քաչալը իր անկողնի մէջ պառկեցնելէ վերջ, Վարդանը հիւրասենեակէն ներս մտաւ եւ հայրն ու քոյրը հոն նստած գտաւ:

Հայրը, ըստ սովորութեան, հանգստաւէտ բազկաթոռին մէջ կիսովին թաղուած՝ այդ օրուան հայերէն թերթը կը կարդար: Երիտասարդ աղջիկ մը, հազիւ քսան-քսաներկու տարեկան, կլոր սեղանի մը առջեւ նստած, *բասիանս* (իմա՛ քարտերով խաղ, пасьянс, solitaire) կը բանար:

— Ա՛յ, տե՛ս, հայրիկ, որ չե՛ս հաւատար… տե՛ս, նորէն ինչպէս յաջող դուրս եկաւ…

— Հը՛մ, քանի՞ քարթ տեղահան ըրիր, չարաճճի, — ծիծաղեցաւ հայրը՝ գլուխը բարձրացնելով եւ յանկարծ տեսաւ Վարդանը սենեակի սեմին վրայ:

— Ա՛, բարով Վարդան, այս ո՞րտեղ ես մնացեր այսքան ուշ, — հարցուց բարեմիտ ժպիտով մը. — եթէ պիտի ուշանաս, առաջացուց յայտնելու ես, որ մայրդ չանհանգստանայ:

Քոյրը աշխոյժով բարձրացաւ նստած տեղէն եւ ուրախացած մօտեցաւ եղբօրը.

— Վարդան ջան, ա՛յնքան սպասեցինք ընթրիքի… ըսիր՝ կէս ժամէն կը վերադառնաս… ինչո՞ւ ուշացար… կ’ուզե՞ս բան մը պատրաստեմ ընթրիքի համար… անշուշտ անօթի կը լինիս:

— Զբաղած էի շատ… չկրցայ գալ… Ոչ, շնորհակալ եմ, ախորժակ չունիմ, — ու անվստահ՝ դառնալով հօրը, — հա՛յր, շա՛տ կարեւոր խօսելիք մ’ունիմ քեզ հետ:

— Լա՛ւ, խօսէ՛, հայրը զարմացած նայեցաւ տղուն:

— Եթէ կարելի է… քոյրիկ ջան, չնեղանաս՝ հայրիկի հետ առանձին կ’ուզէի խօսիլ…

Հայրը հարցական հայեացքով մը վերէն վար չափեց իր տղան, որ այդ իրիկուն արտասովոր լրջութեամբ կը խօսէր: Անկասկած Վարդանը արտակարգ բան մ’ունէր յայտնելիք: Այդ միտքը, անախորժ տպաւորութիւն մը թողուց հօր վրայ:

Եւգինէն, որ այնքան ուրախ ու փութկոտ մօտեցեր էր եղբօրը, կարծես վիրաւորուած մէկուն քաշուեցաւ:

— Ախր ի՞նչ ըսելիք ունիս, որ Եւգինէն չի կրնար լսել: Դուք երբէ՞ն ի վեր իրարմէ գաղտնիք ունեցեր էք, հը՞— ու հայրը յօնքերը վեր քաշելով՝ շեշտակի նայեցաւ տղուն:

— Չէ՛, քնելու ժամանակ է, հայր ես սենեակս պիտի քաշուիմ: Բարի գիշեր, — աղջիկը զորովանքով համբուրեց հայրը, ու ձեռքը պարզած՝ մօտեցաւ եղբօրը:— Գիշեր բարի, Վարդան, չեմ ուզեր ձեզ խանգարել, հայրիկին հետ մինակ կը մնաս ու կը խօսիս, ու դէպի դուռը քալեց՝ ժպտիլ փորձելով, որ աւելի լուռ յանդիմանութիւն մ’էր եղբօրը ուղղուած:

Եւգինէն երկու տարով աւելի մեծ էր Վարդանէն: Միասին մեծցած էին այն սերտ մտերմութեամբ, որ յատուկ է ընտանիքի մը միակ երեխաներուն, որոնք տարիքի զգալի տարբերութիւն մը չունին իրարմէ: Քոյր եւ եղբայր զարմանալի քնքշութեամբ կապուած էին իրարու: Տարիներու ընթացքին արենակցութեան պարտադրական կապը վերածուեր էր հոգեկան սրտակցութեան ու անվերապահ մտերմութեան: Վարդանի համար իր մեծ քոյրը՝ Եւգինէն այն բացառիկ աղջիկներէն էր, որոնք առօրեայ մտահոգութիւններէն, հագուստ կապուստի կամ հարուստ փեսացուի մը չորս կողմը թռչկոտելէն աւելի, կեանքի մէջ արժէքաւոր իտէալ մը կը փնտռեն:

Վարդանը ռուսական կիմնազիայի աշակերտ եղած էր: Այդ հաստատութեան մէջ՝ *սիսթեմաթիք* (իմա՛ համակարգուած) աշխատանք մը կը թափուէր այլացեղ աշակերտները կաղապարելու ռուսականութեամբ: Եւ բնականաբար, Վարդանը հնարաւորութիւն չէր ունեցեր անձնապէս ծանօթանալու հայ լեզուին, հայ պատմութեան եւ գրականութեան: Կիմնազիա մտնելու առջի տարիները այդ պակասը լրացնելու մտքով, հայրը աշխատած էր զաւկին հայերէն գրել կարդալ սովրեցնել: Բայց այդ փորձը ձախողանքով վերջացած էր: Նախ որ՝ հայրը, ինք պէտք եղած պատրաստութիւնը չունէր եւ երկրորդ որ՝ տղան հազիւ ժամանակ կ'ունենար կիմնազիայի դասերը պատրաստելու:

Ասով մէկտեղ տարիներու ընթացքին, Վարդանը բաւական լայն պաշար ամբարած էր, Եւգինէի աջակցութեան շնորհիւ: Քոյրը անձանձրոյթ համբերութեամբ կարդացած էր իրեն ընտիր կտորներ հայ գրականութենէն, հայոց պատմութենէն, ընթացիկ լրագրութենէն: Տղան իր խանդավառոտ բնաւորութեան բերումով անսահման ոգեւորութեամբ հետեւած էր Րաֆֆիի հայրենասիրական վէպերուն, որոնք այնքան ուժեղ տպաւորութիւն էին ձգած իր մտքի վրայ՝ մեծապէս օժանդակելով իր հոգեկան նկարագրի կազմութեանը:

Քոյր եւ եղբայր այդ ընթերցանութիւններու ընթացքին սովրած էին միասին մտածել, երազել եւ ապագայի մեծ-մեծ ծրագիրներ կազմել անձնուիրաբար հայ ժողովուրդին ծառայելու համար: Ընտանեկան ջերմ մթնոլորտի մը մէջ, ուր գերիշխող ազդակն էր հօր խանդավառ ազգասիրութիւնը, քոյր եւ եղբայր մանկութենէն սկսած, ոգեւորուած էին հայ ազգի պատմական անցեալով, հին փառքերով եւ պատմական հերոսներով:

Վարդան անունը, որ այնքա՜ն հեգնանքի եւ ծաղրանքի պատճառ եղաւ կիմնազիայի ռուս աշակերտներու համար, նոր միտք եւ նոր իմաստ մը ստացած էր տղուն համար, Վարդանանց պատերազմի ընթերցումէն վերջ: Չէ՛, հիմա արդէն ինքզինքը հպարտ կը զգար իր անունով:

Հետզհետէ երկուքի ազգային գիտակցութիւնը կազմաւորուեցաւ: Հայաստանը դադրեցաւ իրենց համար այլեւս լոկ պատմական անուն մը լինել, այլ դարձաւ յորդառատ աղբիւր մը նոր մտքերու, նոր երազներու: Հայաստանը եղած էր անցեալին մէջ, կար ու գոյութիւն ունէր այժմ: Անցեալի պատմական ազգը վերափոխուած էր իրենց մտածողութեան մէջ ապրող անազատ ժողովուրդով, եւ նոր Հայաստանով մը, որ թէեւ անորոշ սահմաններով, բայց գոյութիւն ունէր սահմանի միւս կողմը:

Այս գիտակցութիւնը հետզհետէ առաջացուց իրենց խանդավառ հոգիներու մէջ ազգին ծառայելու, անոր նուիրուելու բուռն ցանկութիւն մը: Աղջիկը կ'երազէր ուսուցչուհի մը լինիլ Հայաստանի յետ ինկած գիւղի մը մէջ: Տղան, երկրագործական վարժարան մը աւարտելէն վերջ, կը ծրագրէր երթալ հայ ժողովուրդի մէջ գործելու: Այդ անորոշ տրամադրութիւնը սակայն հետզհետէ ձեւաւորուեցաւ, երբ քոյր եւ եղբայր որոշ հասունութեան եկած՝ սկսան հետաքրքրուիլ ազգային յեղափոխական շարժումով, որ դեռ 1885 թուականէն սկսած էր խմորուիլ երիտասարդութեան մտքին մէջ: Երկուքն ալ խանդավառ հոգիներ՝ բուռն յափշտակութեամբ միացան այդ շարժման, աշակերտական նստարանները դեռ չձգած:

Մանկութեան շրջանին, Եւգինէի համար Վարդանը փոքր եղբայր մ'էր պարզապէս: Երկու տարով մեծ լինելու պարագան բաւական արդարացուցիչ հիմք մ'էր թեւարկելու փոքր եղբայրը: Տարիներու ընթացքին սակայն, հետզհետէ հասունացող ու կազմաւորուող փոքր եղբայրը դարձաւ սրտակից եւ համախոհ ընկեր մը: Չէ՛ գրեթէ անձնական գաղտնիք մը չէին ունեցած որ իրարու չյայտնէին, բաժնած էին այն ամէնը՝ ինչ որ նորհաս երիտասարդութիւն մը իր հետը կը բերէ:

Այս էր պատճառը, որ երբ Եւգինէն կոտրած սրտով դուրս կուգար սենեակէն, հագիւ արցունքները զսպելու կարող, Վարդանը խղճահարուած, որ ակամայ վիրաւորեց զայն, արագ մօտեցաւ քրոջը.

— Չէ, Եւգին ջան, մնացի՛ր… կարծես, այսպէս աւելի լաւ է. — ու զայն թեւերուն մէջ գրկելով դիւանի վրայ նստեցուց դէմ դիմաց հօրը, որ արդէն բոլորովին զարմացած, անհամբեր կը սպասէր բացատրութեան մը: Այս ի՞նչ նորելուկ ձեւականութիւններ են:

— Է՛, յետո՞յ… չխօսի՞ս…

— Հա՛յր, — ցած ձայնով մը սկսաւ Վարդանը, որ չէր գիտեր ինչպէ՞ս սկսի, — հա՛յր, սենեակիս մէջ հիւր մը ունիմ…

Հայր ու աղջիկ կարծես հիասթափուած՝ իրարու նայեցան: Պատրաստուեր էին լսել անակնկալ նորութիւն մը… Եւ ահա թէ ինչ: Այնքան խորհրդաւորութենէ վերջ, տղու յայտնութիւնը բոլորովին անիմաստ կը թուէր: Եթէ այդպէս, ուրեմն ի՞նչ անսովոր բան կար եղածին մէջ: Չէ՞ որ Վարդանի մօտ միշտ ալ եկող գացող ընկերներ անպակաս էին:

—Տէ՛, լա՛ւ, ի՞նչ կայ որ, ընկեր տղայ մը անշուշտ… Այդ որքա՜ն երկար էր յառաջաբանդ, սիրելիս… Չեմ հասկնար թէ ի՞նչ է պատահեր քեզ այս գիշեր… Ընկեր տղայ մը, չէ՞…

Ու հայրը փորձեց իբրեւ թէ ծիծաղիլ, ինքն ալ չը հասկնալով սակայն, թէ ինչո՞ւ ներքուստ անհանգիստ էր: Չլինի՞ թէ ատկէ աւելի լուրջ բան մը կայ թագնուած տղու անմեղ խօսքերուն տակ:

— Անշուշտ, ընկեր տղայ մը, — կրկնեց հայրը՝ սրտի խորքէն հաւատացած սակայն որ այդպէս չէ, — հը՞, Վարդան…

— Ընկեր տղա՞յ մը… այո՛, ընկեր տղայ մը, — տատամսելով պատասխանեց Վարդանը, որ կրթնած բարձին՝ ծոպին հետ կը խաղար անգիտակցօրէն, աչքերը սեւեռած գորգի նաշխերուն. — անշուշտ ընկեր մը… այսինքն մեծ ընկեր մը… ինչպէս ըսեմ, ծանօթ անուն մը … որուն միայն այսօր հանդիպեցայ, — վարանած կը կմկմար ան՝ միաժամանակ զգալով որ տուած բացատրութիւնը թճճուկի ձեւ ստացաւ:

Այդ անախորժ գիտակցութիւնը աւելի եւս շփոթեց զինք: Սրտանց դժգոհ էր ինքնիրմէ, որ հարազատներուն հանդէպ սովորականին պէս անկեղծ չեղաւ: Նեղն ինկած մարդու մը նման, որ փախուստի միջոց չունի այլեւս, գլուխը վերցուց եւ առանց պատէ պատ իյնալու ուղղակի հօրը նայելով ըսաւ.

— Կը ցաւիմ, որ անկեղծ չեղայ քեզի հետ: Ճշմարտութիւնը այն է, որ այս պահուս իմ սենեակիս մէջ կը գտնուի սիպերիական յայտնի փախստական մը:

Առանց ժամանակ տալու, որ հայրն ու քոյրը սթափին անսպասելի նորութեան ձգած տպաւորութենէն, Վարդանը արագ արագ պատմեց այդ երեկոյեան պատահած դէպքը ամբողջ մանրամասնութեամբ:

— Իմ, իմ տո՞ւնս…

Հայրը չկրցաւ շարունակել ըսելիքը: Զարմանքէն ու մանաւանդ զգացած սարսափէն լեզուն բռնուած էր: Ուրեմն, կարող է պատահիլ, որ իր տան մէջ ձերբակալեն սիպերական թիապարտ (= տաժանակրութեան դատապարտուած) մը… Իր՝ պատուաւոր քաղաքացի Աշոտ Արսէնեանի տան մէջ: Տէր Աստուած, ի՞նչ գայթակղութիւն… Իսկ ատոր հետեւա՞նքը…

Ու յանկարծ փայլակի արագութեամբ գաղափար մը անցաւ մտքէն: Հապա Վարդանի դրութի՞ւնը… Եթէ միայն ոստիկանութիւնը լսէ՝ իր աննման տղան կորած է… Ու յուսահատ՝ ձեռքերովը դէմքը ծածկեց:

Հազիւ եղբայրը պատմութիւնը վերջացուցած էր, երբ Եւգինէն՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու հօր սարսափին՝ հրճուանքով ու հպարտութեամբ գրկեց իր եղբայրը:

— Իմ ազիզ, իմ կտրիճ եղբայրս…

— Իսկ չմտածեցի՞ր, որ քու քայլովդ կրնաս թէ՛ մեզ եւ թէ՛ քեզ կորստեան մատնել, — մեղմ յանդիմանութեամբ խօսեցաւ հայրը, երբ առաջին շփոթէն վերջը ինքզինքը գտած՝ տղուն նայեցաւ, — երբեք չմտածեցի՞ր թէ…

— Ուրիշ միջոց չունէինք: Ամենէն ապահով տեղը մեր տունը համարեցի: Մէկ ալ խորհեցայ, թէ մենք եւս որոշ պարտականութիւն ունինք կատարելիք:

— Անշո՛ւշտ, հայրիկ, — խօսքի խառնուեցաւ ոգեւորուած Եւգինէն, որ զգացած ուրախութենէն տեղը հանդարտ չէր կրնար նստիլ, — մէկ քանի օր է, ապահով կը պահենք մեր տան մէջ: Ախր չէ՞ որ ինքդ մեզ կ’ըսէիր, թէ ամէն մարդ ազգի համար զոհաբերութեան պատրաստ պէտք է լինի…

Ու առանց պատասխան սպասելու նորէն գրկեց եղբայրը ու ըսաւ.

— Վարդան ջան, մէկ ըսէ՛, է՛, ինչպէ՞ս խփեցիր… այսպէ՞ս… այսպէ՞ս, — ու փոքր բռունցքը սեղմած՝ օդը կը հարուածէր:

— Զաւակս, սաստիկ յուզուած խօսեցաւ հայրը, որ արտակարգ ճիգ կը թափէր հանդարտ երեւնալու, — իմ ամբողջ մտահոգութիւնս ձեր մասին է… Եթէ միայն դժբախտութիւն մը պատահի… Տէր Աստուած… Սակայն ինչ որ է, թող մնայ այս գիշեր… Բայց առաւօտեան պէտք է զինքը տեղափոխել ուրիշ տեղ մը. — եւ կարծես ամչնալով ցուցադրած խստասրտութենէն, անմիջապէս աւելցուց. — ես կրնամ տարբեր ձեւով մը օգտակար լինիլ անոր…

— Ամօ՛թ է, հայրիկ, ինչպէ՞ս թէ դուրս ձգել անպաշտպան փախստական մը, որ այս պայմաններու մէջ մեր օգնութեանը ապաւինած է, — յուզուած՝ տեղէն ցատկեց Եւգինէն. — ով ալ տեղ տայ՝ նոյն չափով պիտի վտանգուի… Ինչո՞ւ այդ մենք պիտի չլինենք…

Վարդանը նոյնպէս տեղէն բարձրացած էր լուռ, բայց խռոված դէմքով: Հաւատալը չէր գար: Իրո՞ք հարազատ հայրն էր այդ պայմաններու մէջ ազգային մարդու մը ապաստարան տալ մերժողը: Արդեօ՞ք մինչ այդ՝ ինք հայրը լաւ չէր ճանչցած…

Բարեբախտաբար, Վարդանը զուսպ մնաց իր յուսախաբութեան մէջ եւ առանց արտայայտուելու կարողացաւ գրգռուած ջղերուն տիրապետել՝ ժամանակ տալով հօրը յանկարծակի յուզումէն վերջ մտքի հաւասարակշռութիւնը գտնելու:

Իրապէս, շատ ալ սարսափելու պատճառ մը չկար, — մտածեց Աշոտ Արսէնեանը՝ զարմացմամբ դիտելով երկու զաւակները, որոնք կարծես առաջին անգամն է որ կը տեսնէր: Եթէ այդ բոլորը գաղտնի տեղի ունեցեր էր, առանց վկաներու ներկայութեան, ապա ուրեմն գաղտնի ալ կրնար մնալ: Ու վերջապէս բաւական է, որ մարդ չիմանայ… ինչ կասկած, որ Աշոտ Արսէնեանը բոլոր սրտովը կ’ուզէր օգնել փախստականին. առաջին, որ հայ քրիստոնեայ մ’էր եւ ազգասէր մը: Դեռ աւելին ալ ընելու պատրաստ կը զգար, բաւական է որ…

Ու ձեռքով հանդարտ նշան մը ըրաւ զաւակներուն, որ նստին:

— Հաստա՞տ որ մարդ չտեսաւ կատարուածը:

— Անշուշտ ո՛չ: Ուշ գիշերով փողոցը ամայի էր…

— Իսկ մեզ մօտ մտնե՞լը:

— Ոչ ոք, բացի մեր դռնապան Մոսոյէն…

— Ա՜յ, տեսա՞ր: Ո՛վ գիտէ, քանի մարդ լսած կը լինի մինչեւ հիմա… Ես արդէն գիտէի որ փորձանք մը պիտի գայ մեր գլխուն…

— Այդ մասին մի՛ մտահոգուիր, հայր, — զաղտնիք մ'ունեցողի խորհրդաւորութեամբ պատասխանեց Վարդանը. — Մեր Մոսօն շատ վստահելի մարդ է…

— Ի՞նչ երեխայ երեխայ կը խօսիս, — սրտնեղեցաւ հայրը, ի՞նչ վստահութիւն կրնար ունենալ շատախօս դռնապանի մը վրայ. անշուշտ հիմա դրացի դռնապանները բոլորը գլխին հաւաքած…

— Հա՛յր, — առանց ժամանակ տալու որ նախադասութիւնը վերջացնէ ընդմիջեց տղան, — Մոսօն գիտէ թէ մեր հիւրը ով է եւ բերանը չի բանար:

— Ի՞նչ… այդ դռնապանը գիտէ թէ ո՞վ է, — ինքնիրմէ դուրս ելած պոռաց հայրը, — եւ խնդրեմ ըսէ տեսնեմ, թէ ի՞նչ է պատճառը կարծելուդ, որ ան բերանը չի բանար, — հեգնանքով հարցուց հայրը՝ բարկութենէն ձեռքերը ճմլելով:

— Որովհետեւ ան ալ ազգային յեղափոխութեան զինուորներէն է… ուխտուած ընկեր մը…

— Ի՞նչ, այդ *կոօ* դռնապա՞նը…

— Մոսօն Հայաստանցի պատուական երիտասարդ մ'է, հայր, ամէն կերպով վստահելի, — մեղմօրէն նկատեց տղան ու հազիւ լսելի ձայնով մը շարունակեց, — մեր խմբի լաւագոյն անդամներէն մէկն է:

— Ի՞նչ ըսիր, այդ ի՞նչ խումբ է, — ալ աւելի շփոթած՝ հարցուց հայրը, — այս ինչ նորութիւններ են: Դու ի՞նչ խումբ ունիս եւ ինչո՞ւ համար… Տէր Աստուած, այսօր կ'երեւի պիտի խենթեցնէք զիս:

Խմբի մասին Վարդանի ըրած ակնարկը ակամայ խոստովանութիւն մ'էր՝ միմիայն հայրը հանգստացնելու դիտումով ըսուած: Բայց հօր անհանգիստ հետաքրքրութիւնը ստեղծեց կացութիւն մը, ուր արդէն ընկրկիլ չէր կարելի: Կամայ ակամայ պէտք էր բացատրութիւն մը տալ՝ զայն հանգստացնելու համար:

— Հա՛յր, ես յեղափոխական կազմակերպութեան մէկ անդամն եմ, ինչպէս եւ Մոսօն:

— Ինչպէս եւ ես, — եղբօր խօսքը կիսատ ձգելով՝ մէջ ինկաւ Եւգինէն, — ես ալ կանանց Կարմիր Խաչի անդամ եմ: Վէրք կապել. հիւանդ խնամել, դրամ հաւաքել, ահա մեր գործը: Ու դեռ ինչե՛ր…

Խեղճ Աշոտ Արսէնեանը՝ աչքերը լայն լայն բացած մէկ տղուն կը նայէր, մէկ աղջկանը: Կարծես երազի մէջ լինէր: Այս ի՞նչ նորութիւններ էին, ինչե՛ր կը դառնային շուրջը, մինչդեռ ինք բանէ տեղեկութիւն չունէր: Դէպի զաւակները ուշադիր հայր մ'էր եղած: Մի՞թէ մինչեւ այդ կուրացեր էր, անկարող իր տան մէջ անցած դարձածը տեսնելու: Հիմա՛ կը պարզուէր իրենց տան գումարուող յաճախակի հաւաքոյթներու իսկական գոյնը… Ինքն ալ միամտաբար կարծեր էր թէ ատոնք սովորական, անմեղ բաներ էին, դպրոցական ընկերուհիներու հաւաքում: Բայց մեղաւորը ինքն էր, ամէն երեկոյ ուշ գիշերով կուգար *քլըպ*էն (= ակումբ): Ահա թէ բանը մինչեւ ո՞ւր էր հասած… Նոյնիսկ դռնապա՛ն Մոսօն…

Կինն ալ օր մը օրանց խօսք մը չէր ըսած իրեն: Անշուշտ խեղճը բան մը չէր հասկցած անցած դարձածէն… Վա՜յ չար սատանաներ, ինչպէ՜ս ալ սարքեր էին էս լակոտները… պարզապէս իր քթին խնդալով:

Կամաց կամաց դէմքի ձգուած գծերը թուլացան սակայն: Բարկանալու իրական պատճառ մ'ալ չկար… Իր ցանկութիւնն էր եղած, որ զաւակները իրական հայեր լինին եւ ոչ թէ շատ շատերու նման կէս օտարացած, ոչ ռուս եւ ոչ ալ հայ՝ տեսակ մը նոր ազգ: Բայց եւ այնպէս ինքնասիրութիւնը վիրաւորուած կը զգար: Ի՞նչպէս թէ ինքն այնքա՜ն կոյր լինէր որ բան մը չնկատէր շուրջը անցած դարձածէն: Իբր թէ խոժոռ կը նայէր զաւակներուն, որոնք լուռ ու քիչ մը շփոթած՝ կը դիտէին իրենց հայրը, որու դէմքին հազիւ նկատելի թեթեւ ժպիտ մը կ'ուրուագծուէր:

Աշոտ Արսէնեանը մեղմօրէն գլուխը կը թափահարէր մարդու մը նման, որ խաբուած լինելու գիտակցութեամբ, խնդիրը անուշ տեղ մը կապելէ զատ ուրիշ ելք չէր տեսներ: Բարձրացաւ տեղէն ու դիւանի վրայ զաւակներուն մէջտեղը նստելով՝ գորովանքով սեղմեց երկուքն ալ կուրծքին ու շատ մեղմ ձայնով ըսաւ.

— Ապրիք, երեխաներս, շատ ապրիք… Բայց զգուշ պէտք է լինել… կրակի հետ երեխայաբար խաղալու չէ … Լա՛ւ, թող մնայ մեզ մօտ, մինչեւ որ կազդուրուի… Վերջէն կը մտածենք… Աստուած ողորմած է: Վա՜յ չար սատանաներ, այսքան ժամանակ ու ինձ ոչ մէկ խօսք… Զիս ի՞նչ կարծեցիք: Է՜հ, ժամանակին ես ալ… Վարդան, զաւակս, ի սէր Աստուծոյ, զգուշ պէտք է լինես… Հաստա՞տ որ մարդ չտեսաւ… Այդ անիծած ժանտարմներու արմատը չորանայ… Լաւ որ մարդ չտեսաւ… Վա՜յ քեզի աւազակ, այդ ի՞նչպէս թէ՝ մէկ աջ ծնօտին մէկ ձախ, հը՞: Եւգին, չլինի որ մարդու բան ըսես: Գիտե՜մ, գիտեմ որ չես ըսեր: Պէտք է զգուշ լինել… Տօ, է՜դ, էդ Մոսոն ալ, հը՞…

— Քա էտ ի՞նչ բանի էք, ժամը մէկը անցեր է եւ դեռ նստած… Ա՜յ մարդ, կէս գիշերով սիրափստո՞ւկդ բռնեց: Զգէ՜ երեխաները քնելու երթան:

Տիկին Մարիամն էր, որ յանկարծ արթննալով ու հիւրանոցէն խօսակցութեան ձայներ լսելով՝ գիշերանոցով հիւրասենեակ մտած էր:

Ամուսինը՝ ստիպուած՝ իրողութենէն մաս մը յապաւելով, բացատրեց կացութիւնը՝ խոհեմաբար Վարդանի մասնակցութեան մասին լռելեայն անցնելով:

— Ղարիպ մարդ մ'է, — վերջացուց խօսքը, — հայ քրիստոնեայ, քանի մը օր մեր տունը թող հանգստանայ: Վերջէն Աստուած ողորմած է: Իսկ մինչեւ երթալը, Վարդանը կրնայ հոս, դիւանի վրայ քնել:

Երբ մայր ու աղջիկ Վարդանի անկողինը պատրաստելով հեռացան, Աշոտ Արսէնեանը ձեռքերը կռնակը կապած՝ սենեակի մէջ ատեն մը ման եկաւ ու յետոյ մօտենալով տղուն հազիւ լսելի ձայնով հարցուց:

— Եթէ գաղտնիք չէ, եւ կարող ես յայտնել, ըսէ թէ ո՞վ է մեր հիւրը:

— Այդ իմանալու կատարեալ իրաւունք ունիս, սիրելի հայր, — պատասխանեց Վարդանը, — մեր հիւրը Կուկունեանի ընկերներէն մէկն է՝ նոր փախած Սիպերիայէն … Քաչալը…

— Օ՜, զարմացկոտ բացագանչեց հայրը՝ այդ ծանօթ անունը լսելով, — այդպէ՜ս, ուրեմն…

Ու այլեւս առանց բառ մը արտասանելու, տղուն ձեռքը անսովոր ջերմութեամբ սեղմեց եւ ներքին գոհունակութենէ ճառագայթող դէմքով ննջասենեակը քաշուեցաւ: Իրեն այնպէս կը թուէր, որ ուրախութենէն թեւերը պարզած՝ պիտի սկսի պարել: Կուկունեանի ընկերներէն հռչակաւոր Քաչալը Սիպերիայէն փախած ու իր տան մէջ…

Աշոտ Արսէնեան շատ լաւ գիտէր, որ սահմանի միւս կողմը՝ Թրքահայաստանի մէջ, գաղտնի գործեր եւ նախապատրաստական աշխատանքներ տեղի կ’ունենային Հայաստանի ազատութեան համար: Այդ գիտակցութիւնը բաւական էր, որ իր անվերապահ համակրանքը յեղափոխականներու հետ լինէր: Ախր ինքն ալ պակաս ազգասէր մը չէր: Դեռ իննսունական թուականներուն, ժամանակի երիտասարդութեան հետ անհնարին ոգեւորութեամբ տարուած էր յեղափոխական շարժումով, նոյնիսկ խմբի անգամ ալ եղած էր: Ճիշդ է, որ վերջէն հետզհետէ ետ քաշուած էր ընտանեկան պատճառներով, բայց ո՞վ ըսաւ թէ պակաս ազգասէր մ’էր: Երբեմն ընթրիքի ժամանակ, Կախէթի պատուական գինիէն քիչ մը շատ խմած, յուզումէն դողացող ձայնով կ’երգէր «Հայրենիք սրբազան, իմ սիրուն աշխարհ» ու արցունքը աչքերուն մէջ կը լճանար…

Որքա՜ն երջանիկ պիտի լինէր, եթէ Հայաստանը ազատուէր, Հայ ժողովուրդը իր թագաւորն ունենար, Անի քաղաքը վերաշինուէր իր հազար ու մէկ եկեղեցիներով…

Արսէնեանը իսկական հայ քրիստոնեայ կը համարէր ինքզինքը: Ամբողջ հոգիով պայքարած էր ռուսացման հոսանքին դէմ, որ Կովկասի մեծ քաղաքներու մէջ, վերին խաւերէն սկսած՝ այնքան մեծ թափով մտած էր միջին դասակարգի հայ տներու սեմէն ներս, սրբել տանելով հինաւուրց հայկական օճախը, լեզուն, բարքերն ու սովորութիւնները: Խաշն ու Երեւանի քիւֆթէն անպակաս էին իր սեղանէն: Գրադարանին մէջ կը պահէր, «Փորձ»-երու հին հաւաքածոն, Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի»ն, Րաֆֆիի գործերը, եւ ուրիշ բազմաթիւ հայերէն գրքեր: Խստապահանջ օրէնք մ’էր տանը մէջ անպատճառ հայերէն խօսիլը:

Ասով մէկտեղ, ինչո՞ւ խաբէր ինքզինքը: Այդ գիշերուան յայտնութիւնը մեծապէս ցնցած էր զինք… Հարենասիրական պարտականութիւնը մինչեւ ուր կրնար հասցնել իր զաւակները… Ու վերջապէս ինչե՜ր կրնան պատահիլ… Որքա՜ն փայլուն երազներ ունէր ծրագրած Վարդանի համար… ու եթէ յանկարծ… սարսափելի էր նոյնիսկ մտածելը…

Աշոտ Արսէնեանը, քունը փախցուցած, առաւօտեան կողմ միայն կարողացաւ քնանալ:

Յաջորդ առտու Քաչալը ծանր տենդով մը աչքերը բացաւ: Զարմացկոտ չորս դին կը դիտէր առանց գիտակցութեան: Այս ո՞րտեղ կը գտնուէր: Մաքուր անկողինը, ճաշակով կահաւորուած սենեակը, պատի նկարները՝ բոլորը անծանօթ, օտար իրեն: Մի՞թէ աչքերը բաց կ’երազէր ինք: Երբ Վարդանը քիչ վերջ ներս մտաւ՝ ափսէի մը վրայ նախաճաշը բերելով, արագ վերյիշումով մը առջի գիշերուան պատահարը կենդանի պայծառութեամբ պատկերացաւ մտքին մէջ: Հիմա կը յիշէր նեղ փողոցը, յաղթանդամ ժանտարմը, Վարդանի վճռական դէմքը դրան ստուերի մէջէն յանկարծակի դուրս ցատկած… Մէկ, երկու… Այդ ի՜նչ կռուփի ուժեղ հարուածներ էին… Ու փորձեց ժպտալ՝ տղու աչքերուն նայելով մտերմօրէն:

Գլուխը արճիճի նման ծանր կը զգար: Բոլոր ոսկորները կարծես բեկուած լինէին: Անշուշտ անիծեալ հին մալարիան նորէն երեւան էր եկած իր մէջ: Կը ջերմէր հնոցի մէջ խյնողի նման ու անհանդարտ մէկ կողքէն միւսը կը դառնար ծանր տքալով:

— Կարծեմ հիւանդ էք, — ըսաւ Վարդանը հոգածու շեշտով՝ ձեռքը մեղմօրէն Քաչալի ճակտին դնելով, — հարկաւոր է բժիշկ կանչել:

— Այո, Խնդրեմ: Բժիշկ Ջանեանին լուր տուէք: Կարծեմ մօտերը կ’ապրի, — հազիւ շշնջաց հիւանդը, — բաժակ մը սառը ջուր, եթէ կարելի է, — ու միւս կողքին դառնալով՝ աչքերը փակեց:

Հազիւ երեկոյեան կողմ, Վահէի ընկերակցութեամբ եկաւ բժիշկ Զաննեանը, որ հիւանդը քննելէ եւ հարկաւոր պատուէրները տալէ վերջ մեկնեցաւ յաջորդ առտու գալու խոստումով: Վահէն մնաց հիւանդ ընկերոջ մօտ:

Քաչալի ջերմութիւնը թէեւ իջած էր, բայց ինք սաստիկ թոյլ եւ անուժ կը զգար, կարծես կանեփի ցօղունի մը նման անիւի տակ ծեծուած լինէր: Այդ վիճակին մէջ անշուշտ հիւանդը տեղափոխելու մասին խօսք չէր կրնար լինել, հակառակ որ Վահէն Հալաբարի (Թիֆլիսի հայտնի հայկական թաղ) մէջ լաւ թագստոց մը գտած էր անոր համար ու եկած զայն տեղափոխելու:

Երբ Վարդանը երեկոյեան կողմ դպրոցէն վերադառնալու ատեն մտաւ Քաչալի սենեակը, երկու ընկերները գտաւ մտերիմ խօսակցութեան մը բռնուած: Վահէն ընկերաբար ստիպեց, որ տղան մնայ իրենց մօտ: Աւելի շուտ Վահէն էր խօսողը. կը պատմէր Երկրի մէջ տեղի ունեցած անցքերէն, կատարուած նախապատրաստական աշխատանքներէն, Նիկոլի կռիւներէն:

Ինչպիսի՝ ազահութեամբ մտիկ կ'ընէր Վարդանը, դիւանի վրայ կուճ եկած:

Վահէի պատմածներէն ամենէն շատ Նիկոլի ունեցած կռիւները տպաւորեցին Վարդանը: Վահէի շրթներէն կախուած, պապակած մարդու մը ագահութեամբ Վարդան կը ծծէր անոր խօսքերը: Անսովոր ջերմութեամբ արիւնը եռ կուգար, ու երեւակայութեամբ կ'ապրէր յեղափոխական զինուորի ծանր եւ արկածալից կեանքը: Արդեօ՞ք ինքն ալ օր մը բախտ պիտի ունենար՝ հայրենիքի համար կռուող զինուոր մը լինելու:

Ուշ ատեն մեկնեցաւ Վահէն: Կ'երթար հիւանդանոց Գէորգը տեսնելու, որ յաջորդ օրը կոյր աղիքի գործողութեան մը պիտի ենթարկուէր:

Ընթրիքի ժամանակ, երբ Քաչալը Վարդանի ընկերակցութեամբ ճաշասենեակը մտաւ, հոն հաւաքուած գտաւ Արսէնեաններու ամբողջ ընտանիքը: Պարոն Աշոտը, կենցաղագէտ տանտէր մը, ջերմագին ընդունելութիւն ցոյց տուաւ քիչ մը շփոթած՝ հիւրին: Մարիամը գաւառացի կնոջ մը սրտբացութեամբ դիմաւորեց անծանօթ երիտասարդը, որու գունաթափ դէմքն ու խոր ինկած աչքերը պերճախօս կերպով կը պատմէին այն սարսափելի տառապանքներն ու չարչարանքները, որոնց մէջէն անցեր էր ան: Այդքանը ինքնին բաւական էր, որ տիկին Մարիամը մտնէր մայրական դերին մէջ ու խնամքոտ հոգածութեամբ պաշարէր Քաչալը:

Ընթրիքի ամբողջ տեւողութեանը Եւգինէն լուռ կը դիտէր նորեկը արտասովոր հետաքրքրութեամբ: Ուրեմն, այս է նշանաւոր յեղափոխականը, կը մտածէր իւրովի: Ճիշդը ըսելով՝ հազիւ թէ իր երեւակայած մտապատկերին կը համապատասխանէր հօրը մօտ հանդարտօրէն նստած Քաչալը: Կը սպասէր տեսնել աշխոյժ, կորովի արտայայտութեամբ, կայծկլտուն աչքերով երիտասարդ մը, որուն նայելով միայն մարդ զգար թէ յեղափոխական մ'է: Ու ահա դէմն ու դէմը նստած էր ոսկրացած, նիհար երիտասարդ մը գունաթափ, մաշած դէմքով: Մելամաղձոտ աչքերը խոր ինկած էին: Հազիւ երբեմն կը խօսէր, ցածր, թաւշային ձայնով մը: Քաչալը իր քիչ մը խեղճ պատկերովն ալ Եւգինէի յափշտակուող բնաւորութեան համար մասնաւոր գրաւչութիւն մը ունէր:

Յաջորդ օրերուն, Վարդանի բացակայութեան պատճառով, որու աւարտական քննութիւնները սկսած էին, Եւգինէն իսկական հիւանդապահուհի մը եղաւ Քաչալին համար՝ բծախնդրութեամբ հետեւելով բժիշկի պատուէրներուն: Ամէն հիւանդի նման, երբ Քաչալը կը դժկամակէր առտուները (= առաւօտները) կաթի մէջ զարնուած հաւկիթը խմել, աղջիկը արուեստակեալ (= արհեստական) խստութեամբ մը կը սպառնար անոր՝ մատը թափահարելով.

— Բժիշկին պիտի ըսեմ, եթէ խմելու չլինիք, — ու յամառութեամբ բաժակը դէմ կուտար հիւանդին. — խմեցէ՛ք, խնդրեմ, կազդուրիչ սնունդ մ'է:

Աչքերը լայն բացած՝ Քաչալը երեխայի մը հնազանդութեամբ կը հպատակէր անոր՝ զարմացմամբ դիտելով Եւգինէն, զոր հազիւ թէ մէկ-երկու օր էր տեսած եւ սակայն ջերմ հոգատարութեամբ կը խնամէր զինքը: Որքա՜ն տարբեր էր այս աղջիկը իր մինչեւ այդ տեսած աքսորական կիներէն, որոնց մեծագոյն մասը քրէական դատապարտեալներ էին:

Արդար լինելու համար՝ ըսենք, որ Քաչալը կերակրելու հոգատարութեան մասին կատարեալ մրցում մը կար ընտանիքի անդամներուն միջեւ: Պր. Աշոտը հիւանդին համար թարմ խաւեար ու Կախէթի տասը տարուան հին գինի ճարած էր բարեկամէ մը: Իր կարծիքով բժշկի դեղերը աւելորդ բաներ էին. մարդ լաւ ուտել խմելով կը կազդուրուի, ու սեղանի վրայ անընդհատ կը ստիպէր, որ հիւրը չքաշուի, իր սեփական տան պէս զգայ: Տիկին Մարիամը իր ունեցած խոհանոցային գիտութիւնը ի սպաս դրած էր հիւանդին կերակուրի լաւագոյն կտորներէն բաժին հանելով ու պարտադրելով, որ լաւ ու շատ ուտէ, իսկ Եւգինէի ձեռքին ալ միշտ պատրաստ կար բաժակ մը *կոկլի-մոկլի*:

Քանի Քաչալը եկած էր, պ. Աշոտը իր սովորական կենցաղը մեծապէս փոխած՝ իրիկունները ժամը վեցէն քիչ անց տուն կուգար ամենայն կանոնաւորութեամբ, առանց ժողովրդական *քլըպը* (= ակումբը) հանդիպելու: Այս անակնկալ նորութիւնը մեծապէս զարմացուցեր եւ ուրախացուցեր էր տիկին Մարիամը, որ տարիներէ ի վեր վարժուած էր ժամը տասնէն վերջը ամուսինը տեսնելու, ինչ որ ընդհանրապէս սովորական երեւոյթ մ'էր Թիֆլիսի ունեւոր դասի համար:

— Փառք քեզ, Աստուած, — քմծիծաղով մը երեսը կը խաչակնքէր ամէն անգամ, որ ամուսինը ժամը վեցէն քիչ անց ներս կը մտնէր դռնէն, — աչք չառնես քա (= այ) մարդ, շնորհքի ես եկեր…

Արսէնեաններու տունը եկած առջի օրերուն, Քաչալը սաստիկ ճնշուած կը զգար: Պարագաներու բերումով, բոլորովին անծանօթ ընտանիքի մը բեռ եղած էր ակամայ: Առկէ զատ՝ այն հաւանական վտանգը, որուն ենթարկեր էին իրենք զիրենք տնեցիք բոլորովին օտար մէկու մը համար, զինքը աւելի քան կը մտահոգէր: Հապա եթէ իր տեղը յայտնի դառնար, եթէ ոստիկանութիւնը իր թագստոցը գիտնար… Այդ գաղափարը միայն բաւական էր, որ Քաչալը անճարացած ու մռայլուած լուռ նստէր ծանր մտքերով մտահոգ, ժամերով առանց բառ մը արտասանելու: Չորրորդ օրն իսկ, երբ բաւական մը կազդուրուած կը զգար՝ խնդրեց Վարդանէն իմացնել Վահէին, որ լաւ կը զգայ արդէն ու թող միջոցներ ձեռք առնէ զինքը տեղափոխելու համար: Առաջինը՝ տիկին Մարիամը եղաւ, որ խստօրէն հակառակեցաւ այդ ցանկութեան:

— Տէր Աստուած, քեզ համար մասնաւոր բան մը ըրած չունինք որ. պատառ մը չոր հաց է. մարդ օտարին իսկ չի մերժեր, ո՞ւր մնաց քեզ պէս…

Այստեղ արդէն տիկին Մարիամը դժուարացաւ յարմար բառը գտնել ու խօսքը վերջացուց ըսելով.

— Քեզ պէս տնեց տնէ հարազատի մը:

Եւ իսկապէս, Քաչալը այդ ընտանեկան ջերմ շրջանակին մէջ զարմանալիօրէն հարազատ կը զգար: Տարիներով Սիբերիական թիապարտի մը տառապանքն ու միանկութիւնը ապրած՝ շատ վաղուց մոռցեր էր մարդավարի կեանքի մը առաւելութիւնները, ընտանեկան մթնոլորտի մը ջերմացնող եւ առինքնող գրաւչութիւնը: Տասներեք սարսափելի տարիներու կիսավայրենի կեանքը քարացուցեր էր սիրտը: Անչափելի ատելութեամբ լեցուած էր կառավարութեան դէմ, իսկ այդ հեռաւոր վայրերու պաշտօնեաները, անհոգի ու անսիրտ,

մեռցուցեր էին իր մէջ մարդոց հանդէպ ունեցած հաւատքը եւ վստահութիւնը: Ընդհանրապէս մարդ անհատի հանդէպ վերապահ զգացում մը ունէր, ու այդ պատճառով ալ հետզհետէ դարձած էր քիչ հաղորդական եւ ինքնամփոփ:

Սակայն, Արսէնեաններու ընդունելութիւնը այնքան անկեղծ եւ սրտբաց էր, որ խաբկանքը կուտար իր հայրենական տանը մէջ գտնուելուն: Արսէնեաններու ընտանիքի բոլոր անդամները քնքուշ հոգածութեամբ պաշարած էին զինքը, ու այդ այնպիսի հակապատկեր մ'էր իր մինչեւ այդ ունեցած անհնարին զրկանքներով ապրած կեանքին, որ անգիտակցօրէն այլափոխած՝ կը զգար վաղուց կորած շատ լաւ բանի մը վերազարթումը իր հոգու մէջ:

Ձմեռուան սառնամանիքէն վերջ գարնան ջերմ արեւով կամաց կամաց կը հալէր իր սրտին մէջ դիզուած սառոյցը: Երբեմն, երբ տիկին Մարիամը մեղմօրէն յանդիմանելով զինք, մայրական հոգատարութեամբ կը ստիպէր որ ուտէ, Քաչալի աչքերը ներքին յուզումէն կը լեցուէին, եւ ան մղում կը զգար կռանալու եւ խանդաղատանքով համբուրելու տիկնոջ ձեռքը, որպէս թէ մայրը եղած լինէր:

Արսէնեաններու ընտանիքի նկատմամբ՝ Քաչալ ջերմ զգացում ունէր, բայց ինքն ալ չէր գիտեր, թէ ինչո՞ւ տան անդամներէն ամենէն աւելի Եւգինէն գրաւեր էր իր սիրտը: Կարծես դիւթուած լինէր անորմէ:

Հազիւ քսանեւմէկ տարեկան երիտասարդ մ'էր Քաչալը, Մոսկուայի բժշկական համալսարանի ուսանող, երբ Ռուսաստանի եւ նոր մայրաքաղաքներու հայ ուսանողութեան մէջ ծայր տուած ազգային յեղափոխական խմորումը գործնական շարժումի մը վերածուեցաւ… Կուկունեան անունով խանդավառ ուսանող մը այդ շարժման ղեկավարներէն մէկը դարձաւ: Կիսատ ձգելով ուսումը՝ ան վերադարձաւ Կովկաս եւ այնտեղէն արշաւախումբի մը գլուխը անցաւ՝ օգնութեան հասնելու համար տաճկահայ ժողովուրդին:

Քաչալը, հակառակ իր փխրուն ֆիզիքական կազմին, առաջիններէն մէկն եղաւ այդ շարժման միացողներէն: Արշաւանքի ձախողանքէն յետոյ, Կարսի մէջ երկարատեւ սրտմաշուք բանտարկութեան ենթարկուեցաւ, վերջէն ալ տասնեակ տարիներու աքսորականի տաժանակիր աշխատանքը ապրեցաւ Սիպերիոյ հանքերուն մէջ: Շրջապատուած միմիայն բախտակից աքսորականներով՝ Քաչալը բացի պատանեկան վաղանցուկ սիրոյ մը թեթեւ հպումէն՝ մօտէն չճանչցաւ կինը, անոր գրաւչութիւնը, ջերմացնող սէրը:

Երբ Արսէնեաններու տանը ծանօթացաւ Եւգինէին, մանաւանդ երբ Վարդանի բացակայութեան պատճառով վերջինը սկսաւ կնոջ մը յատուկ քնքշութեամբ, խնամել հիւանդը, աղջկայ ցուցադրած հոգատարութիւնը, անվերապահ մտերմութիւնը անհասանելի հրճուանքով մը լեցուցին Քաչալի ծարաւի սիրտը, կարծես ինչ որ պարապ մնացած տեղ մը սրտի մէկ անկիւնին հետզհետէ կը լեցուէր երանութեամբ մը, որ նոր, անբացատրելի հոգեկան զինովութիւն մ'էր գարնան արեւի նման պայծառ ու թափանցող:

Սենեակի մինակութեան մէջ, կախարդուած երեխայի մը անհամբերութեամբ Քաչալ կը սպասէր Եւգինէի վերադարձին, երբ վերջինս երբեմն կը բացակայէր տնէն: Վերադարձին, երբ բաժակ մը կաթ ձեռքին՝ աղջիկը կը մօտենար իրեն՝ մեղմօրէն ըսելով՝ «Խնդրեմ խմեցէք», Քաչալի աչքերը ակամայից ուրախութեամբ կը կայծկլտային, ու փոքր երեխայի մը նման հնազանդ՝ բաժակը կը վերցնէր: Իրեն համար ալ պարզ չէր, թէ այդ ամէնը ինչպէ՞ս սկսաւ: Կը զգար սակայն, որ այդ հոգեկան հաճելի ջերմութիւնը հետզհետէ կը խորանայ իր մէջ, որ աղջկայ ներկայութիւնը հրամայական պահանջ մը կը դառնայ այլեւս իրեն համար:

Այդ հաճելի գիտակցութիւնը սակայն, ակամայ սարսափեցուց զինքը… Դառնութեամբ կը զգար, որ վերջապէս ինք, փախստական թիապարտ մ'էր սոսկ, իր ապագան՝ աւելի քան անորոշ եւ սարսափելի: Այդ դրութեան մէջ անհրաժեշտ պահանջ կը դառնար, որ ծածկէր իր զգացումները, դիմակ մը անցընէր դէմքին: Պէտք էր իր ծնունդին մէջ խեղդել այդ զինովցնող զգացումը: Չէ՛, նոյնիսկ ինքնիրեն չէր ուզեր խոստովանիլ, թէ այդ՝ սրտին խորքը նոր ծլած սէր մ'է:

Եւգինէի համար ալ Քաչալը այն երիտասարդն էր, որ իր հոգու մէջ երգուած հէքիաթի ասպետին նման, շատ հեռուներէն եկած էր: Եկած էր ասպետը, ու կանգ առած իր սրտի դրան առջեւ: Նիզակը սեղմած առնական ձեռքին՝ ան կը զարնէր աղջկայ ամուր փակուած սրտի երկաթապատ դուռը: Ու զարմանալի պատրաստակամութեամբ, Եւգինէն բացած էր լայնօրէն իր սրտի դրան փեղկերը: Իր սրտին ու երակներուն մէջ ան կը զգար պայծառ արիւնին հետ վազող նոր կրակի մը խենթեցնող ջերմութիւնը:

Եւ, սակայն, եթէ երբեմն երկուքի աչքերը անզաղտնապահ գտնուած էին ակամայից իրենց փորթորկուող հոգիներու մէկ րոպէն պատկերացնելով՝ իրենց շրթները ամուր մը շղթայուած՝ կը լռէին:

Ժամերով հիւրասենեակի դիւանին վրայ տեղաւորուած՝ անոնք կը խօսէին անկարեւոր հարցերու մասին, կամ յամառութեամբ կը լռէին, երբ ամէն ժամանակէ աւելի տրամադիր էին խօսելու: Երկուքի համար եւս այդ ծանր լռութիւնը զարմանալի գրաւչութիւն մ'ունէր սակայն: Կը թուէր թէ այդ պահերուն, երբ շրթները ամուր փակուած՝ սրտերը ազատ կը խօսէին իրարու հետ:

Բնաւորութեամբ եւ տարիներու սովորութեան հետեւանքով՝ Քաչալը լռակեաց էր: Իր անցեալի, ապրած եւ տառապած օրերու մասին գրեթէ չէր խօսեր, հարցումներուն ալ խուսափուկ եւ կարճ պատասխաններ կուտար: Որքան ալ որ տնեցիք կը հետաքրքրուէին լսելու անոր կեանքի պատմութիւնը, բայց նկատելով անոր դժկամակութիւնը՝ կը գոհանային Վարդանի պատմածովը:

Այդպէս անցաւ երկու շաբաթ: Քաչալը՝ բաւականին կազդուրուած՝ արդէն մեկնելու մասին կը խօսէր: Անգամ մը, երբ տանը ոչ ոք կար, ան ու Եւգինէն՝ իրարու կողքի նստած դիւանի վրայ՝ պատկերազարդ գիրք մը կը թղթատէին (= թերթեին), երբ աղջիկը յանկարծ ձեռքի գիրքը վար դրաւ ու խուսափելով ուղղակի տղուն նայելէ՝ մեղմօրէն ըսաւ.

— Շուտով կ'երթաք, եւ թերեւս մենք իրարու չենք հանդիպիր այլեւս…

Նախադասութիւնը կիսատ մնաց, ձայնը խեղդուեցաւ կոկորդին մէջ:

Քաչալը, քարացածի նման անշարժ, անորոշ կէտի մը կը նայէր՝ առանց բան մը տեսնելու: Կը զգար, որ ներքին փոթորիկէն՝ պայթելու աստիճան կը բարձրանայ կրծքի վանդակը: Թէեւ աղջիկը չէր վերջացուցած ըսելիքը, բայց Քաչալը գիտէր հարցումի հոգին, իսկական իմաստը: Ի՞նչ պատասխանէր, ինչպէ՛ս կրնար պատասխանել: Անմեղ մեղաւորի մը նման գլուխը կախեց ու ատամները սեղմած՝ լռեց: Որքան որ կրնար՝ խուսափած էր այդ խօսակցութենէն, տարտամօրէն զգալով սակայն, որ ան՝ անխուսափելի կերպով տեղի պիտի ունենար բոլորովին չսպասուած մէկ պահուն:

Հիւրասենեակի դիւանի անկիւնը կուչ եկած աղջկան կողքին, գիտէր, որ անսպասելի արագութեամբ ամպերը կը դիզուին ու փոթորիկը կը մօտենայ:

— Անգամ մը ըսիք, որ պիտի պատմէք ձեր կեանքը, — շշնջաց աղջիկը՝ աշխատելով հետզհետէ աճող յուզումը ծածկել ու զսպել սրտի ուժգին զարկը, որ երկաթագործի մը մուրճի թափով կը տնքար կրծքին տակ:

Տղան աւելի վար կախեց գլուխը:

— Եթէ միայն գիտնայիք, թէ որքա՛ն անհամբեր եմ… Երբ երթաք… թերեւս այդ պատմութիւնը… միակ յիշատակը պիտի մնայ ձեզմէ…

Բառերը դժուարութեամբ դուրս կուգային Եւգինէի բերնէն: Կարծես կոկորդը աքցանի մը մէջ սեղմուած էր, եւ արցունքները թարթիչներու վրայ յորդելու պատրաստ: Լռեց՝ վախնալով շարունակել:

— Այո՛, խոստացեր էի պատմել, — կարծես երրորդ աներեւոյթ անձնաւորութեան մը պատասխանելով ըսաւ Քաչալը, ու ձայնը հեռաւոր արձագանգի մը մեղմութեամբ կը հնչէր, — անցած պատմութիւն մ'է… Երբեմն այնքան դժուար է անցեալը վերյիշել… եւ շատ աւելի դժուար՝ պատմելը…

— Բայց… բայց ինձ պէտք է որ պատմէք: Չէ՞ որ խոստացաք… Այս որքա՜ն սպասեցի ես…

— Գիտե՛մ: Ու թերեւս ատոր համար ալ՝ աւելի ծանր է պատմելը: Անմիտ քմայք (= քմահաճոյք) մը չէ իմս: Եթէ միայն գիտնայիք իմ տառապանքը, որ անյատակ անդունդի մը չափ խորն է: Կ'ուզէի, որ իմ պատմութիւնս, պատանքի մը նման անբաժան, ինձ հետ գերեզման մտնէր: Բայց դուք կ'ուզէք որ պատմեմ: Թո՛ղ ձեր կամքը լինի:

Աչքերը խուփ, մէկ երկու րոպէ ինքնամփոփ լռելէ վերջ, Քաչալը սկսաւ պատմել իր մանկութեան օրերէն, երբ գիւղացի ոտաբոպիկ երեխայ մ'էր ինք: Ծանր եւ ցած ձայնով կը պատմէր, երազկոտ հոգեկան տրամադրութեամբ, երբ վաղուցուան անցեալը հէքէաթական գոյներով կ'երեւի, անորոշ եւ տարածուն:

Գիւղէն քաղաք տարած էին զինք՝ դպրոց դնելու համար: Տարիներով կտրուած հայրենի տնէն՝ հարազատներու խնամքի կարօտով ապրած էր Պաքուի մէջ, համագիւղացիի մը տունը: Անկէ վերջ անցեր էր Մոսկուա: Ուսանողութեան առաջին տարին արագ անցած էր: Գարնան սկիզբը արշաւանքի պատրաստութիւնները սկսած էին:

Արշաւանքի մասին պատմեց կսկծագին ցաւ մը վերապրողի դառնութեամբ: Վերջէն, կենդանի գունաւորումով պատկերացուց Սիպերիա եւ հանքերու անմարդկային աշխատանքը:

Ձայնին մէջ արցունք կար: Հանդարտ կը պատմէր՝ անգոյն, մեռած շրթները աղօթողի մը նման հազիւ շարժելով:

Բախտակից ընկերներու խմբով մը քշած էին զինքը Սառուցեալ ովկիանոսի ափերուն մօտ, անծայրածիր անտառի մը խորքը: Հոն անհնարին տառապանքով աշխատած էր հանքի մը մէջ:

«Սարսափելի մինակութեան մէջ», միալար ձայնով կը պատմէր Քաչալը, «փուռ մը բախտակից դատապարտեալ ընկերներով կ'աշխատէինք կղզիացած աշխարհէն: Երիտասարդ հոգիս կը մեռնէր, անհնարին տառապանքով մը: Յաւիտենական սառոյցը, ցուրտ արեւը, սեւի զարնող մայրիի անծայր անտառները կամաց կամաց ամուր մը կ'օղակէին սիրտս ու հոգիս իրենց ցուրտ թեւերով: Կը զգայի, որ մէջս հետզհետէ կը մեռնի երիտասարդութիւնը, ապագայի յոյսը, կեանքը ապրելու ցանկութիւնը, ու չեմ գիտեր, թէ ինչպէս կ'ընդդիմանայի հոգուս մէջ փոթորկող ցանկութեան մը, ժայռերուն զարնելու գլուխս: Մեր ապրած կեանքը անհնարին դժոխք մ'էր…»

Քանի Քաչալի պատմութիւնը կ'առաջանար, Եւգինէն անգիտակցօրէն կը սեղմուէր տղուն: Դէմքը սպրթնած, տանջուած աչքերը արցունքոտ, աղջիկը կ'ապրէր տղու հոգեկան տառապանքը:

Երբ Քաչալը սկսաւ երկու բախտակից ընկերներով հանքէն փախուստը, ձայնը շշնջիւն մը դարձած էր, հեռուէն հեռու լսուող գետակի մը մեղմ ձայնին պէս: Շաբաթներով թափառած էին անտառներու մէջ, հալածուած կիսավայրենի բնիկներու կողմէ, առանց սնունդի, կանաչ խոտ ծամելով, եւ կամ երբեմն ծառի նուրբ արմատներ: Անհուն անտառներու մէջ կորած, հարիւրաւոր մղոն քալած էին միշտ՝ դէպի հարաւ ուղղելով իրենց քայլերը: Երկաթուղագծին մօտեցան, երբ երկու օր էր մնացեր կայարանը հասնելու, անտառի մը մէջ, գիշերով սոված գայլերու խումբ մը յարձակած էր երեք փախստականներու վրայ:

«Սարսափահար ոտքի ցատկեցինք, — շարունակեց Քաչալը, — ով ինչպէս կրցաւ, մօտիկ ծառ մը գրկած՝ շուլլուեցաւ բունէն վեր: Ես արդէն ճիւղի մը վրայ նստած՝ կը հանգստանայի, երբ ընկերներէս, լեհացի Քազիմիրը, որ մեր մէջ ամենէն տարէցն էր, բարձրահասակ եւ լեցուն կազմով տղամարդ մը, զարհուրելի աղաղակով մը գետին ինկաւ, գայլերու վոհմակին մէջ, ծառի կոտրուած ճիւղի մը հետ միասին»…

Քաչալը դողդողացող ձեռքով ծածկեց իր դէմքը, այդ սարսափելի տեսարանի յիշողութիւնը ետ վանելու համար: Կարծես սառոյցի կտոր մը, օձի պէս սողալով, Եւգինէի ողնաշարէն ծանր ծանր վար կը սահէր: Անհնարին ցուրտ մը կը զգար երակներուն մէջ, ու շրթները ակամայ, կը դողային՝ ջերմէ բռնուածի մը նման: Սարսափելի էր…

«Յաջորդ առտուն, թաղեցինք մեր ընկերոջ ոսկորները, ու ճամբայ ելանք… Երկու օրէն հասանք երկաթուղիի կայարանը, — պատմութիւնը վերջացուց Քաչալը. — կայարանէն անդին հեշտ էր մեր ճամբան»…

Լռեց: Ծանր ապրումներու յիշողութեան տակ ընկճուած՝ թերեւս մոռցած էր Եւգինէի գոյութիւնն իսկ: Պահ մը երկուքն ալ լուռ մնացին:

— Իսկ յետո՞յ. — մեղմ շշնջաց աղջիկը:

Քաչալը՝ կարծես քնէ նոր արթնացած՝ աչքերը շփեց ու զարմացկոտ նայեցաւ աղջկան:

— Հա՛, մոռցայ, որ ձեզի կը պատմէի… ու փորձեց ուրախ կատակել. — Յետո՞յ: Ա՛յ կը տեսնէք, որ այդ փորձանքներէն ազատուած՝ ձեր տան հանգստաւէտ դիւանի վրայ նստած եմ այժմ, եւ հետաքրքիր հէքեաթ մը կը պատմեմ ձեզ. «Ժամանակով կար չկար»… Լա՛ւ, լաւ չեմ շարունակեր, մի նեղանաք: Պատմութիւնս վախցո՞ւց ձեզ:

— Այո՛, շատ, իսկ յետո՞յ:

Քաչալը շփոթած Եւգինէին նայեցաւ: Ինչո՞ւ այս աղջիկը իր հոգին կը ճանկրտէր: Մի՞թէ իր տառապանքները բաւական չէին: Կեանքի մէջ այլեւս ի՞նչ «յետոյ» մնացած էր իրեն համար: Փախստական թիապարտ մը, որ ոչ անուն ունի, ոչ տեղ, ոչ հասարակական դիրք: Պարզապէս հալածական երէ մը, շրջապատուած որսկան շներով, որոնք պատրաստ են ակնթարթի մը մէջ զինք բզկտելու: Ահա թէ ինքը ինչ է:

— Ինչո՞ւ չէ՛ք խօսիր, — խոշոր, աղաչաւոր աչքերով Եւգինէն տղուն նայեցաւ. — ըսէք թէ՝ յետո՞յ ինչ…

— Ա՛խ, յետո՞յ, —կարծես ինքնիրեն կը խորհրդածէր տղան, — ճիշդը չեմ գիտեր, թէ յետոյ ի՞նչ կրնայ պատահիլ… ո՞վ կրնայ գուշակել: Ատեն մը կը մնամ Կովկաս: Բոլորովին կազդուրուելէ վերջ կ’աշխատիմ Պարսկաստան անցնիլ… Լաւ ընկերներ ունիմ հոն… Միեւնոյն գործին նուիրուած… Աշխատանքը չի պակսիր աշխատաւորին… Թերեւս օգտակար լինիմ… Ի հարկէ, եթէ մինչեւ այդ ժամանակ օձիքս նորէն ձեռք չտամ, եւ ետ չճամբեն զիս այն դժոխքը, ուրկէ նոր…

— Ա՛խ, չէ՛, չէ՛— այլեւս ինքզինքը զսպելու անկարող ճչաց Եւգինէն՝ բոլորովին այլայլած. — ամէ՛ն ամէ՛ն բան, բայց ոչ այդ դժոխքը…

Ու յանկարծական բռնկումով մը, գրկեց տղան՝ կարծես իր կեանքի գնով վերահաս վտանգի մը դէմ պաշտպանելու համար զայն: Ծանր ծանր գլուխը թեքեցաւ տղու կուրծքին, ու լարուած ջղերը թուլացած, բարձրաձայն սկսաւ հեկեկալ:

Քաչալը, աղջկան անսպասելի պոռթկումէն յանկարծակիի եկած, կարկամեր էր: Սիրտը կարծես մամուլի մը տակ ճնշուած լինէր: Անհուն ցանկութիւն մը կը փոթորկէր կուրծքին տակ, պինդ մը գրկելու, սրտին վրայ սեղմելու այդ լացող աղջիկը, որ իր խաւար կեանքին մէջ արշալոյսին բարձրացող լուսաստղն էր եղած: Կուրծքը հեւքոտ, ալեկոծ ծովի նման կատաղի թափով կը բարձրանար:

Երկուքն ալ հոգեկան անհինարին խռովքով բռնուած երբ երկնային երաժշտութիւն մը միջոցը կը լեցնէր, չգիտցան, եւ ոչ ոք երբեք գիտցած է, թէ այն ինչպէ՞ս պատահեցաւ, որ տենչանքով այրուող զոյգ մը շրթներ, յանկարծ բնազդօրէն իրար գտան: Խելագար վայրկեան մը թերեւս, բայց աղջիկն ու տղան ամբողջ յաւիտենականութիւն մը ապրեցան՝ իրարու պլլուած: Սրտերը շղթայող անջրպետը չքացաւ: Լռութեան մէջ անոնք ըսին իրարու այն բոլորը, որոնք շրթները չեն արտասաներ, բայց հոգիները կը զգան, անով կ’արբենան:

— Գիտե՞ս, անգինս, — առաջինը տղան սկսաւ խօսիլ ընդհատ եւ ցած ձայնով, — չէի ուզեր որ այս պատահէր. միայն գիտնայիր թէ ո՛րքան դժուար է ապրիլ այս բոլորը: Շատ ծանր եղաւ անցեալ կեանքս, իսկ թէ ապագան ի՛նչ է վերապահած ինծի, անհնար է գուշակել: Իմ մենաւոր եւ մռայլ կեանքիս միակ արշալոյսը եղար դուն. բայց եւ ատով աւելի ծանր է իմ կրելիք խաչը…: Հազիւ նորահաս երիտասարդ մ’էի, երբ իմ ճամբաս կտրեց բռնակալ սիրուհի մը, որու ինքնակամ ստրուկը դարձայ ես: Այդ սիրուհին, որու համար ես ապագաս եւ երջանկութիւնս զոհեցի, իմ հայրենիքս էր, տրորուած, ճնշուած, օտար լուծի տակ հիւծող, իմ սքանչելի հայրենիքս: Եթէ միայն գիտնայիր թէ այս երկու շաբաթներու ընթացքին զգացումներու դէմ, երբ դուն խռովող հայեացքովդ իջար մինչեւ հոգիիս խորքը, թերթեցիր երբեք չբացուած սրտիս մատեանի էջերը: Գիտես թէ իմ ընտրած ճամբան որքա՛ն փշոտ է, որքա՛ն վտանգաւոր, չէի ուզեր քնքոյշ ծաղիկ մ’ալ քաշել ետեւէս դէպի անստոյգ ապագան:

Քաչալը քնքշօրէն համբուրեց Եւգինէի մազերը ու տխրօրէն գլուխը կախեց կրծքին:

Աշխոյժ եւ չարաճճի ժպիտ մը խաղաց աղջկան դեռ արցունքոտ դէմքին վրայ: Այս ինչե՛ր կ’ըսէր տղան: Եթէ տրորուած, տանջուած հայրենիք մ’ունէր Քաչալը, բայց այդ հայրենիքը, իրն ալ էր: Չէ՞, որ ինքն ալ ուխտած էր ամբողջ էութեամբը ծառայելու հայրենիքին:

Եւգինէն, քնքշօրէն գրկեց տղուն գլուխը, ուրախութենէն ճառագայթող դէմքը դարձնելով անոր եւ, ձայնով մը՝ որ անհինարին յուզումէ կը դողար, ըսաւ.

— Անգի՛ն ընկերս, քու փշոտ ճամբան՝ իմ ճամբան է, քու սրբազան ուխտը՝ իմ ուխտս, ասկէ վերջ, մենք ձեռք ձեռքի պիտի քալենք, մեր հայրենիքին ծառայելու համար: Իսկ եթէ…— յանկարծ ձայնը անսովոր կերպով դողաց, բայց վայրկեան մը լռելէ վերջ, հաստատուն ձայնով շարունակեց. — մեր անմեռ սէրը ինքնակամ դնենք հայրենիքի ազատութեան սեղանի վրայ, ու չմտածենք ապագայի մասին:

Իրար գրկած երկար ատեն լուռ մնացին ու կը թուէր թէ այդ խորհրդաւոր լռութեան մէջ երկու հոգիները կը միաձուլուէին:

Դեռ հոգեկան յուզումի եւ արցունքի հետքերը դէմքին, Եւգինէն գլուխը յենած տղու կուրծքին, երազուն աչքերը դէպի անորոշ կէտի մը յառած, խոր զմայլանքով մտիկ կ’ընէր

երկնային անսովոր երաժշտութեան մը, որ զարմանալի քաղցրութեամբ կը հնչէր տղու կուրծքի տակ, սրտի համաչափ ուժեղ զարկերով:

Վահէն գրեթէ ամէն օր կը հանդիպէր Արսէնեաններուն: Առաջ հիւանդ ընկերը տեսնելու, յետոյ որպէս տան մօտիկ բարեկամ մը: Աւելի հաղորդական քան Քաչալը, բնաւորութեամբ կենսուրախ, կարճ ժամանակի մը ընթացքին գրաւած էր տնեցոց բոլորի համակրութիւնն ու սէրը: Մասնաւորաբար պր. Աշոտը, որ ընդհանրապէս կը սիրէր խօսող խնդացող բարեկամներով շրջապատուիլ սեղանի վրայ, ջերմ զգացումով կապուած էր անոր:

Քաչալի՝ Արսէնեաններու տունը գալէն երկու շաբաթ վերջը, անգամ մը երեկոյեան կողմ, Վահէն այցի եկաւ երիտասարդի մը ընկերակցութեամբ: Վահէի հետ եկող երիտասարդը, մեր վաղածանօթ Գէորգն էր, որ այդ օր դուրս եկած էր հիւնդանոցէն:

Այդ օր, Եւգինէի մօտ հաւաքոյթ կար: Ընդարձակ հիւրասենեակի մէջ ժողովուած էին մօտ երկու տասնեակ աղջիկներ, կամ ինչպէս իրենց զիրենք կը կոչէին՝ «Կարմիր Խաչի առաջապահ խումբի անդամները»: Ատոնք բոլորն հասակակից աղջիկներ էին, մեծամասնաբար Գայիանեան վարժարանի նախկին կամ աւարտական դասարանի աշակերտուհիներէն: Երկու տարի առաջ զիւղատնտես Սարիբէկեանի ջանքերով կազմուած էր այդ խմբակը՝ «Սուրբ Գործ»-ին ծառայելու համար:

Հետաքրքիր եւ կենսունակ ոգեւորութեամբ լեցուն, աղջիկներու խմբակ մ՛էր այդ: Անոնք գրեթէ ամէն շաբաթ կը մէկտեղուէին ընկերուհիներէ մէկուն տունը: Այդ աղջիկները, նոր սերունդի բացառիկ քիչերէն էին, որոնք հայկական վարժարան մը աւարտած, հայ գրականութեան, հայոց պատմութեան մասին լայն ծանօթութիւն մ՛ունէին: Հաւաքոյթներու ժամանակ, ընդհանրապէս յեղափոխական գրականութեամբ եւ երբեմն ալ հասարակական արժէք ունեցող հարցերու մասին վիճաբանելով կը զբաղէին: Ատկէ զատ երկու շաբաթն անգամ մը բժիշկ Զանեանի գրասենեակը երթալով, ուրիշ խումբ մը աղջիկներու հետ, կը հետեւէին համակրելի բժիշկի դասախօսութիւններուն, թէ ինչպէ՞ս վիրաւորի մը անմիջական օգնութիւն պէտք է հասցնել, վէրքը կապել, վիրաւորը խնամել: Այս զուտ տեսական ծանօթութեան պակասը կը լրացնէին գործնական աշխատանքներով: Ծանօթ բժշկապետի մը մասնաւոր հիւանդանոցին մէջ ալ հերթական կարգով կ՛աշխատէին:

Այդ օր, թէյի ժամանակ, Արսէնեաններու տանը հաւաքուած էին երկրէն եկող նոր գործիչը լսելու:

Առանց ճառախօսութեան, հանդարտ եւ հանգամանօրէն սկսաւ խօսիլ Գէորգը: Կենդանի գոյներով նկարագրեց սահմանի միւս կողմը գտնուող հայ ժողովուրդի անտանելի վիճակը եւ թուրք կառավարութեան ստեղծած դժոխային ռեժիմը՝ որ նպատակ ունէր փճացնելու հայ ժողովուրդը որպէս ազգային ուրոյն հաւաքականութիւն մը: Համոզեցուցիչ պարզութեամբ բացատրեց ուշադիր ունկնդիրներուն թէ՝ ինչպէս կառավարութեան խստութիւններուն զուգընթաց՝ հայ ժողովուրդի մէջ կ՛աճէր յեղափոխական տրամադրութիւնը:

— Ներկայիս, Երկրի մէջ, նոր հասած սերունդ մ՛ունինք, որ դարերու աւանդական հնազանդութիւնը մէկդի նետած, նոր կեանքի մը պահանջն ունի: Որպէս ազգային ամբողջութիւն մը, հալածանքի ենթակայ լինելու պարագան՝ մեծապէս խթանած է ազգային գիտակցութիւնը, որ առաջ շատ անորոշ գոյութիւն ունէր:

Գէորգ երկարօրէն ծանրացաւ Երկրի մէջ կատարուած յեղափոխական աշխատանքներու վրայ: Սահմանաւորեց օժանդակութեան այն չափը, որ Երկրէն դուրս գտնուող հայերը պարտաւոր էին ցուցնել, աջակցելու համար մեծ գործի մը, որ համազգային արժէք մ՛էր:

Դասախօսը վերջէն ազդու կոչ մ’ըրաւ ունկնդիրներուն, առանց վհատելու, հաւատաւոր դէպի հայ ժողովուրդի ապագան, կրկնապատկել իրենց ճիգն ու աշխատանքը մեծ նպատակին հասնելու համար:

— Եթէ դուք ֆիզիքական տկարութեան պատճառով չէք կրնար անմիջականօրէն օգտակար լինիլ Երկրի ժողովուրդին, եթէ չէք կրնար յեղափոխական գործնական աշխատանքին լծուիլ. — խօսքը վերջացուց Գէորգը՝ դիմելով աղջիկներուն, — հո՛ս, Կովկասի մէջ ալ աշխատա՛նքը չէ, որ կը պակսի անձնուէր գործիչի մը կամար: Անցէ՛ք գաւառ՝ փոխանակ կեդրոնանալու Թիֆլիս, որ ձեր օգնութեան կարօտ չէ: Ձեր ունեցած մտաւոր պաշարով դուք կրնաք օգտակար լինել գաւառի հայութեան: Հոն ամբողջ շրջաններ կան տգիտութեան ու խաւարի մէջ կորած. լծուեցէք կրթական գործին, լոյս տարէք դէպի անլոյս գիւղերը, ծառայեցէք հայ գիւղացուն, ատով՝ լաւագոյն կերպով ծառայած կը լինիք ազգին:

Գէորգի պարզ եւ անպաճոյճ խօսքերը խոր տպաւորութիւն մը առաջ բերին հաւաքուած աղջիկներու վրայ: Ցանկութիւնը եւ պատրաստակամութիւնը չէր, որ կը պակսէին անոնց մէջ ծառայելու ժողովուրդին, այլ աւանդական ըմբռնողութիւնը, որ կնոջ գործունէութեան միջավայրը տան մը չորս պատերուն մէջ կը սեղմէր:

Դասախօսութենէն վերջ, այս հարցի մասին, կենդանի վիճաբանութիւն մը ծայր առաւ աղջիկներու մէջ: Ոմանք իրենց անբաւարար կրթութիւնը կը մատնանշէին եւ անհրաժեշտութիւնը՝ աւելի պատրաստուելու օտար համալսարաններու մէջ: Ներկայ գտնուողներէն Պայծառ անուն աղջիկ մը եւ Եւգինէն պատրաստակամութիւն յայտնեցին, որպէս ուսուցչուհի, գաւառ երթալու:

Երեկոյեան կողմ, երբ հաւաքուած աղջիկները ցրուեցան, Տիկին Մարիամը ընթրիքի պահեց Վահէն եւ Գէորգը:

Հակառակ պր. Աշոտի ու Վահէի բարձր տրամադրութեան, զգալի բեկում մը նշմարելի էր մնացած սեղանակիցներուն մէջ: Կախէթի պատուական գինին ալ չկրցաւ տրամադրութիւնները շտկել: Որոշուած էր, որ յաջորդ օր, առաւօտեան շատ կանուխ, կառապան Վաչօն վստահելի երկու ընկերներու հետ, պիտի տանէին Քաչալը Թիֆլիսի մօտ գտնուող Կոճոր գիւղը: Այն տեղէն, սարի ճամբայով, տեղացի *վլաչա*ի (իմա՛ առաջնորդ, ուղին իմացող) մը առաջնորդութեամբ, Քաչալը պիտի անցնէր Շուլավէր: Անգամ մը այդ քաղաքը հասած, որ հազիւ ութ տաս *վէրստ* (ռուս., իմա՛ կիլոմետր) հեռաւորութիւն մը ունենար երկաթուղիի կայարանէն, ան այլեւս ապահով կերպով կրնար շարունակել իր ճամբան:

— Մտածեցինք, որ ծրագրուած փախուստի մանրամասնութիւնները բացատրելէ վերջ, — շարունակեց Վահէն, — փոխանակ Տիլիճան երթալու, ուր զանազան քաղաքներէ մեծ բազմութիւն մը կը հաւաքուի ամառն անցնելու, աւելի լաւ պիտի լինի, որ երթաս Փարաքար: Գէորգի հետ կ’անցընես ամառը, մինչեւ որ կարգին կազդուրուիս: Անկէ վերջ կը մտածես գործունէութեան շրջան մը ընտրելու մասին:

— Ընդարձակ այգի մ’ունինք Էջմիածնի խճուղիի վրայ, լայնօրէն փռուած բլուրի լանջին, — Գէորգը ոգեւորուած կ’աշխատէր համոզել Քաչալը, — մեր տնեցոց մեծ մասը ամառը այգին կ’անցընէ: Այգիի կեդրոնը հանգստաւէտ տուն մը շինած՝ հայրս, ընդարձակ երեսբացով: Շուրջը՝ ծաղկանոց-բանջարանոց մը, ծիրանի եւ դեղձի բազմաթիւ ծառեր եւ չորս *տեսեաթին* (= հեկտար, десятина) տարածութեամբ որթատունկ: Ամիսներով այգիէն դուրս գալու պէտք չունինք, եթէ չկամենանք: Մեր տնեցիք գրկաբաց պիտի ընդունին քեզ, մանաւանդ մայրս, որ դեռ լուր չունի գալուս մասին: Արեւի առաջին ճառագայթները, հարթ տանիքի վրայ փռուած մեր անկողիններու մէջ կը ծաթին: Իսկ մեր դէմն ու դէմը կը բարձրանան սքանչելի Մասիսները:

— Ինծ կը թուէր, — գլուխը օրօրելով տրտմութեամբ ըսաւ Քաչալը, — կերպով մը հնարաւոր պիտի լինի անցնիլ Զանգեզուր, մեր գիւղը: Այսքան երկար տարիներէ վերջ, գէթ անգամ մը կ'ուզէի տեսնել ծերունի հայրս, եղբայրներս եւ փոքրիկ քոյրս…

Վտանգաւոր ցանկութիւն մ'էր այդ, որու հետեւանքները շատ ծանր կրնային լինել: Վահէն ու Գէորգը միաձայն հակառակեցան Քաչալին: Նոյնիսկ Եւգինէն, որ ընթրիքի ընթացքին գրեթէ բառ մը չէր արտասանած, մեղմօրէն նկատեց.

— Այդ կը նշանակէ զուր տեղը ինքզինքդ վտանգի ենթարկել: Հազիւ պրծար կայարանի դէպքէն: Գիտես որ բախտը միշտ ալ մարդու չի ժպտիր: Յուլիսին, միւռոնօրհնէքի մեծ հանդէս մը տեղի պիտի ունենայ Էջմիածնի վանքին մէջ: Այդ տօնի առթիւ Կովկասի բոլոր անկիւններէն ժողովուրդը ուխտի կ'երթայ վանք: Ես ուրախութեամբ յանձն կ'առնեմ հարազատներուդ լուր հասցնելու պարտականութիւնը, որ անպատճառ Էջմիածին գտնուին: Իսկ մինչեւ այդ, ինծ ալ կը թուի որ ընկերներուդ առաջարկութիւնը լաւագոյնն է, ի հարկէ եթէ պարոն Գէորգը կ'երաշխաւորէ ապահովութիւնը:

— Այո՛, անշուշտ մեր գիւղը ապահով թաքստոց մը կրնայ համարուիլ: Քաչալը անձնապէս ճանաչողներ չկան հոն, թէեւ անունը ծանօթ է գրեթէ ամէն մէկ դպրոցական երեխայի: Հայրս ազդեցիկ անձնաւորութիւն մ'է գիւղի մէջ: Ինչ կը վերաբերի մեր ընտանիքի ընդունելութեան, այդ մասին կրնամ վստահացնել, որ հարազատի նման պիտի խնամեն: Ուրեմն, որոշուած է, չէ՞:

— Թող այդպէս լինի, — խեղճացած համաձայնեցաւ Քաչալը, — քանի որ ծննդավայրս երթալը անկարելի՛ կը համարէք:

— Ուրեմն, ես վաղը չէ միւս օրը, երեկոյեան, կը ճանապարհուեմ երկաթուղիով եւ կանգ կ'առնեմ Սանահին կայարանը: Հոն քեզ կը սպասեմ:

Պր. Աշոտը, որ շատ բարձր տրամադրութեան մէջ էր այդ երեկոյ, քիչ մ'ալ սովորականէն աւելի կատարը տաքցած, բաժակը բարձրացնելով եւ դառնալով երեք ընկերներուն՝ ըսաւ.

— Տղերք ջան, ձեր երթալիք ճամբուն դուրպան: Բարով երթաք, սաղ-սալամաթ (իմա՛ ողջ-առողջ) վերադառնաք: Աստուած ազգովին մեր սուրբ նպատակին հասցնէ: Կեցցէ՛ Հայաստան, — ու բաժակը Վահէի բաժակին հետ թխկացուց:— Աստուած ողորմի Նոյ նահապետի ծնողաց հոգուն: Կ'ըսեն՝ Արտաշատի գինին ալ լաւն է, բայց Կախէթինը ուրիշ բան է, ախբեր, ուրիշ բան: Տէ՛, երեխէք, ձեր հոգուն մատաղ, բոլորս միասին երգենք, — ու առանց սպասելու միւսներուն, որ սկսին, գլուխը թափահարելով սկսաւ երգել Հայրենիք սրբազան, իմ սիրուն աշխարհ…

Բազմաթիւ բաժակներ իրարու յաջորդեցին: Ամէն մէկը խօսք մը, բարեմաղթութիւն մ'ունէր ըսելիք:

Վերջին բաժակը եւ վերջին խօսքը Քաչալին բաժին ինկաւ: Խորապէս զգացուած՝ շնորհակալութիւն յայտնեց այն ջերմ ընդունելութեան համար, որ իր հանդէպ ցոյց տուին Արսէնեանները: Մասնաւորելով իր խօսքը տիկին Մարիամին, ըսաւ որ հազիւ թէ հարազատ մայր մը կրնար աւելի հոգածու գտնուիլ քան ան եղած էր: Բոլորի տրամադրութիւնը հետզհետէ բարձրացաւ: Միայն Քաչալն ու Եւգինէն աւելի զուսպ, կարծես արուեստակեալ կը մասնակցէին ուրախութեան՝ մտքով շատ հեռուները թափառելով: Ո՞վ գիտէր, թէ այդ իրենց վերջի տեսակցութիւնը չպիտի՞ լինէր…

Դեռ սեղանէն չէին բարձրացած, երբ փողոցի մէջ կառք մը կանգ առաւ: Ու անմիջապէս բաց պատուհանէն լուեցաւ առոյգ երաժշտական ձայն մը.

— Ուհո՛ւ, ուհո՛ւ…

Յայտնի բան էր, որ տնեցիք գիտցան թէ ո՞վ էր դրսէն ձայնողը: Վարդանը հապճեպ բարձրացաւ տեղէն ու պատուհանէն կիսովին վար կախուած՝ պոռաց ռուսերէն.

— Վեր եկուր, Սոնիա:

— Իսկ ձեզ մօտ դրսէն մարդիկ կա՞ն, — նոյնպէս ռուսերէն լսուեցաւ հնչեղ ձայն մը, որ անկասկած մանկամարդ աղջկան մը կը պատկանէր:— Շատ կ'աճապարեմ. երեկոյթ ունինք այս գիշեր: Ուզեցի մէկ հանդիպիլ ձեզ: Մօրաքոյրը տա՞նն է…

— Այո՛, շուտ վեր եկուր, — ու տղան պատուհանէն քաշուելով՝ անցաւ միջանցքը, դրսի դուռը բանալու:

Քիչ անց, Վարդանի թեւէն կախ ինկած, փոթորիկի նման ճաշասենեակէն ներս ինկաւ մանկամարդ աղջիկ մը, շքեղօրէն հագնուած: Լայնեզր յարդէ գլխարկ մ'ունէր գլխուն, որու լայն շրջանակի տակէն կենդանի աչքերը անհանդարտ կը պարէին: Աղջիկը, սեղանի շուրջ բոլորուած օտար հիւրերը նշմարելով, թէեւ վայրկեան մը տատամսած՝ կանգ առաւ, բայց անմիջապէս ինքզինք հաւաքեց ու բոլորովին անտարբեր՝ վրայ վազեց, համբուրուեցաւ տիկին Մարիամի եւ Եւգինէի հետ: Յետոյ թուշը մօտեցուց պարոն Աշոտի բերնին, անընդհատ ռուսերէն շաղակրատելով.

— Մօրաքո՛յր, մայրս խնդրեց, որ էգուց քիչ կանուխ երթաք մեզի… Ուֆ, այնքա՛ն յոգներ եմ որ… Հա՛, Եւգին ջան, ինչպէ՞ս սիրեցիր նոր հագուստս: Վերջերս Մոսկուայէն եկած ֆրանսացի *մօտիստկան* կարեց: Այնքա՛ն զբաղած էր, որ հազիւ համաձայնեցաւ կարել… Չմոռնա՛ս, վաղը կէսօրին *Պոթանիքական* (իմա՛ բուսաբանական) այգին պիտի երթանք պտոյտի… Մօրաքոյր, *տիատա* (ռուս.՝ дядя, քեռի, հօրեղբայր) Աշոտ, աչքերնիդ լոյս: Կը շնորհաւորեմ: Վարդան, վերջապէս պրծա՛նք… *Մաթեմաթիքէն* երեք միայն ստացայ… Փո՛ւ, հոգս չէ: Դո՛ւ, ինչպէս միշտ, անշուշտ ամենայաջողն ես դասարանիդ մէջ, չէ՞… Հայրս կ'ըսէ, թէ շատ խելացի տղայ մ'ես… իսկ ես որպէս թէ ուրախ թիթեռնիկ մը. — ու քրքջուն ծիծաղով մը նստաւ տիկին Մարիամի մօտ:— Չէ՞, մօրաքոյր, աղջիկ մը շատ ալ խելօք լինելու չէ. բաւական է որ…

Ու կարծես նոր անդրադառնալով, որ օտար հիւրեր կան՝ լռեց ու խորամանկ ժպիտով մը Եւգինէին նայեցաւ:

— Աղջիկս, ծանօթացիր մեր հիւրերուն հետ, — ներողամտաբար ժպտելով՝ տիկին Մարիամ քնքշանքով գրկեց Սոնեան, որու զուարթ եւ անզուսպ բնաւորութեան վարժուած էր. — Այս՝ պարոն Վահէն է, այս՝ պարոն Գէորգը, իսկ այս պարոնը… պարոն…

Ու դժուարացաւ անուն մը տալ անանուն հիւրին, որ միայն «Քաչալ» (իմա՛ ճաղատ) օտարոտի անունով ծանօթ էր տան մէջ: Պր. Աշոտը անմիջապէս օգնութեան հասաւ կնոջը՝ ըսելով.

— Պարոն Յակոբ, գաւառական ուսուցիչ մը…

Սոնիան հազիւ մտիկ կ'ընէր, քիթը հովերուն: Անուշադիր լսեց անունները, այդ սովորական հայու անուններէն՝ Գէորգ, Մարկոս, Կիրակոս, եւ վարժապետ Յակոբ: Արդէն այդ էր պակաս…: Գլխու թեթեւ շարժումով մը բարեւեց բոլորը մէկանց ու՝ դառնալով Վարդանին ըսաւ. — ինձ ճանապարհ պիտի դնես, չէ՞, մասնաւոր ըսելիք մ'ունիմ քեզի…

— Անշո՛ւշտ:

— Տէ, ես գնացի… Չուշանաք վաղը երեկոյ… Ճիշտ ժամը վեցին կը սպասենք… Մօրաքոյր, դուք կանուխ եկէք… Գիտնա՛ք թէ որքան հետաքրքիր հիւրեր պիտի ունենանք… Երթանք, Վարդան:

Եւ ընդհանուր բարեւ մը տալով՝ դուրս ելաւ տղուն հետ միասին:

— Տօ, սնդիկ է, կատարեալ սնդիկ, — աղջկայ երթալէն վերջ բարեմտաբար ծիծաղելով ըսաւ պարոն Աշոտը, — կարծես կրակ առնելու եկաւ անիրաւը…

— Հայ օրիորդ մ՚է, չէ՞, — հարցուց տարակուսած Վահէն:

— Անշուշտ, Պեօտր Կարպովիչի մէկ հատիկ զաւակը:

— Պէօտր Կարպովի՞չ…

— Կերպասեղէնի հռչակաւոր վաճառականը: Միթէ՞ լսած չէք այդ անունը, — զարմացկոտ հարցուց տանտէրը, որ չէր կրնար ըմբռնել, թէ ինչպէ՞ս կարելի է չգիտնալ առաջին կարգի վաճառական, մեծահարուստ Պէօտր Կարպովիչ Ասլանովը, որ ամբողջ Կովկասի մէջ յայտնի անուն մ՚էր:

— Այո՛, այո՛, կարծեմ լսեր եմ, — անվստահ մրմռաց Վահէն, որ անկասկած ոչինչ գիտէր Ասլանովի եւ անոր ունեցած հարստութեան մասին, բայց մեծապէս գրաւուեցաւ Սոնիայի գեղեցկութեամբ:— Անշուշտ, ինչպէս սովորական է մեր հարուստ ընտանիքներու մէջ, մայրենի լեզուն չի գիտեր…

— Դժբախտաբար, ոչ, — աշխատեցաւ չքմեղել աղջիկը, — հազիւ թէ քանի մը բառ: Մայրը վրացախօս թիֆլիսեցի հայ ընտանիքէ մ՚է: Տան սպասաւորներն եւ ուսուցիչները բոլորն ալ ռուս կամ օտարական են: Դժուար թէ, եթէ ցանկանար իսկ, յաջողէր հայերէն սովրիլ: Այո՛, այս ազգային հիւանդոտ երեւոյթ մ՚է, — տխրօրէն գլուխը շարժելով շարունակեց պարոն Աշոտ, — չկայ հարուստ կամ միջին դասի պատկանող ընտանիք մը, որու տանը հայերէն խօսուի:

Ուշ ատեն ցրուեցան հիւրերը՝ պատուիրելով Քաչալին, որ առտու շատ կանուխ պատրաստ լինի մեկնելու:

Միւս առտու, արեւածագէն առաջ, երբ քաղաքի փողոցները դեռ բոլորովին ամայի էին, Վաչոյի կառքը կանգ առաւ Արսէնեաններու տան առջեւ: Դռնապան Մօսօն, վեր վազելով, ձայն տուաւ տնեցոց: Բոլորը ոտքի վրայ՝ կը պատրաստուէին հիւրը ճամբու դնելու: Տիկին Մարիամը գիշերուընէ (= գիշերուանից) պատրաստած ուտելիքի պաշարը կապոցի մը մէջ փաթթած՝ կը տեղաւորէր կառքի ետեւի կողմը:

Վարդանը, նոր գնուած պայուսակը վերցուցած. վար իջաւ: Տղան ու Եւգինէն հազիւ քանի մը վայրկեան առանձին մնալու պատեհութիւն ունեցան:

— Տէ՛, սիրելիս, — Քաչալը մօտենալով գրկեց աղջկան, — պէտք է բաժնուիլ: Իմ մասին չմտահոգուիս, ամէն ինչ յաջող կ՚անցնի: Ամառը անշուշտ կը տեսնուինք…

Եւգինէն, որ արտակարգ ճիգ կը թափէր խաղաղ, մինչեւ իսկ ուրախ դէմք մը ցոյց տալու, աճապարեց դուրս գալ սենեակէն՝ տղուն ձեռքէն բռնած:

— Անշուշտ, ամառը կուգամ քեզ տեսնելու: Շուտ-շուտ գրէ… Անզգուշութիւն չընես, լաւ պահէ ինքզինքդ, — ու զգալով, որ արցունքը արդէն կը լճանայ աչքերուն մէջ՝ սանդուխէն վար վազեց:

Քաչալը ճամբելէ վերջ, տնեցիք կրկին վեր բարձրացան: Հիւրասենեակի մէջ հաւաքուած՝ անոնք տխուր ու սրտաբեկ կը զգային: Կարծես ընտանիքի հարազատ մէկ անդամը հեռացած լինէր: Եւգինէն իր սենեակն առանձնացաւ ու երկնցած անկողնի վրայ, թաշկինակը աչքերուն՝ սկսաւ հեկեկալով արտասուել:

ԵՐԿՈՒ ՍԻՐԱՀԱՐՆԵՐ

Սոֆիա (Սոնիա) Պետրովնա Ասլանովի ծննդեան տարեդարձն էր յունիսի տասնեւերկուքը:

Կէսօր էր: Սոնիան անկողնի մէջ մէկ կողմէն միւսը կը դառնար ծուլօրէն՝ կիսովին ծածկուած մետաքսէ բարակ վերմակով մը: Առջի գիշեր գիմնազիայի նորաւարտ ընկերուհիներու հետ հրաժեշտի վերջին հանդիպում մը ունեցեր էր գերմանական ծագում ունեցող ուսուցչուհիին մօտ: Չոր ու պառաւած աղջիկ մ'էր ուսուցչուհին, իրենց դասարանի դաստիարակը, որ կը յամառէր դեռ աղջկնութիւն խաղալ՝ սպիտակացած մազերը սեւ ներկելով: Ամբողջ գիշերը ծիծաղ, պար ու խնդում, եւ հազիւ առաւօտեան ժամը երկուքին տուն գալով՝ անկողին մտած էր Սոնիան:

Կէս օրի մօտ, անհամբեր մայրը զգուշութեամբ ննջասենեակի դուռը բացաւ: Անոր ետեւէն ներս մտաւ ռուս սպասուհին՝ արծաթէ խոշոր ափսէ մը ձեռքին:

— Բարի լոյս, աղաւնեակս, — վրացախօս մայրը փաղաքշելով համբուրեց աղջկան, — գիշերը ուշ եկար. կ'երեւի յոգնած ես…

— Բարի լոյս, *մամոչկա*, — կիսախուփ աչքերը մօրն ուղղելով՝ պատասխանեց Սոնիան. — անշուշտ կէսօրն անցեր է, հա՞: Յոգնա՞ծ: Ի հարկէ ոչ, սովորական անկողնի ծուլութիւն, — ու նկատելով Մաշան՝ մօրը դարձաւ խոժոռ դէմքով:

— Էդ ի՞նչ է նորէն:

— Սիրունիկ աղջիկս, — մայրը քնքշօրէն շոյեց աղջկայ կուրծքին թափուած գանգուր մազերը. — կէսօր է արդէն, խօմ անօթի չե՞ս մնալու… Տէ՛, աղաւնեակս, մի բարկանար, մայրդ քեզ մատաղ… գէթ բաժակ մը շոքոլաթ… հա՞… Ա՛յ, ապրի իմ աննման ձագուկս…:

— Նու, լաւ, լաւ, — համաձայնեցաւ Սոնիան՝ աւելի շուտ ազատելու համար մօր թախանձանքէն ու հազիւ բաժակի կէսը դատարկած՝ վերմակը գլուխը քաշեց ու դարձաւ պատին կողմը՝ ըսելով.

— Ձգէ՛ (= թո՛ղ) որ քիչ մը քնեմ:

Մայրն ու աղախինը ոտքի մատներու վրայ դուրս եկան սենեակէն՝ դուռը զգուշութեամբ գոցելով:

Հազիւ դրան փակուելու ձայնը առած՝ Սոնիան աշխոյժ շտկուեցաւ անկողնի մէջ, սիրուն գլուխը դիզուած բարձերուն կրթնցուց, եւ երազուն աչքերը յառեց կիսովին վարագուրուած պատուհանէն դուրս, երկնքի պայծառ կապոյտին: Փափլիկ թեւերը ծալեց գլխուն տակը, ու կուրծքը դուրս ձգած՝ ագահութեամբ շնչեց թարմ օդը:

Անբացատրելի հրճուանք մը համակեր էր Սոնիայի ողջ էութիւնը: Օ՛, ի՛նչ լաւ էր այդպէս: Երբ առաւօտեան քնաթաթախ աչքերը բացաւ, առաջին միտքը, որ թմրած ուղեղը կենդանացուց, գիմնազիան աւարտած լինելու գաղափարն եղաւ: Հիմա բոլորովին ազատ էր այլեւս՝ ոչ դպրոց, ոչ պարտադիր դասեր, ոչ ալ ստիպում՝ առաւօտեան անուշ քունը կիսատ ձգելու: Երեւակայել, որ թռչունի մը պէս ազատ է ինք այլեւս, գիմնազիայի պարտադիր համազգեստը մէկդի նետած, կը հագուի, ինչպէս որ սիրտը կ'ուզէ. կ'երթայ ուր որ կամենայ՝ օփերա, թատրոն, երեկոյթ, պարահանդէս:

Ուրախ, հնչեց ծիծաղով մը Սոնիան վերմակը մէկդի նետեց ու դուրս ցատկեց անկողնէն: Ի՞նչ պառկելու ժամանակ էր, երբ կեանքի իմաստը հիմնովին փոխուած էր իրեն համար: Թեթեւ մուճակները անցընելով մերկ ոտքերուն, հայճեպով բացաւ պատի մէջ թողուած

պահարանի հայելապատ դուռը: Երկու ձողերէ կախուած էին բազմաթիւ թանկարժէք զգեստներ: Այս որքա՜ն զգեստներ ունէր: Յափշտակուած պահ մը կեցաւ կիսաբաց դրան առջեւ գեղարուեստական հռչակաւոր նկարի մը նայողի զմայլանքով:

Արագօրէն, մէկ մէկու ետեւէ սկսաւ զգեստները փորձել, առանց հագնելու, ճիշդ այնպէս՝ իրանի առջին բռնելով: Այդ մէկը անյարմար՝ հազիւ թէ ընթրիքի զգեստ լինէր: Մէկ ուրիշը դալուկ կը ցուցնէր դէմքը գիշերուան ճրագով: Ու կանգ առաւ բաց ոսկեգոյն շրջազգեստի մը վրայ, որ երիզուած էր կապտաւուն ժապաւէնով:

— Ա՜յ, էս լաւն է, — ինքնիրեն ըսաւ Սոնիան:

Զգեստը իրանին սեղմած՝ նազանքով մօտեցաւ սենեակի երկու պատուհաններու մէջ բարձրացած մեծ հայելիին, որու մէջ ամբողջ հասակով կ'երեւէր: Սեւ երկար մազերը թափուած էին թեթեւ ալիքներով փղոսկրի նման ողորկ եւ սպիտակ լանջին: Քիչ մը երկարաւուն դէմքին վրայ, ուղիղ, անզգալիօրէն արծուային քիթը կարծես վարպետ *քալէմքեար* (այստեղ՝ արեւելեան նկարիչ) մը նկարած էր՝ այնքան նուրբ եւ յստակ գծերով: Աչքերը զարմանալիօրէն կը յիշեցնէին մագաղաթեայ գրքերու մէջ գտնուող պարսկական պատկերները՝ մեծ ու նշաձեւ աչքեր, եզերուած երկար արտեւանունքներով: Առուակի մը եզերքին բարձրացած բարտիի նման ճկուն եւ շքեղ հասակը կ'ամբողջացնէր աղջկան արտաքին պատկերը, թափանցիկ գիշերազգեստով մը հազիւ ծածկուած:

— Հը՞, մեր աղջիկ, — հազիւ լսելի ձայնով մը շշնջաց Սոնիան՝ քանի մը վայրկեան ինքնիրմով զմայլած, — ի զուր չէր, որ բոլորը կը խենթենան քեզմով:

Եւ գլուխը նազանքով ետ նետեց ու պչրանքով աչք կծծեց հայելիի մէջ ցոլացող իր պատկերին, որպէս թէ մէկ ուրիշը լինէր ու ինքը սիրահար երիտասարդ մը: Սոնիան կարծես առաջին անգամն էր, որ հայելիի մէջ կը տեսնէր իր պատկերը: Թուլօրէն ինկաւ երենոսէ աթոռակին վայ՝ երազուն աչքերը յառած հայելիի մէջ անդրադարձող իր պատկերին:

Այդ առտու որքա՜ն հաճելի մտքեր, գունաւոր իղձեր կը պարէին Սոնիայի շուրջը՝ ծիածան կազմած: Անշուշտ պատճառ մը չկար, որ այդպէս չլինէր: Գեղեցիկ էր ինք, հարուստ եւ խելացի… Այո՛, անշուշտ խելացի ու մէկ հատիկ զաւակը մեծահարուստ Պետրոս Կարպովիչ Ասլանովի: Քի՞չ բան էր:

Այդ վիճակին մէջ Սոնիա ինքզինքը կը զգար ամպերու վրայ թառած իշխանուհի մը, ճիշդ այն նկարին նման, որ մանկութեան ունեցած հէքեաթներու գրքին մէջ տեսած էր: Փայլուն, գունաւոր նկար մ'էր այն, որուն կեդրոնը, թափանցիկ շղարշով մը մերկութիւնը ծածկած, հէքեաթի իշխանուհին երկնցած էր ծաղկազարդ կանաչի վրայ: Պատանի հովիւը, թաղիքէ սրածայր գլխարկով եւ հովուական կոր մահակով, մէկ ծունկը գետին, իշխանուհիի ականջին կը փսփսար սիրոյ խոստովանանքը:

Հէքեաթական պատկերի վերյիշումը, Սոնիայի երեւակայութեան մէջ թեւաւորուած, խառնուեցաւ այդ իրիկուան տեղի ունենալիք ընդունելութեան հետ: Մեծ, շքեղ ընդունելութիւն մը տեղի պիտի ունենար, ու ինք պիտի փայլէր ճշմարիտ թագուհիի մը նման:

Օ՜, ինչ փառաւոր երեկոյթ մը պիտի լինէր, կը մտածէր Սոնիան: Որքա՜ն բազմաթիւ հրաւիրեալներ: Ո՞ր մէկը յիշէր սակայն: Ա՜յ, օրինակ, փոխարքայութեան ներքին գործերու դիւանապետ՝ Վասիլիյ Կոպցեւը, աղջկան, իր դպրոցական ընկերուհի Վերա Վասիլեւնայի հետ: Տափակաքիթ, ցցոտ դէմքով աղջիկ մը, որ դպրոցի մէջ, այնքան վերէն կը նայէր բոլորի վրայ, նոյնիսկ իրենէ Սոֆիա Պետրովնա Ասլանովի վրայ:

Հո՜ս, արագ, չար ժպիտ մը խաղաց Սոնիայի հպարտ դէմքին: «Դու կաց», իւրովի մտածեց Սոնիան, «ես քու հոգին կը հանեմ, ցեցոտ, տգեղ աղջիկ… Վերջապէս, ի՞նչ ես որ… պաշտօնեայի մը աղջիկը»:

Սոնիայի բարձրացած յօնքերը հետզհետէ վար իջան: Արժէ՞ բարկանալ: Ուսերը թափահարեց մեղմօրէն ու կրկին հաճելի մտածումի ծովն ինկաւ: Անշուշտ իշխան Նիկօ Ջաւջաւաձէն եւ քոյրը՝ իշխանուհիի Թամարան ալ ներկայ պիտի լինին: Որքա՜ն գեղեցիկ, կենսուրախ աղջիկ էր Թամարան, աննման *բոբէյ* մը, որ հաւաքոյթներու մէջ այնքան վարպետութեամբ գիտէ երիտասարդներու հետաքրքրութեան կեդրոնը դառնալ, թէեւ մինչեւ վերջերը չէր կրցած փայլուն փեսացու մը ճարել: Ափսոս որ աղքատ են ու հազիւ կ'ապրին հօրենական ժառանգութեան մը մնացորդներով:

Սոնիան թեթեւ մը սրտնեղած՝ մուճակներէն մէկը ոտքէն նետեց… Թէեւ աղքատ, բայց՝ որ ազնուականներ են, այդ մասին ոչ մէկ կասկած: Բաւական է, որ մարդ անոնց դէմքին նայի: Մանաւանդ Նիկօն, այդ ջահիլ, սիրուն եւ միշտ կենսուրախ երիտասարդը, որ այնքա՜ն վայելչօրէն բրդէ *չերքէզքան* (իմա՛ կովկասեան լեռնականի զգեստ) կը հագնի, բարակ մէջքը սեղմած կաշիէ թօկով մը, ոսկեզօծ կարճ դաշոյն մը առջեւէն կախ…:

— Թիւ առաջին, — բարձրաձայն քրքջաց Սոնիան՝ զինքը դարպասողներու երկար շարանը մտաբերելով. — թիւ առաջին, կրկնեց ու յանկարծ լրջացած՝ մտքով կեդրոնացաւ:

Հետզհետէ Սոնիայի խոհուն դէմքին վրայ հազիւ նկատելի ծիծաղ մը ուրուագծուեցաւ: Քմահաճ նազանքով գլուխը բացասաբար շարժեց ու աչքերը յառած հայելիի մէջ ցոլացող իր պատկերին, կարծես կենդանի մէկը լինէր դիմացինը. հարցուց.

— Հը՞, յարգելի գեղեցկուհիի… Դուք ի՞նչ կ'ըսէք… Ո՞չ… ի հա՛րկէ, ո՛չ … շատ է կանացի, թեթեւամիտ… թէեւ ոչ ոք անոր նման հաճելի *քօմբլիմաններ* (իմա՛ հաճոյախօսություններ) կրնայ փսփսալ աղջկան մը ուշադիր ականջին:

Հրաւիրեալներու թուին, անշուշտ հօրաքոյրենքը, ամբողջ ընտանիքով:

Անզգալաբար յօնքերը կիտուեցան նորէն: Սոնիան մռայլած՝ քիթը վեր քաշեց: Որքա՜ն սրտանց կը ցանկար, որ անոնք չլինէին սակայն… Պարտադրական անխուսափելի ներկայութիւն մը, ոչ ոքի համար հաճելի…

Ախ, այդ հօրաքուրենքը, որքան կոշտ, գռեհիկ ընտանիք մ'են: Սոնիան նոյնիսկ կ'ամչնար որ իր ազգականներն են: Անկիրթ գիւղացիներ, մանաւանդ մեծ աղջիկը… Ո՜ւֆ, որքան ալ բարձր կը ծիծաղէր, մեծ բերանը բացած, երկու կարգ խոշոր ատամներու շարքը ցուցադրելով… Փոքր քոյրը, ոչինչ, լաւն է, թէեւ ան ալ ինքնիրեն գեղեցկուհիի մը հովեր տուած: Բայց ճար չկայ ազատելու անոնց ներկայութենէն: Մօտիկ ազգականներ են … հօր հարազատ քոյրը, որ հակառակ երկու տասնեակ տարի քաղաքի մէջ բնակելուն, դեռ մինչեւ հիմա հարազատօրէն Ղազախի գիւղը կը հոտի:

Սոնիայի ջղերը կը գրգռէր հօրաքոյրը իր անտանելի ռուսերէնով, շառաչուն համբոյրներով, չտես բացագանչութիւններով եւ հազիւ քօղարկուած ձախլիկութեամբը սեղանի վրայ, եթէ մանաւանդ դրսէն հիւրեր գտնուէին: Որքան ալ որ անտանելի՝ մայր ու աղջիկները դեռ ոչինչ: Սոնիան սրտանց կ'ուզէր հաւատալ, որ հօրաքրոջ ամուսինը, այդքան պատուաւոր հիւրերու ներկայութեան, ինքզինքը վայելուչ քաղաքավարութեամբ պիտի պահէր: Նախկին վարժապետ մ'էր այդ մարդը, որ Պէտր Կարպովիչի շնորհիւ դիրքի եւ հարստութեան տիրացած էր: Ամէն անգամ, որ հօրաքուրենքը ճաշի կուգային, եւ այս՝ Սոնիայի կարծիքով շատ յաճախ կը պատահէր, այդ նախկին վարժապետը, ծիծաղելի լինելու աստիճան նիհար եւ երկար մարդ մը, անժուժկալ առատութեամբ մէկ մէկու ետեւէ կը պարպէր Կախէթի սքանչելի գինիի բաժակները, բաւական էր, որ քիչ մը գլուխը տաքանար: Մէկ ալ անշնորհք

ձայնը ձգած՝ ան կը սկսէր հայերէն անտանելի երգ մը երգել, Սոնիայի համբերութիւնը խաչելով: Հա՛, ինչպէ՞ս էր այդ ծիծաղելի հայերէն երգը:

Ինչպէ՛ս չէ, խե՛ղճ Սոնիան այնքան էր լսած, որ ակամայ սովրած էր երգի բառերը՝ «Բարի գեղեցիկ, առաքինի ընկերը մարդուն»…

Սոնիան բարձրաձայն քրքջաց՝ ինքնիրեն կրկնելով.

— Պառի գեղեցիկ, պառի գեղեցիկ…

Ո՛ւֆ, երանի այդ ազգականները չունենար, իւրովի մտածեց Սոնիան, ու այդ անախորժ մտքէն ազատելու համար, կեդրոնացած մտածեց թէ՝ ուրիշ որո՞նք պիտի գային:

Ի հարկէ, պիտի գան եւ երկու նորաւարտ քոյրեր, ռուս պաշտօնաթող սպայի մը աղջիկները, որոնք նոյնպէս հրաւիրուած էին, իր մասնաւոր խնդրանքով: Ելինան եւ Տատիանան, երկու շատ կենսուրախ աղջիկներ, որոնք իր մտերիմ ընկերուհիներն էին:

— Իսկ ուրիշ ո՞վքեր, — ինքնիրեն հարցուց Սոնիան եւ՝ որպէս թէ անտարբեր՝ բարձրաձայն պատասխանեց. — Իշխան Ա-լէք-սէյ… Դո-բրո-լիւ-բովը — հատիկ հատիկ արտասանեց վանկերը՝ ամէն վանկի վրայ կանգ առնելով:

Սոնիան գլուխը բարձրացուց եւ ուղիղ նայեցաւ հայելիին մէջ ցոլացող դէմքին:

— Այդ ինչո՞ւ աչքերդ կը պարեն… հը՞, նազելի օրիորդ, — խորամանկ ժպիտով մը Սոնիան հարցուց ինքնիրեն, — հը՞, չես ուզեր պատասխանել:

— Իշխան Ալէքսէյ Դոբրոլիւբով, նորին Գերազանցութեան Կովկասի փոխարքայի զինուորական կցորդ, — կրկնեց Սոնիան՝ հագիւ շրթները շարժելով եւ գլուխը յենած ձեռքին՝ աչքերը կիսախուփ, մնաց արձանացած:

Երազուն տրամադրութեան մէջ, պահ մը մտախոհ լռելէ վերջ, Սոնիան ինքնիրեն մեղմօրէն շշնջաց:

—Իշխան Ալէքսէյ Դոբրոլիւբով՝ թիւ երկրորդ…

Եւ անմիջապէս հայեացքը չորս դին դարձուց, չլինի թէ սենեակի մէջ ուրիշ մէկը գտնուէր զինքը լսող: Սաստիկ շիկնած՝ աչքերը վար առաւ հայելիէն, թէեւ հաստատ չէր գիտեր, թէ ի՞նչ պատճառ կար խպնելու: Եւ ինչո՞ւ չէ որ: Ուշագրաւ, կատարեալ ազնուական երիտասարդ մ՚է իշխանը, բարեձեւ մարմինը զինուորական բաճկոնի մէջ սեղմած, փայլուն ուսադիրներ, կուրծքը զարդարուած շքանշաններով, արծաթապատ երկար սուր կողքին:

Անշուշտ, ոչ ոք անոր անթերի քաղաքավարական ձեւերն ունէր: Զարմանալի կերպով ամէն ինչ համաչափ ներդաշնակութիւն էր իշխանի մէջ, մանաւանդ երբ կը պարէր, կանանց հետ կը խօսէր, երբ սիրալիր քաղաքավարութեամբ կը բարեւէր տիկին մը՝ խթանաւոր կրունկները իրարու զարնելով, իրանը թեթեւ մը առաջ ծռած:

— Ի՜նչ կատարելութիւն, — շշնջաց Սոնիան, մտածելով, որ իսկական ազնուական մը անշուշտ այդպէս պէտք է լինի, ասպետական շարժուձեւով եւ ուշադիր դէպի կիները, մանաւանդ դէպի իր մայրիկը, որ այնքա՜ն հրճուանքով փափլիկ ձեռքը կ՚երկնցնէ իշխանին, որ համբուրէ:

Հաճելի դող մ՚անցաւ Սոնիայի մարմնէն: Մեղկօրէն երկնցաւ աթոռակի վրայ, աչքերը գոցեց՝ աւելի կենդանի կերպով վերապրելու համար երջանկացնող յիշողութիւն մը, որ երկու ամիս առաջ պատահեր էր:

Ահա Փոխարքայի պալատի ընդարձակ դահլիճը, բարձր առաստաղէն կախուած ջահերու հարիւրաւոր լոյսերով ողողուած. հայելիի նման ողորկ եւ փայլուն տախտակամածը, կարծր տախտակի կտորներով նաշխուն. հարիւրաւոր հրաւիրեալներու մէջ վխտացող բարձաստիճան զինուորականներ տօնական համազգեստներով, շքանշաններով, առնական եւ տպաւորիչ: Քաղաքացիական բարձր պաշտօնէութիւնը երկար եւ երիզաւոր սերթուկներու (իմա՛ сюртук, frock coat) մէջ կոճկուած: Բազմաթիւ վրացի իշխաններ իրենց ազգային տարազով, այնքա՜ն պատկերաւոր եւ գրաւիչ: Սիզաճեմ ռուս կիներ ոսկեգոյն խոպոպ մազերով, հոլանի կրծքեր ու բաց թեւեր՝ կաթնաթոյր սպիտակութիւն ցուցադրող, ծովի փրփուրի նման: Այն յարաշարժ բազմութեան մէջ, աչքի կը զարնեն բարձրահասակ վրացի իշխանուհիները, իրենց ազգային տարազով, ճկուն իրանները սեղմած ասեղնագործ երկար զգեստներու մէջ, որ մինչեւ ոտքերնին կը հասնին: Թափանցիկ շղարշ մը գլխներուն՝ անոնք եկեղեցիներու մէջ եղած, Աստուածամօր պատկերի նման սրբացեալ գեղեցկութիւն մը կը պտըտցնեն: Այդ ահագին բազմութեան մէջ կորած, հազիւ մէկ երկու տոհմական ազնուական հայ ընտանիքներ, եւ քանի մը մեծահարուստ հայ վաճառականներ, իրենց կիներով, ճարպի տիկերու նման, կարճ, կլոր եւ թանկագին քարերու մէջ կորած:

Դահլիճի բոլոր դռներու կողքերուն արձանացած են Փոխարքայի անձնական պահակագնդի ղազախները, այնքան պատկերաւոր, կարմիր տաբատներով եւ բրդոտ փափախներով: Գլխաւոր մուտքի աջ կողմը, երկու սանդուխամատով բարձր բեմի վրայ տեղաւորուած է ղազախներու երաժշտախումբը: Ահա, ղեկավար սպան կը բարձրացնէ ձեռքի ճպոտը, ու յանկարծ սրահը կը լեցուի Շթրաուսի հռչակաւոր «Կապոյտ Դանուբը» վալսի ոլորուն ելեւէջներով:

Մօրը կողքին կանգնած, կարծես հեքեաթական երազի մէջ լինէր Սոնիան: Իրեն այնպէս կը թուէր թէ ամբողջ սրահը լեցուած է հազարաւոր գոյներէն բաղկացած թափանցիկ մշուշով մը: Ու ահա, այդ ոսկեզօծ մշուշի մէջէն պայծառ դուրս կը ցցուի սիրուն դէմք մը. իշխան Ալէքսէյի գեղեցիկ գլուխը շնորհալիօրէն կը խոնարհի իր առջեւ:

— Կարելի՞ է…

Սոնիայի շրթները ամուր փակուած՝ կարծես սիրտը դուրս պիտի թռի տեղէն.

— Օ՛, անշուշտ, անշուշտ:

Իշխանի լայն կուրծքին թեթեւակի յենած գլուխը, մազերը շոյող անոր տաք շնչէն գրեթէ հարբած, անոր ուժեղ բազուկներուն մէջ բանտարկուած ճկուն մարմինը կարծես միաձուլուած տղու մարմնին հետ՝ Սոնիան վերացած կը պարէ առանց ոչ որ նկատելու, առանց դահլիճի մէջ թնդացող երաժշտութիւնը լսելու: Արդեօք Սոնիայի ոտքերը կը դպչէ՞ն մոմոտած սահուն յատակին, թէ՞ տղու թեւերուն մէջ կորած՝ երկուքով կը սաւառնէին վառ գոյներով երազ աշխարհի մը մէջ:

Կիսախուփ աչքերով, երանաւէտ երազի մէջ կը լողար Սոնիան: Այդ գիշերուան հոգեկան վերապրումը ջերմացուց իր արիւնը, ու ինք կը զգար սրտի համաչափ եւ ուժեղ զարկերը: Անկարող այլեւս նոտած տեղը անշարժ մնալու՝ բարձրացաւ աթոռակէն, ամբողջ հասակովը կանգնեցաւ հայելիի առաջ եւ գնահատական հայեացք մը նետեց իր ցոլացող պատկերին: Ի՜նչ կասկած, որ տպաւորիչ գեղեցկութիւն մը ունէր ինք, եւ շատ բնական կը գտնէր, որ իշխան Ալէքսէյը զինքը ընտրած էր իր շուրջը թռվռող բազմաթիւ աղջիկներու մէջէն:

Յանկարծ, միտք մը պղտորեց Սոնիայի հոգին: Անշուշտ չար բամբասանք մը, նախանձոտ ընտանիքներու մէջ տարածուած… Սոնիան սրտնեղած՝ արհամարհանքով ձեռքը թափ տուաւ, իւրովի մտածելով. «Է՜հ, շատ ալ որ աղքատ ազնուական տան մը ժառանգն է ան… Աղքատութիւնը խօմ ամօթ բան չէ իշխանի մը համար: Իմ ունեցածս կատարելապէս կը

բաւէ երկուքիս ալ… Բայց մէկ մը երեւակայէ՛»: Ու հոս Սոնիան, որպէս թէ *քավալէր*ի (իմա՛ պարընկեր, զուգընկեր) մը թեւը մտած՝ նազանքով քալեց սենեակին մէջ. «Ռուս ամենաբա՛րձր, արիստոկրատ հասարակութեան մէջ… հարստութեան, անուան եւ դիրքի տէր, շրջապատուած ազնուական երիտասարդներով… Խնդրեմ ծանօթանաք, իշխանուհի Սոֆիա Պետրովնա Դոբրոլիւբովայի հետ»: Ու Սոնիան կոտրտուելով աներեւոյթ մէկու մը առջեւ, աջ ձեռքը պարզեց, շնորհալիօրէն գլուխը խոնարհեցուց. «Ուրախ եմ, պարոն գնդապետ, խնդրեմ նստէք»…

Հոն յանկարծ, կարծես թէ անտեսանելի ձեռք մը մէկէն պատռեց երեւակայական պատկերի պաստառը: Իշխանն ու գնդապետը չքացան: Սոնիան ինքզինքը կանգնած գտաւ սենեակի մէջտեղը: Շուրջը նայեցաւ երազէ մը նոր արթնցողի մոլոր հայեացքով: Ինքնիրմէ անբաւական՝ Սոնիան յօնքերը կիտելով նստաւ մահճակալի եզերքին ու խռովկան աղջկան մը նման սկսաւ ոտքերն օրօրել:

Օ՛, որքա՛ն յիմար աղջիկ է, ինքը, որքա՛ն մոռացկոտ: Ինչպէ՛ս ալ վայրկենաբար տարուեցաւ ինչ որ գեղեցիկ երազներով: Հապա Վարդա՞նը, մանկութեան անբաժան ընկերը, որուն այնքա՛ն ջերմօրէն կապուած էր:

Երկուքի հայրերը, մանկութեան մտերիմ ընկերներ, Ղազախի միեւնոյն գիւղէն եկած էին: Երկար տարիներ անոնք միասին ապրած էին տան մը տարբեր յարկաբաժիններուն մէջ: Վերջէն Սոնիայի հայրը՝ Պետրոս Տէր Կարապետեան Ասլանեանը, արագութեամբ մագլցած էր բախտի անիւի վրայ ու դարձած ամբողջ Կովկասի մէջ յայտնի Պետր Կարպովիչ Ասլանովը: Եւ, բնականաբար, այդ յաջողութեան հետ միասին, անհրաժեշտ դարձած էր, նախկին համեստ թաղի փոխարէն, տեղաւորուիլ Սոլոլակի սեփական ապարանքը: Այդ պարտադրական բաժանումէն վերջն ալ, երկու ընտանիքներու յարաբերութիւնները անփոփոխ պահած էին նախկին ջերմ բնաւորութիւնը:

Սոնիան, երէկուան նման, այնքա՛ն յստակօրէն կը յիշէր իր մանկութիւնը, Արսէնեաններու հետ միասին ապրած օրերը: Վարդանի հետ խաղընկերներ էին, երբ Եւգինէն մեծի հովեր առած՝ կը թեւարկէր զիրենք, երբեմն ալ անիրաւ տեղը կը ծեծէր, երբ անոր խօսքը մտիկ չէին ըներ: Հազիւ չորս-հինգ տարեկան երեխաներ՝ Վարդանի հետ հարս ու փեսայ կը խաղային, ինքը երկար գիշերանոց մը հագած, Վարդանն ալ հօրը գլխարկով, որու մէջ ամբողջովին կը կորսուէր իր սիրուն գլուխը: Բայց այդ հարս ու փեսայի հաճելի խաղը պատճառ մը չէր, որ երբեմն իրարու հետ չծեծկուէին, պատկերազարդ գրքի մը պատճառով, որ ճշմարիտ կռուախնձոր մը դարձեր էր իրենց միջեւ:

Տարիներ վերջը, երբ արդէն տասներկու-տասներեք տարեկան էին, մտերիմ սրտակիցներ դարձան: Հետզհետէ բարդուող տարիներու հետ, փոխուեցաւ սակայն իրենց նախկին յարաբերութիւնը: Անշուշտ այլեւս հարս ու փեսայ չէին խաղար իրարու հետ, չէ՛, նոյնիսկ այդ խաղերուն անդրադառնալու, բայց իրարմէ անբաժան՝ կը սիրէին կողք կողքի նստիլ դիւանի վրայ ձեռքերնին իրարու պլլած:

Այդպէս անցաւ ժամանակ մը, մինչեւ որ հետզհետէ իրենց մէջ սկսաւ զարգանալ բնազդական խուսափումի զգացում մը, մանաւանդ երբ առանձին կը մնային: Այդ առանձնութեան պահերուն, զարմանալի կերպով խօսելու նիւթը կը պակսէր, իրարու աչքի մէջ նայելէ կը վախնային, թէեւ ամէն անգամ որ մէկն ու մէկը գլուխը բարձրացնէր, միւսի աչքը իրեն յառած կը գտնէր: Հիմա արդէն կ՚աշխատէին դիւանի վրայ լայնկեկ բաց մը ձգել մէջերնին, հակառակ որ Սոնիան այնքա՛ն կ՚ուզէր Վարդանի գանգուր մազերուն հետ խաղալ: Ճիշդ այնպէս, կ՚ուզէր Վարդանի պի՛նդ մօտը նստիլ, թէկուզ միմիայն անհանգստացնելու համար զայն:

Տասնեւհինգ տարեկան էր Սոնիան, պոյ նետած գեղեցիկ աղջիկ մը, երբ պատահեցաւ այն սքանչելի, սիրտ խռովող բանը, որ իսկապէս անուն չունի եւ որ միայն կարելի է գալ՝ առանց բացատրել կարենալու:

Օր մը Վարդանի հետ ընդունարանի բազմոցի վրայ նստած էին պատկառելի հեռաւորութիւն մը ձգած արանքնին, երբ տան մէջ ոչ ոք կար: Տղան Տոլստոյի Աննա Կարենինա վէպը կը կարդար բարձրաձայն, իսկ Սոնիան կուչ եկած՝ յափշտակուած մտիկ կ'ընէր: Հասեր էին գրքի այն էջը, ուր նկարագրուած է թէ՝ ինչպէս վէպի հերոսուհին, այլեւս դիմադրելու անկարող, անձնատուր կը լինէր սիրած երիտասարդին:

Անշուշտ, անգիտակցաբար, Սոնիան սեղմուած Վարդանի կողքին, հեւացող կուրծքը կրթնցուցած տղու ուսին՝ տաք շունչը անոր մազերուն կը խառնէր:

Վարդանի ձայնը հետզհետէ կը նուաղէր, երբեմն ակամայ կանգ կ'առնէր, կարծես դժուարութեամբ շնչելով: Չես գիտեր թէ ինչպէ՛ս, մէկ ալ գիրքը կամաց սահեցաւ Վարդանի ձեռքէն ու ինկաւ գետնի թաւ գորգին վրայ: Տղան պղտոր աչքերով, դէմքը կարմրտկած՝ դարձաւ աղջկան: Լաւ չէր գիտեր, թէ ինչո՞ւ ինքն ալ, ալ աւելի մօտեցած, գրեթէ անոր գիրկն ընկաւ ակամայ: Վարդանը ուժով մը սեղմած կուրծքին, սկսաւ անվերջ համբուրել՝ աղջկայ ականջին փափսալով. «իմ պլպուլս, անգի՛նս, հրեշտակս»…

Այդպէս իրար սիրած էին:

Սոնիան գիտէր, որ իր ծնողքը այնքան ալ հաշտ աչքով չէին նայեր երկուքի մտերմութեան վրայ: Բարեբախտաբար, եղածը երեխայական վաղանցուկ կապ մը համարելով՝ կարեւորութիւն չէին տուած:

Սոնիան եւ Վարդանը գրեթէ միշտ իրարու հետ էին: Աշակերտական երեկոյթ, թատրոն, բացօթեայ պտոյտներ… Ինչպէ՛ս չէ, երբեմն կը կռուէին ալ, նոյնիսկ քանի մը օր խռոված կը մնային, մինչեւ որ տղան գար ներողութիւն խնդրելու: Տղան կուգար ներողութիւն կը խնդրէր, որովհետեւ Սոնիան հիմա ալ հաւատացած էր, որ միշտ Վարդանը մեղաւոր էր:

Սոնիան կը սիրէր երթալ Վարդանենց տունը, ուր ինք հարազատի մը ազատութիւնն ունէր: Շաբաթական մէկ-երկու անգամ թէեւ կ'այցելէր անոնց, բայց ինքն ալ հաստատ չէր գիտեր թէ ինչո՞ւ տեսակ մը օտարոտի զգացում կ'ունենար ամէն անգամ անոնց տունը երթալուն: Այս գիտակցութիւնը զինք սաստիկ կ'անհանգստացնէր: Արսէնեաններու այնքան սրտբաց եւ ջերմ վերաբերմունքը, Եւգինէի ընկերական պարզութիւնը, տիկին Մարիամի հարազատ գուրգուրանքը կասկած չէին ձգեր, որ ինքը սիրուած հիւր մ'էր, թերեւս աւելի ալ աւելին: Բայց եւ այնպէս, կարծես անոնց տան մթնոլորտին մէջ բան մը կար, այնքա՛ն տարբեր իրենց տունէն, որ ակամայ իր մէջ անախորժ տրամադրութիւն մը կը ստեղծուէր՝ գրեթէ ամէն անգամ անոնց այցելելուն:

Մէկէ աւելի էին այդ պատճառները: Նախ որ՝ Արսէնեաններու տունը խօսակցութեան լեզուն հայերէն էր, որմէ ինք շատ ալ բան չէր հասկնար: Սոնիան չէր կրնար բացատրել, թէ Արսէնեանները ինչո՞ւ յամառութեամբ փակեր (= կպել) էին հայերէն լեզուին, երբ անդին ռուսական սքանչելի լեզուն կար: Ինչո՞ւ անոնք ալ չէին հետեւեր բոլոր բարձր դասի ընտանիքներու օրինակին: Ի՞նչ մեծ գրաւչութիւն ունէր հայերէնը իր այնքա՛ն ականջ ծակող հնչականութեամբ:

Անշուշտ, Սոնիան ինքն ալ հայ քրիստոնեայ էր, բան մը, որ մտքէն իսկ չէր անցուցած ուրանալ: Տարին քանի մը անգամ ծնողքին հետ, մանաւանդ Ծնունդին և Զատկին Վանքի եկեղեցին կ'երթար: Փոքր եկեղեցի մը, որ տօնական օրերուն այնքան խճողուած կը լինէր բազմութեամբ: Ճիշդն ըսած՝ ոչ պատարագի արարողութենէն բան մը կը հասկնար եւ ոչ ալ երգեցողութիւնը դուրեկան կուգար իրեն: Որքա՛ն տարբեր էր սակայն ռուսական եկեղեցին,

ուր շատ յաճախ ռուս ընկերուհիներով կ'երթար, մանաւանը Փոխարքայի պալատի մօտ գտնուող Փառաց տաճարը, բուրգի նման բարձրացած, հսկայ քարուկիր շէնք մը։ Մեծ տօներուն այդ ահագին շէնքը բերնէ բերան կը լեցուէր ընտիր հասարակութեամբ։ Փոխարքան, թիկնապահներով շրջապատուած, զինուորականութիւնը եւ բարձր պաշտօնէութիւնը համազգեստաւոր, ազնուական դասը իր մասնաւոր տեղը բռնած, շքեղօրէն հագնուած տիկիններ եւ դազախ զինուորներու երգեցողութիւնը, — այդ բոլորը այնպէս հզօր, ներդաշնակ եւ տպաւորիչ էին։

Մէկ ալ չէր սիրեր Արսէնեաններու տանը յաճախ հանդիպած հիւրերը։ Ըսենք՝ անոնց տանը հիւրերը անպակաս էին։ Հայ վարժապետներ, որպէս թէ հայ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները, թափթփած վրայ գլխով, որոնք քաղաքավարի բարեւ մ'իսկ տալ չէին գիտեր. գաւառներէն եկած հասարակական գործիչներ, պարզապէս գիւղացի մարդիկ, որոնք կինտօներու նման անհարկի կը կռուէին իրարու հետ բարձրաձայն վիճելով և անսահման եռանդ սպառելով ողորմելի հարցերու մասին։ Ու տէր Աստուած, ինչպիսի հարցերու մասին կը վիճէին այդ մարդիկը։ Այ օրինակի համար թէ՝ գիւղական մէկ սենեակնոց դպրատան պատուհանները դէպի հարա՞ւ թէ արեւելք բացուած պէտք է լինին… Եթէ միայն հետաքրքրական խնդիրներու մասին խօսելու լինէին, ա՛յ, օրինակ պետական օփերայի երգիչներու, Մոսկուայէն եկող հռչակաւոր դերասանուհիներու կամ նոր լոյս տեսած Կուպրինի զգայացունց վէպի մասին, այդ նորէն հասկնալի կը լինէր Սոնիայի համար, ու թերեւս իրենց ներկայութիւնը տանելի։ Բայց Սոնիան բացարձակապէս վստահ էր, որ այդ գիւղացիները նման գեղարուեստական եւ գրական բարձր հարցերու մասին հասկացողութիւն իսկ չունէին եւ ոչ ալ նուրբ ճաշակ ըմբռնելու։

Սակայն, եղած անախորժութիւններուն մէջ, ամենէն շատ Սոնիայի ջիղերուն վրայ կ'ազդէր երբ խօսքը կը դառնար Տաճկահայաստանի վրայ։ Իսկ այդ՝ շատ յաճախ կը պատահէր Արսէնեաններու տանը, եւ գրեթէ միշտ ալ պատճառ կը դառնար յուզումնալից վիճաբանութիւններու, որոնք մինչեւ ուշ գիշեր կը տեւէին։ Ճիշդն ըսած՝ Սոնիան շատ լաւ հաստատ չէր գիտեր, թէ որտե՞ղ կը գտնուի այդ Հայաստանը, բայց հաստատ գիտէր, որ այդ հեռաւոր երկրէն կուգային *Սալտատսկի Բազարի* բոլոր մշակները, աղտոտ կռօները, տներու դռնապանները։

Իր Վարդանը ի՞նչ գործ կրնար ունենալ այդ վարժապետներուն, գործիչներուն, այդ Հայաստանին հետ։

Ամբողջ սրտով Սոնիան կը ցանկար, որ Վարդանն ալ իշխան Ալէքսէյի նման զինուորական մը լինէր, բարձր, շատ բարձր զինուորական մը։ Ինքն ալ հպարտօրէն անոր թեւէն կախուած՝ման գար երեկոյթներու, պարահանդէսներու մէջ եւ տրաքացնէր նախանձոտ ընկերուհիները, որոնք աչքով աչք չունէին զինքը տեսնելու…

Հոս, սակայն, հաճելի մտքերու թելը յանկարծ կտրուեցաւ։ Սենեակի դուռը կը բախէին։ Սոնիան ճանչցաւ ընկերուհիին՝ Եւգինէի անհամբեր ձայնը։

— Կարելի՞ է, Սոնիա։

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ խնդրեմ։

Երկու ընկերուհիները ողջագուրուեցան։ Եւգինէն երեք տարով աւելի մեծ էր։ Միջահասակ, թուխ աղջիկ մ'էր, աւելի սիրուն, քան գեղեցիկ։ Շատ պարզ, բայց ճաշակաւոր հագնուած։ Քիչ գունաթափ դէմքին վրայ լայն բացուած խոշոր աչքերը զարմացկոտ արտայայտութիւն մը կուտային անոր դէմքին։

— Թո՛ւ, ծոյլ, — կշտամբեց ընկերուհին, — դեռ չես ալ հագնուած…

— Եւգին ջան, հրեշտակս, ու Սոնիան փաղաքշանքով կրկին փարեցաւ ընկերուհիին, — մէկ ըսի, ընթրիքին ի՞նչ զգեստ հագնիմ: Ես կապոյտը չեմ սիրեր, մոխրագոյնը՝ ճրագի լոյսին տակ դէմքս գունաթափ կը ցուցնէ: Կը հաւնի՞ս աթոռին վրայ ինկած բաց ոսկեգոյնին…

Երկու ընկերուհիները մեծ ոգեւորութեամբ սկսան աչքէ անցընել բոլոր զգեստները այնքան լրջութեամբ, որ կարծես ատկէ կախուած լինէր իրենց ճակատագիրը: Վերջ ի վերջոյ, երկուքն ալ եկան այն եզրակացութեան, որ բաց ոսկեգոյն շրջազգեստը յարմարագոյնն էր:

— Բայց, ի սէր Աստուծոյ, Սոնիա, աճապարէ՛, հագնուիլ: Չէ՞ որ Պոտանիքական այգին երթալու էինք այս օր: Վարդանը վարը կը սպասէ անհամբեր: Արդէն շատ ուշացանք:

— Վա՛յ, իրաւ որ, բոլորովին մոռահան էի ըրեր: Անմիջապէ՛ս, խնդրեմ, Եւգին ջան, ձայն տուր Մաշային թող Վասիլին պատուիրէ կառքը պատրաստել:

Եւ մինչ ընկերուհին դուրս ելաւ, Սոնիան հապճեպով սկսաւ հագնուիլ՝ միաժամանակ մտածելով թէ ինչո՞ւ Եւգինէն այդքան տխուր եւ մտազբաղ կ՚երեւէր:

Ասլանովենց սեփական կառքը կանգ առաւ բլուրի ծայրը, Պօտանիքական Այգիին առջեւ, այնտեղ՝ ուր խճուղին ուղղանկիւն մը կազմած՝ հետզհետէ կը բարձրանայ ու կ՚երկարի դէպի Կոճոր:

Ուրախ, անհոգ թռչնիկներու նման ճռուողելով, կառքէն դուրս ցատկեցին երկու ընկերուհիներն ու Վարդանը եւ պահ մը սքանչացած՝ կանգ առին այդ բարձունքին, որ ուղղակի կախուած էր քաղաքի վրայ: Սքանչելի տեսարան մը կը պարզուէր այդ տեղէն: Ձախ կողմը՝ Սուրբ Դաւիթ լեռը կարծես պահակ կանգնած լինէր Թիֆլիսի գլխուն, իր լերկ կողերուն վրայ հիւրընկալելով քաղքի ծայրափեշերը: Դէպի աջ հեռուն, Նաւթլուղի ուղղութեամբ՝ հետզհետէ բարձրացող բլուրներու ետեւ կը գծագրուէր հազիւ նկատելի, բարձրաբերձ սարերու մշուշային ուրուագիծը: Ուղիղ վարը՝ անդնդախոր բարձունքին յատակը՝ լայնանիստ կը տարածուէր շքեղ Թիֆլիսը, որու հեռաւոր փէշերը կը կորսուէին բլուրներու եւ այգիներու մէջ: Ահա եւ Կուր գետը, որ քաղաքը երկու հաւասար մասի բաժնած՝ արծաթէ ժապաւէնի մը նման հեռուներէն քաղաք կը մտնէր սողալով ու երբեմն ծածկուելով շէնքերու ետեւ՝ վերջէն կրկին կ՚երեւար:

— Վասիլ, վերադարձիր տուն, — հրամայեց Սոնիան կառապանին, ու երեքով թեւանցուկ սկսան իջնել բուսաբանական այգիի ոլորուն, զառիվայր ճամբայէն. արձակուրդ ստացած դպրոցական երեխաներու նման ուրախ, բարձրաձայն քրքջալով:

Երբ հասան փոքր հարթութեան մը, ուրտեղէն զանազան *այէ*ներ (ռուս. алея, իմա՛ ճեմուղի) կը բացուէին դէպի ձորի աւելի վարերը տանող, Եւգինէն կանգ առաւ տաղաւարի մը քով.

— Ես հոս պիտի նստիմ գիրքս վերջացնելու: Դուք շարունակեցէք ձեր պտոյտը, անշուշտ շատ բաներ ունիք իրարու յայտնելու:

Եւ մեծ քրոջ մը խանդաղատանքով ժպտեցաւ, նստաւ աթոռի մը վրայ ու բացաւ ձեռքի գիրքը:

— Ա՛, չէ, — որպէս թէ ընդդիմանալ ուզեց Սոնիան, — դուն ալ միասին եկուր իջնանք:

Պարզ էր, որ այդ խօսքերը միայն քաղաքավարութեան համար ըսուեցան:

—Եւգին, հա, այդ ի՞նչ գիրք կը կարդաս… անշուշտ հայերէն, — ըսաւ քանի մը վայրկեան ետքը, նիւթը փոխելու համար:

— Այո՛, հետաքրքիր գիրք մը՝ Նար-Դոսի «Մահը»: Ափսոս հայերէն չես գիտեր, թէ չէ…

— Սիրային վէ՞պ մը…

— Դժուար է ըսել… Ի հարկէ, սէրն իր տեղն ունի … բայց աւելի լուրջ խնդիրներ… հասարակական հարցերու շուրջ…

— Ո՛ւֆ, Եւգին ջան, բոլորովին ձանձրացեր եմ ձեր այդ հասարակական հարցերէն… Կարծես հայերը ուրիշ բան չունին գրելու, — ու բարձր ծիծաղելով՝ Վարդանի թեւը մտած եւ միասին վազելով՝ հեռացաւ:

Երբ բաւական մը հեռացած էին, ուղղուեցան դէպի նստարան մը, որ կիսովին կորսուած էր խիտ թաւուտներու մէջ: Հազիւ նստարանի վրայ տեղաւորուած, տղան ուզեց գրկել եւ համբուրել աղջիկը:

— Ա՛, էդ չի կարելի, — մատը սպառնալից թափ տալով՝ կեղծ լրջութեամբ ընդդիմացաւ Սոնիան, — յարգելի պարոն, այդ ինչպէ՞ս կարելի է…

— Հրեշտակս, անգինս:

— Ոչ, չի կարելի:

— Սոնիա, համբոյր մը:

— Միայն մէ՞կ: Նո՛ւ, այդ թերեւս կարելի է, — ծիծաղելով պատասխանեց աղջիկը:

— Ի՞նչպէս թէ մէկ, — նոյնպէս ծիծաղեցաւ Վարդանը, — չէ՞ որ տասնըինը տարեկան եղար այս օր:

— Ուրեմն, տասնըինը համբո՞յր:

— Ի հարկէ:

— Միայն այդքա՞ն, անշնորհք, — քրքջաց Սոնիան ու նետուեցաւ տղուն գիրկը:

Երկու սիրահարները իրար գրկած՝ լռեցին երկար:

— Սոնիա՛, — առաջինը տղան խօսեցաւ, — Սոնիա՛:

— Նու, Վարդան, — ու ձեռքովը տղուն մազերը շոյեց, — ի՞նչ, սիրելիս:

— Ոչինչ, անգինս, որքա՜ն լաւ է այսպէս:

— Լաւ է, — ու աղջիկը ծռելով (= պտտուելով) նորէն համբուրեց տղան:

— Չեմ գիտեր՝ ինչո՞ւ սիրտս լեցուած է… կարծես կուրծքս պիտի պայթի երջանկութենէ… Երբեմն այնպէ՜ս կ՚ուզեմ լալ ուրախութենէս…

— Ի՜նչ մեծ երեխայ մ՚ես դու, Վարդան, — ու կրկին իրար գրկած՝ լռեցին:

Թուփի մը կանաչներու մէջ ծածկուած թռչուն մը երկա՜ր ճլուըլաց: Հեռուէն՝ ծառի մը կատարին թառած ընկերը եւս արձագանգեց: Թը՜ռ, ու թաւ կանաչին նստաւ ճնճղուկ մը: Թը՜ռ, երկրորդ սեւալանջ ճնճղուկ մը թառեցաւ կողքին՝ թեւերը դողահար շարժելով, մինչ էգը առջեւէն նազանքով կը փախէր դէպի թաւուտի խիտ ճիւղերու արանքը:

Աղջիկն ու տղան աւելի սեղմուեցան իրար, կարծես սաստիկ ցուրտ լինէր: Որքա՜ն գեղեցիկ էին գարունը, արեւը, ծաղիկները, ու այն ի՜նչ երկնային ներդաշնակ երաժշտութիւն էր, որ մեղմօրէն կը թրթռար եթերին եւ իրենց երակներով վազող խենթ արիւնին մէջ: Եթէ միայն

այդ երջանիկ ինքնամոռաց վայրկեանը քարանար ու յաւիտենականութիւն մը դառնար, եւ իրենք՝ իրենց ամբողջ էութեամբ կարողանային միաձուլուիլ զարթնող բնութեան հետ:

Բնազդական շարժումով, երկու բոցավառ շրթներ իրարու միացան երկար համբոյրներով մը:

— Սոնիա:

— Վարդան:

— Կը յիշե՞ս՝ ինչ էինք ծրագրած այս օրուան համար:

— Ի՞նչ :

— Որ այսօր մեր ուխտի օրը պիտի լինէր, մեծ օրը՝ գալիք բոլոր օրերուն:

— Իրա՞ւ… չեմ յիշեր, — ու աղջիկը սիրազեղ նայեցաւ տղուն՝ խորամանկ ծիծաղով:

— Այ հիմա գուշակէ, թէ ի՞նչ նուէր պիտի տամ ծննդեան տարեդարձիդ:

Աղջիկն աշխոյժ ինքզինքն ազատեց տղու թեւերէն:

— Որ իմանա՞մ… զոյգ մը օղ:

— Չէ՛, չիմացար:

Վարդանը բաճկոնի գրպանէն հանեց խնամքով փաթթուած տուփ մը: Բացաւ ու թաւշապատ տուփի յատակէն հանեց մատանի մը, ոսկի օղակին վրայ գանկ մը նստած: Գանկի աչքերու խոռոչներուն մէջ՝ երկու պսպղուն ադամանդներ: Վարդանը մատանին աղջկան մատնեմատը անցընելով՝ գորովանքով հարցուց.

— Կը հաւնի՞ս, լա՞ւ է:

— Օ՜, Վարդան, շատ գեղեցիկ է, — ու ակնյայտնի վարանքով մը շարունակեց. — բայց ինչո՞ւ այս գանկը…

— Մեր կապի խորհրդանշանը, անգինս:

Տղան լրջութեամբ վերցուց Սոնիայի ձեռքը ու շարունակեց.

— Խնդրեմ, կրկնէ ինչ որ ըսեմ:

— Նո՞ւ:

— Մենք երկուքս…

— Մենք երկուքս:

— Յաւիտեան իրարու պիտի պատկանինք…

— Յաւիտեան իրարու պիտի պատկանինք:

— Եւ մահն իսկ…

— Եւ մահն իսկ:

— Պիտի չբաժնէ մեզ…

— Չպիտի, ու աղջիկը քրքջալով ոտքի ցատկեց, առանց վերջացնելու, — այ թէ լաւ տէրտէր կը լինիս: Ցետոյ տղուն առջեւ կանգնելով՝ հրամայեց. — հիմա դու աչքերդ խփէ՛:

— Պինդ, շատ պինդ խփէ, սուտլիկ խաբեբայ:

— Խփեր եմ, խաչ որ…

Սոնիան ձեռքի պայուսակին մէջէն փոքր միտալիոն մը հանեց՝ բարակ ու երկար ոսկէ շղթայի մը ամրացուած: Մետալիոնի մէջտեղը՝ փոքր մարգարիտներու շրջանակին մէջ իր նկարը տեղաւորուած էր: Շղթան անցուց տղու վզէն ու հրամայելով ըսաւ:

— Տէ՛, հիմա աչքերդ բաց:

— Օ՛, գեղեցիկ է, Սոնիա, — ու շրթներուն մօտեցնելով աղջկան կենդանագիրը՝ բացագանչեց. — Որքա՜ն հարազատ նմանութիւն…

— Վարդան, երբեք վզէդ հանելու չես: Խոստացի՛ր:

— Երբե՛ք, սիրելիս, — եւ տղուն շրթները դողացին յուզումէն, մինչ աղջիկը բարձր քրքջալով ինկաւ նստարանի վրայ տղու կողքին:

— Ի՛նչ լուրջ դէմք մ’ունիս, Վարդան: Եթէ գիտնաս, թէ որքա՜ն ծիծաղելի կ’երեւիս այդ դէմքով… Մէկ զլուխդ վեր վերցուր, հա՛, հա՛, հա՛:

Տղան յօնքերը կիտեց: Որքան ալ Սոնիայի բնաւորութեանը վարժուած, այդ օրը բոլոր օրերէն աւելի լուրջ տրամադրութեան մէջ էր Վարդան: Երկուքն ալ դպրոցը վերջացուցած՝ պէտք է որ արդէն հասուն մարդու նման մտածէին ապագայի, իրենց ընտանեկան երջանկութեան մասին:

— Խնդրեմ, Սոնիա, — սկսաւ տղան, — մենք այսօր լուրջ խօսելիք ունինք: Այսօրուընէ կը սկսի մեր նոր կեանքը: Կը խնդրեմ, լրջօրէն մտիկ ընես, Սոնիա:

Ու տղան խոհուն՝ աչքերը յառած ընկերուհիին՝ երկարօրէն սկսաւ բացատրել ապագայի մասին իր կազմած ծրագիրը: Անշուշտ ինք պէտք էր երթար Գերմանիա բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու: Մաթեմաթիքի մասնաւոր սէրը եւ ուրիշ պատճառներ բերած էին զինքը վճռական որոշման մը, թէ ինք պէտք է լինի հանքային ինժիներ:

— Մեր երկիրը, սիրելիս, — կը բացատրէր Վարդանը Սոնիյին, որ ցրուած հայեացքով դիմացի սարալանջը կը դիտէր, — իսկայական հարստութիւն մը ունի թագնուած անսպառ հանքային պահեստներու մէջ, մինչդեռ մեր ժողովուրդը նահապետական միջոցներով հազիւ հազ ողորմելի գոյութիւն մը կ’ապրի, չքաւորութեամբ եւ զրկանքներով լեցուն: Լոռիի մէջ՝ Ալլահվերտիի հարուստ պղինձի հանքը, Զանգեզուրի մէջ՝ Ղափանը, եւ սակայն այդ անբաւ հարստութիւններու կողքին՝ ողբալի աղքատութիւնը մեր ժողովուրդին:

Տղան ոգեւորուած կը շարունակէր խօսիլ ապագայի մասին, առանց նշմարելու, որ աղջիկը հազիւ մտիկ կ’ընէր: Վարդան կ’աշխատէր սիրած աղջկանը հասկցնել, որ իրենք երկուքն ալ գիւղացիներու զաւակներ են եւ որ բարոյական պարտաւորութիւն մ’ունէին կատարելիք այդ ժողովուրդին հանդէպ: Իրենց նպատակը միայն անձնասէր կեանք մը չէր լինելու, այլ պէտք էր որ միասին երթային դէպի գաւառ, երբ ինքն աւարտած համալսարանը՝ վերադառնար:

— Անգին Սոնիա, խօսքը վերջացուց տղան, — մենք միասին պէտք է երթանք հայ ժողովուրդին ծառայելու: Հոն, հայրենի երկրին մէջ կը շինենք մեր բոյնը, եւ մեր երջանկութիւնը կը հաստատենք աւելի լայն հիմունքներու վրայ, քան քաղաքներու եսասէր կեանքը:

— Ի՞նչ, Ղափա՞ն, — հեգնանքով հարցուց աղջիկը՝ այլեւս անկարող համբերելու, — այդ կորած երկի՞րը…

— Ղափան կամ ուրիշ տեղ մը մեր երկրի մէջ, — հաշտարար ձայնով պատասխանեց Վարդանը, — ժամանակով Ղափանը Հայաստանի ամենուժեղ նախարարութիւններէն մէկուն մասն էր, պատմական Սիւնեաց աշխարհին…

— Բաւական է, — ոտքի ցատկեց աղջիկը ջղայնացած, — նորէն հայ ժողովուրդ, Հայաստան, մարդու զահլէն կ'երթայ անվերջ այդ անունը լսելով: Խնդրեմ, ալ չխօսիս, ինչպէ՛ս տրամադրութիւնս փճացուցիր: Անշուշտ պիտի երթաս շարունակելու, բայց մտքէդ հանէ այդ քու Հայաստանը: Մենք Պաքու պիտի երթանք… Հայրիկս կ'օգնէ քեզ… մեծ գործերու կը ձեռնարկես… Չէ՛, չե՜մ ուզեր որ շարունակես քու պատմութիւնդ:

Յանկարծ նկատեց Վարդանի դէմքի տխուր ու ցաւագին արտայայտութիւնը եւ մօտենալով անոր՝ սկսաւ մազերուն հետ խաղալ:

— Վարդա՛ն, նազանքով, խօսեցաւ Սոնիան, — դու խոշոր երեխայ մ'ես, դեռ գնա՛ ուսանելու, շատ բան կը փոխուի մինչեւ աւարտելդ… Սգաւորի նման դէմքդ մի կախեր: Նու, ժպտա՛, կ'ուզեմ որ ժպտաս, — եւ դէմքը մօտեցուց տղու շրթներուն. — ա՛յ այդպէս, այլեւս չես խօսիր այդ հարցի մասին, ի զուր է: Հիմա հաշտուեցանք… Օ՜ որքա՜ն ծաղիկներ կան, — ինքն իր վրայ դառնալով Սոնիան՝ գլխուդ պսակ մը շինելու համար…

Ու հեշտութեամբ ցատկեց ցանկապատի վրայէն եւ նստաւ կանաչին վրայ:

— Էս որքա՜ն ծաղիկներ… Այ քեզի *ապրիմ-մեռնիմ* մը, բռնէ՛. — ու ծաղիկը նետեց Վարդանին, — փորձէ տես՝ խե՞ր կուգայ, թէ շառ…

Աղջիկը թէ՛ կը խօսէր եւ թէ՛ հաւաքած ծաղիկներով ու տերեւներով պսակ մը կը հիւսէր:

Վարդանը մտազբաղ երեւոյթ մ'առած էր: Ա՜խ ինչպէս կ'ուզէր, որ Սոնիան ալ իր նման մտածէր, իր նման ոգեւորուէր հայրենիքով, հայ ժողովուրդով, ազգին ծառայելու գաղափարով: Իր սիրած աղջկան անտարբերութիւնը եւ հակառակիլը իր ծրագիրներուն՝ նոր բան մը չէր սակայն: Այդ հարցի մասին շատ անգամներ խօսած էին, երկարօրէն վիճած իրարու հետ, առանց վերջնական համաձայնութեան մը գալու: Այդ անհասկացողութիւնը միակ խաւար կէտն էր Վարդանի պայծառ հոգիին մէջ:

— Սոնիա, մենք շատ ուշացանք, — ձայնեց տղան, — Եւգինը մեզ կը սպասէ:

— Վայրկեան մ'ալ, արդէն վերջացաւ: Տէ՛, հիմա գլուխդ մօտեցուր, որ քեզ հայոց թագաւոր պսակեմ, — քրքջաց աղջիկը, — օ՛, չե՞ս ուզեր, լաւ, իմ գլուխս կը դնեմ…

— Իսկական թագուհիի մը նման գեղեցիկ ես, Սոնիա, — ըսաւ Վարդան՝ անկարող լռջութիւնը պահելու:

— Շա՞տ, շա՞տ գեղեցիկ, — աղջիկը կոտրտուելով մօտեցաւ տղուն, — ըսէ՛, շատ գեղեցիկ:

— Շա՛տ:

Տղան զմայլանքով կը դիտէր ծաղկեպսակով զարդարուն աղջիկը, որ կարծես հէքեաթական հուրի մը լինէր՝ առջեւը կանգնած: Որքա՜ն գեղեցիկ էր ան, դիւթիչ, ջէյրանի խոշոր աչքերը նազանքով իրեն յառած:

— Այնքա՜ն աստուածային գեղեցկութիւն մ'ես, անգինս, որ երբեմն անբացատրելի վախ մը կ'ունենամ:

Աղջիկը չհետաքրքրուեցաւ, թէ Վարդանը ինչո՞ւ կը վախնար: Նստարանի վրայ ինկաւ տղուն քով եւ իր մտքով տարուած կը մտածէր: Ա՜խ, ինչպէս կ'ուզէր, որ այդ գիշեր ինք իսկական թագուհիի մը նման փայլէր եւ բոլոր միւսները նսեմանային իր ճառագայթող

գեղեցկութեան առջեւ: Անշուշտ, Վարդանն ալ շատ հպարտ պիտի լինէր իրմով: Այս միտքը աւելի զուարթացուց զինք, ու ոգեւորութեամբ Վարդանին դառնալով ըսաւ.

— Եթէ գիտնաս թէ որքան հիւրեր պիտի ունենամ այս գիշեր, իշխան Ջաւջաւաձէն եւ Թամարը… Ցետոյ Օրլով քոյրերը, կը յիշես չէ՞, մեր դրացի Շուանիձէները… ի հարկէ, հօրաքուրենքս… Վասիլ Քօբցեւը աղջկայ հետ… այն տափակ քթով չեչոտ աղջիկը…

— Ցետո՞յ…

— Իշխան Ալէքսէյը, — որպէս թէ անտարբեր վրայ բերաւ Սոնիան՝ աչքի պոչով տղուն նայելով:

— Օ՜, այդ բարի պտո՞ւղն ալ:

— Խնդրեմ, — աղջիկը ոտքը գետին զարկաւ նեղացած, — խնդրեմ, չվիրաւորես…

— Ես վատ բան չըսի, կարծեմ:

Բայց Վարդանի ձայնին մէջ չոր սառնութիւն մը կար, որ չվրիպեցաւ աղջայ ուշադրութենէն.

— Գիտեմ, անտանելի կերպով կը նախանձիս ամէն անգամ, որ կը հանդիպիս անոր մեր տանը մէջ…

— Ի հարկէ, ոչ:

— Աւելորդ է ուրանալը, աչք չունի՞մ ինչ…

— Է՜, լա՛ւ, ճիշդ որ կ'ուզե՞ս… չեմ հասկնար անոր յաճախակի այցելութեան…

— Հասկնալու պէտք չունիս, — կտրուկ վրայ բերաւ Սոնիան, առանց թողնելու, որ տղան նախադասութիւնը վերջացնէ, եւ ոտքի ցատկելով՝ կանգնեցաւ տղու առջեւ բարկացած, — Ի՞նչ, իրաւունք չունի՞մ հիւր ընդունելու:

— Ի հարկէ: Բայց այդ փճացած երիտասարդը…

Սոնիան սաստիկ բարկացած գլխու պսակը գետին նետեց՝ ոտքովը տրորելով.

— Ի՞նչ ըսիր, փճացա՞ծ… ինչպէ՞ս կը համարձակիս: Քեզ ով իրաւունք տուաւ իմ հիւրերը անպատուել, — բարկութենէն սպրդնած դէմքով պոռաց Սոնիան տղուն երեսին, — ուրեմն, գիտցիր, որ իշխան Ալէքսէյը մեր տան ամենայարգելի հիւրն է. եւ կը խնդրեմ, չմոռնաս երբեք այս պարագան…

— Ա՜, այդ արդէն ուշ բան է, — պատասխանեց Վարդանը եւ յօնքերը կիտած՝ լռեց:

Երբ քիչ անցած երկուքը միասին վերադարձան Եւգինէի մօտ, վերջինը անմիջապէս նկատեց երկուքի խռովկան տրամադրութիւնը:

— Հը՞, չլինի թէ սեւ կատու մը անցաւ ձեր մէջէն. քէնոտած կ'երեւիք:

Սոնիան բարկացած գլուխը անդին դարձուց:

— Բան չկայ, պատասխանեց Վարդանը՝ յայտնապէս յուզուած, այնպէս աննշան վէճ մը ունեցանք իրարու հետ:

Երեքը միասին քալելով իջան մեծ ճանապարհով դէպի Սոլոլակ:

Ասլանովներու տան առջեւ քոյր եւ եղբայր բաժնուեցան Սոնիայէն, որ դռնէն ներս մտած պահուն խնդրեց.

— Շատ չուշանաք: Եւգինէ ջան, դու քիչ շուտ եկուր, — ու արագ ներս մտաւ դռնէն՝ առանց Վարդանի կողմը նայելու:

Քոյր եւ եղբայր՝ կողք կողքի քալելով տուն հասան, առանց բառ մը փոխանակելու: Տղան ծայր աստիճան ընկճուած կ'երեւէր ու բոլորովին անտրամադիր խօսելու: Եւգինէն կը գիտակցէր, որ եղբօր ուղեղին մէջ անզուսպ փոթորիկ մը կը բարձրանար եւ խոհեմութիւն համարեց լռել:

Սոնիայի եւ Վարդանի սիրային կապը նորութիւն մը չէր Եւգինէի համար: Անհանգստութեամբ հետեւած էր երկուքի աճող զգացումներուն, որոնք դեռ մանկական շրջանէ սկսած էին: Եւգինէի կարծիքով՝ Սոնիան, իբր հարուստ տան մէկ հատիկ աղջիկը, շփացած ու յարափոփոխ, զուրկ էր հաստատուն նկարագրէ եւ պարզ ալ չէր, թէ Սոնիան իրապէ՞ս կը սիրէ Վարդանը: Այս կասկածը ատենէ մը ի վեր կը չարչրկէր Եւգինէին, որ սակայն ելք մը չէր տեսներ: Ջերմօրէն կապուած եղբօրը, գիտէր անոր զգացումներու խորութիւնը, յափշտակուող բնաւորութիւնն ու անվերապահ սէրը: Կը սարսափէր մտածելով յուսախաբութեան մը ծանր հետեւանքները:

Շատ անգամ անուղղակի ձեւով Եւգինէն մտերմօրէն խօսած էր եղբօր հետ Սոնիայի մասին: Աշխատեր էր առանց զգացնելու ցուցնել Վարդանին աղջկայ պակասութիւնները, բնաւորութեամ թեթեւութիւնը, փոփոխամտութիւնն ու *սալոնի քօքէթ* (իմա՛ ազնուականների հավաքոյթներում յաճախ եղող պչրուհի) աղջիկ մը լինելը: Այս բոլորն ըրած էր շատ զգուշաւոր կերպով, առանց ուղղակի ակնարկութեան, մտերմիկ խօսակցութեան ձեւով: Բայց տխրութեամբ նկատած էր, որ եղբայրը յստակօրէն տեսնելու կարողութիւնը կը կորսնցնէր, ամէն անգամ երբ խնդիրը կուգար Սոնիային: Այլեւս բան մը չէր մնար ընելիք Եւգինէին, բայց եթէ համակերպիլ կացութեան եւ հեռուէն հեռու հետեւիլ իրերու ընթացքին:

Տուն հասնելուն պէս, Վարդանը ուղղակի քաշուեցաւ իր սենեակը, երկնցաւ մահճակալի վրայ եւ գլխին տակ առնելով թեւերը՝ անորոշ հայեացքով աչքերն ուղղեց դէպի առաստաղը ու վրդովուած սկսաւ մտածել այդ օրուան միջադէպի մասին: Եղածը նոր բան մը չէր սակայն: Բազմաթիւ անգամներ կռուած էին իրարու հետ: Անախորժ խօսակցութիւններ ու վէճեր օրերով բաժնած էին զիրենք: Բայց ոչ մէկ անգամ Վարդանի ինքնասիրութիւնը այնքան չէր վիրաւորուած, որքան այդ օրը: Վարդանի կարծիքով, այդ փճացած երիտասարդը, որու միակ շնորհքը արտաքին տեսքն էր ու ազնուական ծագումը, ինչպէ՞ս թէ «ամենայարգելի հիւրը» կրնայ լինել իր Սոնիայի համար, որ այնքա՛ն խելօք, լուրջ եւ դատելու կարող աղջիկ մ'էր:

Չես գիտեր ո՞րտեղէն, վեց եօթ ամիսներ առաջ երեւան եկաւ այդ երիտասարդը: Վրաց ազնուականներու քլըպին մէջ անգամ մը ներկայացուեր էր Պետոր Կարպովիչին: Այդքանը բաւական եղած էր, որ իշխան Ալէքսէյ ջրի ճամբայ դարձնէր Ասլանովներու տունը:

Վարդանին՝ աւելի շատ կը վիրաւորէր Պետոր Կարպովիչի կողմէ այդ լպստած երիտասարդին հանդէպ ցոյց տրուած սիրալիր ընդունելութիւնը: Պետոր Կարպովիչը ոչ միայն կը թոյլատրէր, այլ եւ կը քաջալերէր անոր այցելութիւնները՝ շատ անգամներ ընթրիքի ալ պահելով զայն:

ՊԵՏՐ ԿԱՐՊՈՎԻՉ ԱՍԼԱՆՈՎ

Ընդարձակ եւ շքեղօրէն զարդարուած դահլիճի մը մէջ, հանգստաւէտ բազկաթոռի մը վրայ բազմած էր Պետր Կարպովիչ Ասլանովը, Թիֆլիսի կերպասեղէնի մեծահարուստ վաճառականը: Շատ տարի չկար, որ ան զարմանալի արագութեամբ բարձրացաւ համեստ խանութպանութենէ մինչեւ մեծաքանակ վաճառականի տիրապետող դիրքին, դառնալով կեդրոնական անձնաւորութիւն մը ամբողջ Կովկասի առեւտրական այդ ճիւղին մէջ:

Այդ օր, Պետր Կարպովիչ, հակառակ իր անշեղ սովորութեան, քիչ մը կանուխ մեկներ էր գրասենեակէն՝ գերազանց տրամադրութեան մէջ: Անշուշտ պատճառ մը չկար այդպէս չզգալու: Փառք Աստուծոյ, առողջութիւնը կատարեալ էր, գործը՝ աւելի քան յաջող, ստամոքսի մարսողութիւնը անթերի վիճակի մէջ: Ամէն ինչ լաւ էր, աշխարհը շէն ու պայծառ, իր քէֆն ալ, փառք Ստեղծողին, տեղը: Այդ օր, սակայն, մասնաւոր իմաստ մը կար իր զգացած գոհունակութեան մէջ: Իր մէկ հատիկ աղջկան՝ Սոնիայի ծննդեան տարեդարձն էր: Գեղեցիկ ու հարուստ աղջիկ մը, որ հասած էր տարիքի մը, երբ արդէն ինք պարտաւոր էր մտածել յարմար փեսացուի մը մասին:

Փեսացուն պէտք է լինէր այնպիսի մէկը, որ թէ՛ կարողանար երջանկացնել իր աննման աղջիկը եւ թէ՝ օգտակար լինէր իրեն: Պետր Կարպովիչի անհատականութիւնը այնքան միաձուլուած էր իր առեւտրական գործին հետ, որ երբ կը մտածէր իր կամ իրեններուն մասին, այդ մտածման մէջ միշտ առաջին տեղը կը բռնէր իր ֆիրմայի շահը: Ուրիշ կերպ չէր ալ կրնար խորհիլ: Գործը կեդրոնական առանցքն էր իր աշխարհին: Ընտանիք, զաւակ, անձնական ապրում՝ այդ առանցքի շուրջը կը դառնային:

Իր կեանքի հոգեկան լիակատար բաւականութեան ստեղծումին մէջ անշուշտ կինն ալ որոշ դեր կատարած էր: Եթէ այս մասին Պետր Կարպովիչը բարձրաձայն չէր արտայայտուեր, մանաւանդ կնոջը մօտ, բայց առանձնութեան մէջ, երբ անցեալ օրերուն կ՚անդրադառնար, չէր կրնար չխոստովանիլ այդ ճշմարտութիւնը: Տարիներու բեռան տակ թէեւ քիչ մը թառամած, բայց նորէն աչքի զարնող գեղեցկութիւն մ՚ունէր իր կինը, զարմանալիօրէն սպիտակ մորթ, սիրուն կլոր դէմք, բայց մանաւանդ հաստ գեղեցիկ յօնքեր, որոնք իրարու կը հանդիպէին քթի վրան:

Քսան տարի առաջ, օր մը Ջիգրաշէն եկեղեցիի դուռը հանդիպած էր անոր, երբ դեռ հասարակ գործակատար մ՚էր: Այդ տեսնելն եղաւ: Դրացի մնցուքուլի (միջնորդի) միջոցով աղջկան ձեռքը խնդրեց: Այդպէս ամուսնացաւ վրացախօս այդ աղջկան հետ:

«Հէ՛յ, հէ՛յ, — մրթմրթաց Պետր Կարպովիչ՝ բերանն ամբողջովին ծածկող հաստ պեխերու արանքէն, — ժամանակը ինչպէ՛ս կը թռի»…

Ու յօրանջելով ձգուեցաւ բազկաթոռին մէջ, որ հազիւ կը բաւէր իր խոշոր եւ մսոտ իրանը գրկելու:

«Հը՞, Սեւ Քարեցի Տէր Կարապետի լաճ (= տղա), տրեխներդ ո՞ւր թողուցիր», ինքն իրեն սկսաւ խօսիլ Պետր Կարպովիչը, «հը՞, կարկտած արխալուխդ, ոչխարի մորթէ փափախդ…» ու ներքին գոհունակութեամբ հաստ պեխերը շոյեց, մինչ զսպուած կը ծիծաղէր ու զանգուածային մարմինը ոչխարի դմակի նման կը ցնցուէր:

Ծանր ու դանդաղ հայեացքը պտըտցուց դահլիճի չորս դին: Է՜ աշխարհ: Երազի անորոշութեամբ յիշողութեանը մէջ ձեւ առաւ շատ վաղուց ապրած պատկեր մը: Չորս սիւներու վրայ բարձրացած թոնրատան սեւցած երդիք մը, լուսանցքի բաց ծակ մը ու թոնրատան ճիշդ մէջտեղը թոնիրը, եւ ծուխի մուրի մէջ կորած կին մը ծնկաչոք նստած

թոնիրի կողքին, աջ ձեռքին՝ երկար բարձիկ մը, բարակ խմորի շերտով ծածկուած: Այդ կինը, իր մայրն էր: Ահա եւ ինքը, ոտաբոպիկ, հողի մոխրի մէջ կորած, ձեռքը հացի կտոր մը, քրոջ հետ թոնիրի կուշտը պպզած:

«Հէ՜յ, հէ՜յ, անցած օրեր», մրմռաց Պետոր Կարպովիչ, — աչքերը շփելով: Ո՞ւր ան խրճիթը, կիսաքանդ գոմը, բակի մէջ չորցած թրիքի կոյտերը եւ ո՞ւր այժմեան տունը: Պետոր Կարպովիչը կարծես առաջին անգամն էր, որ կը տեսնար սեփական տունը, հետաքրքրութեամբ չորս դին կը նայէր:

Դահլիճի հայելիի նման պսպղուն յատակին պարսկական սքանչելի Քիրմանշահ գորգ մը փռուած էր, մեծարժէք հնութիւն մը: Գորգի կեդրոնը նրբագիծ զարդանկար մը կար, որուն գոյները զարմանալի ներդաշնակութիւն մը կը կազմէին: Դահլիճի եւ լայն միջանցքի պատերէն կախուած էին հին եւ նոր վարպետներու իւղաներկ պաստառներ, ոսկեզօծ լայն շրջանակներով շրջափակուած:

Այդ նկարներուն համար խոշոր գումարներ վճարած էր Պետոր Կարպովիչ, տարին անգամ մը արտասահման անցնելու ժամանակ: Եթէ ուրիշներ չգիտէին, ինքնիրմէ ծածկելու ոչ մէկ պատճառ ունէր Պետոր Կարպովիչը, որ ինք այդ նկարներէն ոչինչ կը հասկնար: Նոր վարպետներու նկարները դեռ ոչինչ, իրենց վառ գոյներով որոշ պատկեր մը կը ցուցնէին: Ինչ որ անհասկնալի կը մնար իրեն, այդ՝ հին վարպետներու գործերն էին, մութ գոյներով, հազիւ նշմարելի, անբնական լինելու աստիճան անսովոր դիմագծերով: Եւ հակառակի պէս ահագին գումարներ վճարած էր հէնց այդ նկարներու համար: Սակայն Պետոր Կարպովիչը խելահաս, գործը գիտցող մարդ էր: Կը հասկնար, որ իր դիրքն ու հարստութիւնն ունեցողի մը համար այն նկարները եւ ուրիշ շատ մը աւելորդ, անպէտք իրեր, անհրաժեշտութիւն մ'էին:

Պետոր Կարպովիչ, որ ժամանակ չունէր գլուխը քերելու, նստեր եւ աշխատեր էր գոց սովրիլ (= անգիր անել) նկարիչ վարպետներու անունները, ազգութիւնները, ապրած թուականները, որպէսզի այցելութեան եկող պատուաւոր հիւրերուն կարողանար բացատրել այդ նկարներուն մեծ արժէքը, գեղարուեստական բարձր յատկանիշը, նկարողներու անցեալն ու ապրած թուականը: Ճիշդ է, յաճախ թուականներն ու անունները իրար կը խառնէր: Այդ մասին ինք շատ ալ հոգ չէր ըներ: Այնպիսի դիրք մ'ունէր, որ լողները պէտք էին առանց առարկութեան ընդունիլ իր խօսքերը, թէեւ հիւրերու մեկնումէն վերջ, անախորժ խօսակցութիւն մը անպատճառ տեղի կ'ունենար իր եւ Սոնիայի միջեւ, երբ վերջինս արդէն հասուն աղջիկ էր դարձած:

Երկարաւուն դահլիճի երկու կողքերը նոյնպէս շարուած էին արտասահմանէն գնուած ոսկեզօծ նուրբ աթոռներ, կլոր եւ գանդակաւոր յենարաններով: Պետոր Կարպովիչը գիտէր, որ այդ աթոռները ինչ որ Ֆրանսացի թագաւորի մը ժամանակաշրջանին յատուկ կը համարուէին: Թեթեւ դիւրաբեկ կազմով աթոռներ, որոնց վրայ սակայն ինք երբեք չէր վստահացած նստիլ: Ան կը սիրէր հաստատուն բազկաթոռներ կամ հանգստաւէտ դիւան:

Երկու լայն դիւաններ՝ ծանրարժէք մետաքս կապերտներով ու բազմաթիւ բարձերով, կը զարդարէին դահլիճի երկու ճակատները՝ եւրոպական եւ արեւելեան ներդաշնակ զուգաւորում մը տալով ընդունարանին: Սենեակի մէջտեղը, երենոսէ քանդակաւոր սեղան մը կար՝ սեւ կրանիթէ մարմարով ծածկուած, իսկ սեղանին վրայ՝ ճափոնական խոշոր սափոր մը՝ լեփ լեցուն թարմ վարդերով:

«Հէ՜յ, Տէր Կարապետի տղայ»... Ու Պետոր Կարպովիչ գոհունակութեամբ ժպտաց: Քովի սեղանին վրայէն սիկարէթ մը առաւ, վառեց ու քուլա քուլա բարձրացող ծուխին նայելով՝ թաղուեցաւ անցած օրերու յիշողութեան մէջ:

Ի՛նչ արագութեամբ անցած էին տարիները ու ի՛նչ զարմանահրաշ փոփոխութիւն տեղի ունեցեր էր:

Հազիւ տասնեւչորս տարեկան կը լինէր, կունտ ու կլոր, ոտաբոպիկ հօտաղ մը, երբ պատկից Արսէնենց Աշոտի հետ միասին ձգած էր իր հայրենի գիւղը՝ Ղազախի Սեւ Քարը: Հեռացած էր աշխարհ տեսնելու եւ մեծ քաղաքներու մէջ բախտ փորձելու: Ինչե՛ր չէր լսած Թիֆլիսի եւ Բագուի առասպելական հարստութիւններու մասին, որոնք հէքեաթի քաղցրութեամբ լեցուցած էին իր մանուկ հոգին: Համագիւղացիներէն շատեր, տարիներ բացակայելէ վերջը, մէկ ալ գիւղ կը վերադառնային, թէեւ շատ անգամ հիւանդ եւ անժամանակ ծերացած, բայց երկարավիզ պսպղուն կօշիկներով ու ռուսական գլխարկով: Որքա՛ն հեշտութեամբ ռուսերէն կը կոտրտէին այդ վերադարձողները, եւ ի՛նչ անհաւատալի պատմութիւններ կը պատմէին ապշած երեխաներուն իրենց տեսածներէն եւ ապրած կեանքերէն:

Այդ հէքեաթական պատմութիւնները այնքան չէին հետաքրքրած Տէր Կարապետի տղան, որքան այն տեղեկութիւնները, որոնք կը վերաբերէին մէկ-երկու Ղազախեցի վաճառականներու: Այդ մարդիկը, տարիներ առաջ, առանց կոպէկի մեկնած էին իրենց գիւղերէն եւ Թիֆլիսի ու Բագուի մէջ դիզած էին ահագին հարստութիւն: Անոնց հռչակը ամբողջ Ղազախի մէկ ծայրէն միւսը հասած էր, որ ամէն գիւղացի հպարտ կը զգար անոնց յաջողութեան համար:

Երբ Սեւ Քարեցի Տէր Կարապետի տղան՝ Պետրոսը կը հեռանար գիւղէն, բոլորովին հաւատացած էր իր ունենալիք յաջողութեան վրայ: Ի՞նչ պատճառ կար որ ինքն ալ չյաջողէր:

Շատ ծանր օրեր անցուց Թիֆլիսի մէջ: Առանց մօտ բարեկամ մը ունենալու շաբաթներով անտանելի պայմաններու մէջ ապրեցաւ, կէս կուշտ կէս անօթի, համագիւղացիի մը ներքնայարկին մէջ գիշերելով: Բայց եւ այնպէս չյուսահատեցաւ:

Օր մ՚ալ, ծանօթ գիւղացիի մը միջնորդութեամբ, Թիֆլիսեցի կերպաս ծախող խանութպանի մը մօտ աշակերտ մտաւ, փոր մը հացի փոխարէն: Բայց այդքանն ալ մեծ յաջողութիւն մը համարեց: Առտու շատ կանուխ, ցրտէն դողահար, դրան առջեւ կծկուած, խանութի բացուելուն կը սպասէր: Կ՚աւլէր կը մաքրէր ընդարձակ խանութը, ցրտէ կապտած ձեռքերով կը լուար ու կը փայլեցնէր արտաքին փեղկի ապակիները, մշակի նման ծրարները շալկած կ՚երթար գնորդներու տունէն: Բայց այս բոլոր նեղութիւնները անտեսելով՝ երկու շաբաթ վերջը հօրը գրեց, իր մանկական խոշոր գրովը:

«Սիրելի Տէրպապ, նախ եւ առաջ բարեւներս տնեցիներուն, ազգականներուն, բարեկամներուն եւ դրկիցներուն, Գելէշ եզին, Չաղարին: Սուրբ աջդ կը համբուրեմն: Գիշեր ցերեկ կ՚աղօթեմ որ Աստուած երկար կեանք տայ քեզի, մօրս, եղբօրս եւ քրոջս: Եթէ մեզ հարցնես, փառք Աստուծոյ, մենք ողջ եւ առողջ ենք: Երկու շաբաթ առաջ, շատ լաւ գործի մը մտայ: Շուտով լաւ լուրեր կը ստանաս»:

Եւ չէր սխալած:

Գիւղէն բերած արխալուխը, տրեխները, բրդոտ փափախը տեղի տուած էին գործատիրոջ հնացած շորերուն: Շատ ալ որ մէկ կօշիկին մէջ իր երկու ոտքերը մէկյանց կը հաւքէին: Հոգ ալ չէր ըներ, որ բաճկոնը երկու անգամ կրնար փաթթուիլ նիհար իրանին շուրջը ու այնքան երկար կուգար, որ հաստատ չէր գիտցուեր թէ վերարկո՞ւ մ՚է թէ բաճկոն մը: Բայց շատ որոշ կը յիշէր, թէ ի՛նչ մեծ ուրախութեամբ, գրեթէ յուզումով առաջին անգամ քաղաքացիի շորեր հագած գացեր էր խանութ, կարծես սպասելով որ անցորդները զարմացմամբ իրեն պիտի նայէին: Ա՛խ, ի՛նչ լաւ պիտի լինէր, եթէ գիւղի ընկերներէն մէկ երկուքը զինքը յանկարծ տեսնէին քաղաքացիի շորերով…

Պարզ աշակերտութենէ թէեւ սկսած, իր աչքաբացութեան շնորհիւ Պետրոսը առաջ քաշուեցաւ աւելի կարեւոր պաշտօնի: Կարճ ժամանակի ընթացքին վարժուեցաւ արշին (իմա՛ երկարաչափ պարան) գործածելու նուրբ արհեստին: Ամէն աշակերտի գործ չէր այդ: Պէտք էր խելք եւ ձեռքի ճարպիկութիւն երկաթէ արշինաչափը արագօրէն կերպասի մէջ դառցնելու համար, ու աննկատելի կերպով ամէն արշինաչափը դառցնելուն, մէկ ութերորդ չափով ետ սահեցնել: Որքան ալ դժուար, բայց աչքաբաց Պետրոսը առանց մեծ դժուարութեան, վարժուեցաւ ատոր:

Հանգստաւէտ թիկնաթոռի մը վրայ բազմած՝ Պեոտր Կարպովիչ Ասլանովը կարծես դեռ կը զգար բարկացոտ գործատիրոջ իջեցուցած հարուածները ուսերուն ու մէջքին, երբ դեռ անվարժ, յաճախորդի մը ծախած կտորը սխալմամբ ճիշդ չափած կը լինէր: «Տօ՛, հայվան ղազախեցի, զիս կոտր պիտի ձգես, կոտր», — կատաղութեամբ կը պոռար տէրը:

— Հէ՛յ, լոյս իջնայ գերեզմանիր, Գէորգ Պիծա, — բարձրաձայն մենախօսեց Պեոտր Կարպովիչ, — լո՛ւս իջնայ գերեզմանիդ: Իսկական Խազէյին (պոս) էր լուսահոգին. հիմա ո՞ւր էնպէս մարդ…

Հինգ տարի չէր անցած, ինչ սկսած էր այդ խանութիւն մէջ ծառայել, երբ աստիճանաբար բարձրանալով բռնեց խանութի երկայնքին ձգուած սեղանի առաջին պատասխանատու տեղը, որպէս աւագ գործակատար: Սիրունատես երիտասարդ մը, գիւղէն բերած կարմիր թշերով, նորաբոյս բեխերով, լեզուանի եւ կատակախօս, գրաւեց յաճախորդներու, մանաւանդ տարէց կիներու համակրութիւնը: Կարգ մը որբեւայրի կիներ կային, որոնք սեւաչեայ գեղեցիկ գործակատարի սիրուն՝ շաբաթն անգամ մը խանութ կը հանդիպէին, թէկուզ պէտք չեղած բան մը գնելու:

Որքան որ ինքը յառաջդիմեց գործի մէջ, նոյնքան մ՛ալ խանութի առեւտրական գործը շահեցաւ: Շատ չանցած՝ Գէորգ Պիծան պէտք տեսաւ քովի խանութն ալ կցեր նախկինին՝ հետզհետէ աճող յաճախորդներուն բաւարարութիւն տալու համար:

Գէորգ Պիծան վրացախօս հայ մըն էր, կարճահասակ, տակառի նման դուրս ինկած փորը արծաթէ քամարով մը շրջափակած, իւղի տիկի նման փայլուն դէմքով ու կարմիր թշերով: Գէորգ Պիծեան, պազարի քերականութիւնը կուլ տուած վարպետ մարդ մը, առջի օրէն իսկ կրցաւ գնահատել ղազախեցի տղային կարողութիւնն ու աչքբացութիւնը: «Նո՛ւնէ, էս շան օրտին օսկի է, օսկի», — կ'ըսէր կնոջը Պետրոսի մասին, ու խորամանկութեամբ, եւ առանց իր ունեցած կարծիքը որեւէ կերպով զգացնելու, առաջ քաշեց Սեւ Քարեցի տղան:

Գէորգ Պիծան, ընդհանրապէս մարդոց չէր հաւատար, եւս առաւել իր գործակատարներուն: Ասով մէկտեղ անկարող հեռանալու Թիֆլիսէն՝ Պետրոսին յանձնեց հեռաւոր Լոձէն, Վարշաւայէն, Մոսկուայէն ապրանք գնելու պատասխանատու գործը: Ան գիտէր, որ թէեւ Պետրոս անձնական հաշւոյն աչքաբացութիւններ պիտի ընէր եւ այդ՝ անխուսափելի չարիք մը կը համարէր, բայց միւս բոլոր գործակատարներէն աւելի խելօք եւ բանիմաց էր ու ամենէն ձեռնտու կերպով պիտի տանէր գործը Լոձի եւ Վարշաւայի ջհուդներուն հետ:

Գէորգ Պիծան տարիներ առաջ յիմարութիւն ունեցած էր ամուսնանալու Նունէի հետ, որ Հալաբարի յայտնի գեղեցկուհին էր: Այդ ամուսնութեամբ Գէորգի ոտքը կապուեցաւ: Ինչպէ՞ս ձգէր սիրուն հարսը եւ հեռանար ամիսներով — Աշխարհ է, հին արմատի մազը երկայն, խելքը կարճ, աչքը դուս… չէ՛, ինքը պէտք էր տանը մնար, կնկանը քով, իր նամուսին տիրութիւն ընելու համար:

Այդպէս, ուրեմն, Պետրոսին վիճակուած էր ամէն տարի աշնան Ռուսաստան երթալու պատասխանատու գործը, որ սակայն ապերախտ աշխատանք մը չէր:

Այդպէս անցաւ տասներկու տարի: Ամսականներէն խնայած դրամներուն վրայ Պետրոս հետզհետէ բարդեց Լոձի եւ Վարշաւայի ֆիրմաներէն ստացած «նուէր»-ները եւ համեստ դրամագլուխ մը ապահովեց իրեն:

Օր մը Գէորգ Պիծան խանութի մէջ սրտի կաթուածէ ինկաւ մեռաւ:

Այրի Նունէն, որ շնորհալի համբերութեամբ սպասած էր ամուսնոյն մահուանը, որոշեց Պետրոսին ծախել խանութը կանխիկ դրամի փոխարէն: Մանաւանդ որ երիտասարդ սիրականը, որու հետ պիտի ամուսնանար յաւուր պատշաճի սուգ մը պահելէ վերջ, զինեվաճառ լինելուն՝ կտաւի լեզուէ չէր հասկնար բնաւ:

Այդպէս, Պետրոս Կարապետեան Ասլանեանը շատ նպաստաւոր գնով Գէորգ Պիծայի խանութը իւրացուց:

Պէտք եղածին չափ դրամագլուխ չունէր: Դիմեց մանկութեան ընկերոջը, որու հետ տարիներ առաջ գիւղէն հեռացեր էին բախտերնին փորձելու: Աշոտ Արսէնեանը, այդ ժամանակ Կովկասեան պանքայի (= բանկ, դրամատուն) մէջ հաշուապահի պաշտօն մ'ունէր՝ համեստ ռոճիկով:

— Աշոտ ջա՛ն, արի ինձ օգնէ, — խնդրած էր Պետրոսը, — խնայած դրամդ ինձ տուր, անհոգ մնա, երկու երեք տարիէն, առաջ Աստուած, հարիւրին տասներկու տոկոսով միասին պարտքս կը վճարեմ… Լաւութեանդ տակը չեմ մնար:

Ինչ զարմանալի մարդ մ'էր սակայն Արսէնենց Աշոտը: Սաստիկ բարկացած յանդիմանած էր զինք:

— Տօ ի՛նչ տոկոս, ի՛նչ բան, — ու տարիներու ընթացքին խնայած գումարը յանձներ էր համագիւղացի Պետրոսին՝ բարեմաղթելով «Աստուած յաջողութիւն տայ գործիդ, ախբեր»:

— Հա՛, հա՛, հա՛, բարձր ծիծաղեցաւ Պետր Կարպովիչը՝ վերյիշելով անցեալի այդ դէպքը, — մեր Աշոտը խօմ միշտ ալ անգործնական մարդ է եղեր: Հալալ վաստակը մարդ կը մերժէ՞: Ախմախ (= հիմար) չէ, հապա ի՞նչ է:

Ասով մէկտեղ, Աշոտ միակ մարդն էր, որու հանդէպ Պետր Կարպովիչ ակամայ յարգանքի զգացում մ'ունէր, նոյնիսկ հարստանալէն վերջ:

Քասնեւեօթ տարեկան Պետրոսը դարձաւ սեփական խանութի տէր:

— Հը՞, տօ մէկ ամբողջ պազարը տակնուվրայ ընես, — Պետր Կարպովիչը կարծես քովը նստողի մը կ'ուղղէր, խօսքը, — քանի՞ մարդ կը գտնես որ հալալ ճակտի քրտինքովը այդ տարիքին սեփական խանութի տէր դարձած լինի, հը՞:

Ատկէ վերջը յաջողութիւնը ջրի ճամբայ շինած՝ վրան թափեցաւ: Չորս տարուան կարճ ժամանակի մը ընթացքին երկու անգամ սնանկացաւ շահաւէտ կերպով: Ամէն անգամ սնանկանալէ վերջ, անճարացած առնելիքւորներուն հետ իրաւախոհութեան մը եկաւ եւ աւելի մեծ ծաւալով գործի ձեռնարկեց: Ու գործը, տարիներու ընթացքին, Աստուծու օրհնութեամբ, հետզհետէ մեծնալով՝ այսօրուան տիրապետող դիրքին հասաւ: Բնականաբար, առեւտրական յաջողութեան հետ միասին, անունն ալ բարեփոխութեան ենթարկուելով՝ դարձաւ Պետր Կարպովիչ Ասլանով: Ճիշդ է, որ այդ անունը որքան ալ ռուսացած, նորէն քիչ մը հայ կը հոտէր, բայց ատկէ աւելին ընելու հնարաւորութենէն զրկուած էր Տէր Կարապետի լաճ Ասլանենց Պետրոսը:

— Աղա՛…

Պետր Կարպովիչ ընդոստ վեր թռաւ բազկաթոռէն: Կառապան Վասիլը, հիմա արդէն բարապանի ոսկեճամուկ երկար զգեստ մը հագած, կանգնած էր դահլիճի դրան առջեւ:

— Աղա՛.

— Զահրումար, գոռաց Պետր Կարպովիչ, — քիչ կամաց չե՞ս կրնար խօսիլ: Ի՞նչ կայ:

Վասիլ, ձեռքի շքեղ ծաղկեփունջ եւ թանկարժէք շաքարատուփը մէջտեղի կլոր սեղանին վրայ դնելով, յայտնեց.

— Պայծառափայլութեան զինուոր ծառան բերաւ:

Պետր Կարպովիչի դէմքին վրայ թեթեւ ժպիտ մը խաղաց: Այդպէս ուրեմն, իշխան Ալէքսէյ դարպասող քավալերի մը դերը կը կատարէր: Այս միտքը հաճելի եւ հարգական նշաններով կը պարէր Պետր Կարպովիչի ուղեղին մէջ: Կեանքի տաք ու պաղ բովէն անցած, Պետր Կարպովիչի համար գերազանց նշանակութիւն՝ մ'ունէր ամէն բանէ աւելի հարստութիւնը: Առով մէկտեղ որքան ալ որ իշխանը, սնանկացած ազնուական ընտանիքէ մը կուգար, բայց անոր միջոցով գործի շատ փայլուն հեռանկարներ կը տեսնէր, իբր հեռատես վաճառական:

— Աղջիկս տուն վերադարձա՞ւ, — հարցուց Պետր Կարպովիչը՝ կամաց մը տեղէն ելած, մօտենալով սեղանին:

— Ոչ դեռ:

— Երբ վերադառնայ՝ կ'ըսես որ անմիջապէս գայ ինձ տեսնելու: Հասկցա՞ր:

— Կը լսեմ:

— Վասի՛լ, —պոռաց Պետր Կարպովիչը, երբ ծառան դուրս կուգար դահլիճէն, — Վասի՛լ.

— Այո, տէր:

— Կ'երթաս ու Մաշային կ'օգնես: Հոգիդ կը հանեմ, շանորդի, եթէ նորէն խմեր ես անցեալ գիշերուան նման:

— Կը լսեմ, տէր, — ու Վասիլը, նախկին ռուս զինուոր մը, մեքենաբար կրունկին վրայ դարձաւ ու դուրս ելաւ դահլիճէն՝ ետեւէն դուռը զգուշութեամբ գոցելով:

— Հայրի՛կ. — փոթորիկի նման յանկարծ ներս խուժեց Սոնիան, գլխարկը եւ ձեռքի թեթեւ հովանոցը դիւանի վրայ նետելով:

— Հայրի՛կ, ինձ տեսնե՞լ ուզած էիր. — եւ առանց ժամանակ տալու, որ հայրը պատասխանէ, փաղաքշանքով գրկեց, համբուրեց զայն ու հօր ծնկանը վրայ նստելով շարունակեց. — Ի՞նչ ունիս ըսելիք, անշուշտ… աղուոր, շատ աղուոր բան մը, — ու խորամանկ ժպտեցաւ:

Հակառակ հօր ընդդիմութեան փորձերուն, սկսաւ անոր բաճկոնի գրպանները խառնշտկել, երեւս առած երեխայի մը ազատութեամբ:

— Գիտնաս թէ որքա՛ն գործ ունիմ մինչեւ ընթրիք. նո՛ւ, շուտ ըրէ հայրիկ: Դեռ մազերս պիտի լուամ… Ժամը եօթին ֆրանսուհի մօդիստկան պիտի գայ ինձ հագուեցնելու… Մայրիկը ի՞նչ գործի է, անշուշտ ամէն բան պատրաստ… Հա, ի՞նչ պիտի ըսէիր որ… տէ շուտ ըսէ … մէկ… երկու… երեք…

— Սոնիա՛, աղջիկս, դէմքի թեթեւ խոժոռքով մը սկսաւ Պետր Կարպովիչ, — Սոնիա՛…

—Ո՛չ, գիտեմ, գիտեմ՝ ի՞նչ պիտի ըսես նորէն: Հասած աղջիկ… տասնեւինը տարեկան… լրջօրէն պէտք է խօսիլ, ծանր շարժիլ, մատը քունքին դրած՝ ապագայի մասին մտածել… Տեսնողներն ի՞նչ կ՚ըսեն… Ո՛ւհ, հայրիկ, շա՛տ ալ հոգս… Այս օր ծննդեանս տարեդարձն է եւ չեմ ուզեր որ դու ալ տրամադրութիւնս փճացնես, ինչպէս Վարդանը: Ա՛լ, այսօր ազատ աղջիկ եմ, տանը թագուհին ու ամէնքդ պէտք է հպատակիք հրամաններուս:

Ու ոտքը գետին զարկաւ: Որպէս թէ խոժոռած՝ հօրը նայելով հրամայեց.

— Հիմա՛, ժպտա՛ տեսնեմ, բայց ժպտա, այդպէս կ՚ուզեմ ես, … ա՛յ, այդպէս:

Այլեւս խնդուքը պահելու անկարող, մեծաշառաչ ծիծաղով մը փրթկաց Պետր Կարպովիչը՝ կրծքին սեղմած Սոնիան, — Կատուիկս, անգին աղջիկս:

Աղջկան քմայքներուն սովոր, Պետր Կարպովիչի համար այդ պահերը մասնաւոր գրաւչութիւն ունէին սակայն: Հազիւ թէ հայր ու աղջիկ օր մը օրանց լուրջ խօսակցութիւն մը ունեցած լինէին իրարու հետ: Հայրը, իր առեւտրական գործերով, քլըպով եւ պաշտօնական մարդոց ընդունելութիւններով կ՚անցընէր օրը: Նախաճաշի սեղանին վրայ միայն կը հանդիպէր աղջկանը: Բայց այդ հանդիպումը այնքան կարճատեւ կը լինէր, որ սովորական խօսակցութեան մը սահմանէն դուրս չէր գար: Պետր Կարպովիչը կը գոհանար Սոնիայի զեղուն զգացումներու քիչ մը շատ ցուցական արտայայտութիւններով: Այդքանը բաւական էր, իսկ մնացածը մօրը պարտականութիւնը, որ միակ աղջկանը հոգը ունէր:

Պետր Կարպովիչը, աղջկայ գիմնազիան աւարտելու պատճառով, որոշած էր այդ օրը լուրջ խօսակցութիւն մ՚ունենալ Սոնիայի հետ: Ժամանակն հասած էր, որ աղջիկը որոշ չափով մը ծանօթանար հօրը ծրագիրներուն հետ. վերջապէս խօմ երեխայ մը չէր Սոնիան, տասնեւինը տարեկան հասուն աղջիկ մը:

— Հիմա մտիկ ըրէ, աղջիկս:

— Ձուկի մը պէս համր, մտիկ կ՚ընեմ, — քրքջաց Սոնիան, — բայց հոգիս հանեցիր, շուտ…

— Չար սատանայ, — քմծիծաղով մը շարունակեց Պետր Կարպովիչ, — կարծեմ ըսելիքէս աւելի կը կը սպասես ուրիշ բանի մը…

— Ե՞ս, օ՛, ի՞նչ զրպարտիչն ես, հայրիկ, — որպէս թէ հօրը խօսքէն նեղուած՝ յօնքերը կիտեց Սոնիան. — ի՞նչ չարն ես, — ու անմիջապէս վերջը սակայն, անկարող՝ զգացած հետաքրքրութիւնը զսպելու, ծիծաղուն աչքերը հօրը աչքերուն յառած շարունակեց. — Անո՛ւշ հայրիկս… կամաց մը ականջիս փսփսա ի՞նչ է որ…

Պետր Կարպովիչ, առանց աճապարելու, սկսաւ գրպաններուն մէջ պահուած բան մը փնտռել: Եւ որպէս թէ անկարող գտնելու՝ ինքնիրեն սկսաւ մրմռալ.

— Հը՞, չլինի թէ կորսնցուցած եմ… էս գրպանս դրած էի… չորս հազար հինգ հարիւր ռուբլի… ամբողջ հարստութիւն մը… Ի՛նչ ալ գեղեցիկ մանեակ մ՚էր, — ու յանկարծ որպէս թէ յիշելով պահած տեղը, բաճկոնի ներքին գրպանէն դուրս բերաւ կաշեպատ սիրուն տուփ մը, — ահա, վերջապէս գտայ:

— Տո՛ւր, տուր՝ տեսնեմ, — ուրախութենէն եւ անհամբերութենէն թռչկոտելով՝ Սոնիան կ՚աշխատէր հօր ձեռքէն տուփը խլել. — հայրիկ ջան, մէկ տեսնեմ:

Երբ հօր ձեռքէն տուփը առնելով՝ Սոնիան բացաւ զայն, հիացած՝ վայրկեան մը անշարժ մնաց կեցած տեղը:

— Օ՛, հայրիկ, — ու չկրցաւ շարունակել:

Աչքերը յառած մնացին տուփի մէջ դրուած մանեակին: Բազմաթիւ ադամանդներով զարդարուած, գեղեցիկ կառուցուածքով, եռանկիւնաձեւ մանեակ մ'էր:

— Օ՛, հայրիկ, — եւ յուզումէն դողացող ձեռքով մանեակը հանեց ու ոսկէ բարակ շղթան անցուց վզէն:

Ի՛նչ յիմարն էր ինք, դահլիճի մէջ անշուշտ հայելի չկար, ու Սոնիան վայրի այծեամի մը արագութեամբ դահլիճէն դուրս՝ սանդուխներէն վեր վազեց իր առանձնասենեակը, մինչ Պետր Կարպովիչը ետեւէն կը պոռար.

Սոնիա, եկուր, Սոնիա… խօսելիք ունիմ…

Քիչ անց Սոնիան վերդարձաւ դահլիճը ուրախութենէն ճառագայթող դէմքով ու հօրը մօտ նստելով՝ հարցուց.

— Տես, հիմա մտիկ կ'ընեմ՝ ի՞նչ պիտի ըսէիր ինծ:

Պետր Կարպովիչ, մանուածապատ նախաբանէ մը վերջ, անցաւ բուն ըսելիքին: Աշխատելով չխրտչեցնել աղջիկը՝ ան իր կարեւոր ըսելիքները կը հասկցնէր կողմնակի ակնարկութիւններով: Գիտէր, թէ աղջիկը դիւրաբորբոք էր եւ յանկարծ լուցկիի նման կրնար բռնկիլ ու աւրել ամէն ինչ:

Սարէն ձորէն խօսելէ վերջ, խօսքը բերաւ հասցուց Սոնիայի մօտաւոր ապագային: Անշուշտ իր աղջիկը խելօք հասկցող աղջիկ մ'է: Հիմա արդէն դպրոցը աւարտած՝ պիտի մտածէ նոր կեանքի մասին: Հարստութիւն, գեղեցկութիւն, երիտասարդութիւն՝ ատոնք անառարկելի տուեալներ են աղջկան երջանկութեան համար: Կը մնայ միայն, որ յարմարաւոր երիտասարդ մը գտնուի: Իսկ այդ մասին ալ անշուշտ Պետր Կարպովիչը կը մտածէ:

— Բայց, հայրիկ…

Առանց ձգելու, որ աղջիկը լրացնէ միտքը, հայրը շարունակեց խօսիլ: Անշուշտ, իրեն յայտնի է Սոնիայի եւ Վարդանի մտերմական կապը, որ երեխայութենէ սկսած է: Ինք, ի հարկէ, ոչինչ դէմ չունի: Շատ բնական է, որ գրեթէ մէկ ընտանիքի մէջ մեծցած երեխաները՝ քոյր եղբօր նման իրար սիրեն: Շիտակը՝ ինքն ալ շատ կը հաւնի Վարդանին, որ մեծցած է իր ծունկերուն վրայ: Բայց Սոնիային հիմա հարկաւոր է կեանքի ընկեր մը, ամուսին մը: Այդ արդէն բոլորովին ուրիշ բան է:

Պետր Կարպովիչը խօսակցութիւնը վարպետութեամբ մը շրջելով՝ սկսաւ բացատրել իր փայփայած ծրագիրները: Անշուշտ որ իր Սոնիան չի կրնար սովորական մարդու մը կինը դառնալ: Աննման աղջկան համար ինք արդէն փայլուն ամուսնութիւն մը ծրագրած է: Ամուսնութիւն մը, որ ամէն կերպով կատարեալ պիտի լինի ու Ասլանով անուան ալ համապատասխան:

— Բայց ո՞վ է այդ երիտասարդը, — քրքջած Սոնիան՝ աթոռէն ելնելով, — անունը չտա՞ս:

— Հը՛մ, — խորհրդաւոր ձեւով ուսերը վեր քաշեց Պետր Կարպովիչը, որպէս թէ ինքն ալ հաստատ չէր գիտեր. — այդ արդէն դժուար է ըսել, քիչ մը պէտք է համբերել, — ու խոհեմաբար լռեց:

Բաւական էր, որ աղջկայ հետաքրքրութիւնը արթնցուցած էր, այդքանով բաւականացաւ Պետր Կարպովիչ:

— Սոնիա՛, չնկատեցի՞ր դեռ. տե՛ս սեղանին վրայ…

Աղջիկը փութկոտ մօտեցաւ սեղանին:

— Ի՜նչ աղուոր վարդեր են, — ու երբ կռացաւ ու կարդաց շաքարատուփի վրայ գտնուող քառթը, ակամայ կարմրութիւն մը պատեց դէմքը:

Պետր Կոարպովիչի սուր աչքերէն չվրիպեցաւ աղջկան յուզումը: Բաւականութեամբ սկսաւ պեխերը շոյել: Գործը լաւ ջրի վրայ էր:

Երեկոյեան ժամը վեցը անց, հիւրերը հետզհետէ սկսան հաւաքուիլ:

Տիկին Վառվառա Սերգէեւնա Ալանովը, հնդկահաւի նման փքուած, նստած էր տիկին Մարիամի հետ, ու կ'աշխատէր զբաղեցնել շրջապատող հիւրերը, մինչեւ որ աղջիկը արդուզարդը վերջացնէր ու վար գար հիւրերու մօտ:

— Սիրելի Ալէքսէյ Գէորգեւիչ, — տիկին Վառվառան մտերմօրէն դարձաւ իշխանին. — սքանչելի վարդեր ղրկած էիք: Չէի կարծեր թէ Թիֆլիսի մէջ կարելի է ճարել այս տեսակ վարդեր…

— Թանկագին Վառվառա Սերգէեւնա, — ու իշխանը չափազանցուած քաղաքավարութեամբ խոնարհեցուց գեղեցիկ գլուխը. — Ամերիկեան բազմաթերթ վարդեր են, պալատի ջերմանոցի մէջ հասունցուած:

— Զարմանալի մուգ կարմիր գոյն ունին եւ քնքուշ բուրմունք, — խօսքը իշխանին ուղղեց իշխանուհի Թամարան:

Կրթնած Վառվառա Սերգէեւնայի աթոռի յենարանին՝ Թամարան կոտորտուելով կը շաղակրատէր իշխանին հետ: Եւ սիրուն աչքերը նազանքով տղու աչքերուն յառած՝ ըսաւ.

— Գիտէ՞ք որ ծաղիկները իրենց յատուկ լեզուն ունին:

— Մի՞թէ, — իշխանը ժպտելով աղջկան նայեցաւ. — իսկ դուք կը հասկնա՞ք այդ լեզուէն.

— Խորհրդաւոր լեզու մ'է, —ծիծաղեցաւ իշխանուհի Թամարան, չարաճճի խորհրդաւորութեամբ գլուխը օրօրելով. — այդ լեզուն հասկնալու համար պէտք է հոգեկան յայտնի վիճակի մը մէջ գտնուիլ:

— Իրա՞ւ, — եւ իշխանը նոյնպէս ժպտաց խորհրդաւոր բաւականութեամբ մը:

Տիկին Ալանովը չհասկնալ կեղծեց Թամարայի ակնարկը ու սկսաւ մտերմական խօսակցութիւն մը տիկին Մարիամի հետ:

Դահլիճի վարի ծայրը, դիւանի վրայ բազմած էր, քառակուսի մարմնով Պետր Կարպովիչի քոյրը՝ տիկին Անթառամը: Նիկօ Զաւջաւաձէն, երկու աղջիկները եւ անբաժանելի ամուսինը շրջապատած էին տիկինը, որ կ'աշխատէր իր հաստ սրունքները պարտկել աչքի զարնող բաց գոյնի զգեստի քղանցքին տակ:

— Օ՜, մայրիկ, ի՜նչպէս կարելի է այդ ձեւով արտայայտուիլ…

— Տէր Աստուած, ինչո՞ւ չի կարելի: Ծիտակը որ կ'ուզեւ գլուխս անտանելի ցաւ մ'առաւ: Այնպէս բարձր կը ճչային որ…

Խօսակցութիւնը կը դառնար սեզոնի վերջաւորութեան առթիւ օփերայի Կալա ներկայացման շուրջը: Աղջիկներէն փոքրը, որ գիտէր թէ իշխանը ջերմ սիրահար է օփերայի, դիտմամբ խօսակցութիւն բացաւ օփերայի մասին, բոլորովին չսպասելով, որ մայրիկը կրնայ խօսքի խառնուիլ:

— Օ՛, կը չափազանցես, մայրիկ, — անմիջապէս վրայ բերաւ փոքր աղջիկը՝ մօր խօսքը կիսատ ձգելով ու յօնքերը վեր նետեց իշխանէն աննկատելի կերպով:

Եթէ իրենք իրենց լինէին, ոչինչ, վարժուած էին մայրիկի արտառոց կարծիքները լսելու, բայց օտարներու մօտ… Ա՜խ, ինչո՞ւ մայրիկը լռել չէր գիտեր:

Մեծ աղջիկը, որու երեսի գոյնը քանի մը անգամ փոխուեր էր զգացած վրդովմունքէն, հոգատար քնքշութեամբ որպէս թէ մօր քղանցքը շտկելու համար, կռացաւ եւ ամուր մը կմթեց մօր ազդրը: Ալ բաւական է. ա՛խ ի՜նչ յիմար յիմար դուրս կուտայ մայրիկը, պէտք է կերպով մը շտկել եղածը: Ու դառնալով իշխանին, լաւագոյն ժպիտով որ կրնար տալ դէմքին ըսաւ.

— Անշուշտ, մայրիկը ըսել կ'ուզէր, թէ վերջի ներկայացման որոշ մասերը դուր չեկան…

— Իսկի էլ չէ, —աղջկան խօսքը կտրեց մայրը, որ չարացած էր մեծ աջկան կսմիթէն եւ միւսի յօնքերու սպառնալիքէն. — Երբեք, ոչ վերջինը հաւանեցայ եւ ոչ ալ ռեւէ օփերա հաւներ եմ: Եթէ զիս զօռով չտանին, բնաւ չեմ երթար՝ այդ կատուի մլաւոցները լսելու:

Տիկին Անթառամ ըսաւ իր ըսելիքը ու հազիւ զսպուած բարկութեամբ նայեցաւ աղջիկներուն, կարծես ըսել կ'ուզէր՝ «տէ՛, կերա՞ք»

Աղջիկները, անզօր կատաղութեամբ լեցուած, սիրալիր կը ժպտային իշխանին ժպիտով մը, որ ըսել կ'ուզէր. «Սիրելի իշխան, անշուշտ լուրջ չէք վերցներ. կը հասկնաք, որ մայրիկը պարզապէս կատակել կ'ուզէ»:

— Ճիշդ որ, յարգելի Անթառամ Կարպովնա, — ըսաւ իշխան Ջաւջաւաձէն, զարմանալի ճկունութեամբ մէջքէն երկու կտոր լինելով. — ինքս ալ թէեւ գիշեր մը բաց չեմ ձգած, բայց եւ այնպէս գրեթէ չեմ սիրեր օփերան: Անշուշտ տարբեր բան է, օրինակ մեր պարկապզուկը, կամ տուտուկը…

— Ապա որ ես միշտ կ'ըսէի, — ու տիկին Անթառամը յաղթական կեցուածքով մը դարձաւ աղջիկներուն կողմը, — որ կես կ'ըսէի…

Աղջիկները պապանձուած՝ կը լռէին լաւ հասկնալով իշխանի դէմքին խաղացող նուրբ ժպիտի իմաստը: Տէր Աստուած, գետինը պատռուէր, ու իրենք ողջ-ողջ մէջը մտնէին:

Տիկին Անթառամի անբաժանելի ամուսինը, որ մինչ այդ՝ առանց խօսքի խառնուելու մտիկ կ'ընէր յարմար պատեհութեան մը սպասելով իր հեղինակաւոր կարծիքը յայտնելու, թեթեւ մը հազաց: Խօսելէ առաջ այդ անհրաժեշտ նախապատրաստական միջոց մ'էր կոկորդը մաքրելու: Աղջիկները բոլորովին անհանգստացած՝ իրար նայեցին. ո՜վ գիտէ, հիմա ալ հայրիկը ինչե՛ր պիտի ըսէ:

— Տուտուկն ու զուռնան մեր ազգային երաժշտութեան հիմը կը կազմեն, — սկսաւ ձայնը երկարացնելով խօսիլ, — որքան որ անոնք *փրիմիթիւ* (= պարզունակ) գործիքներ են իրենց կազմով՝ բայց եւ այնպէս, կովկասեան բաղկացուցիչ ազգերու հոգեկան եւ գեղարուեստական…

Ճառը դեռ նոր սկսած էր, երբ մեծ աղջիկը վարպետութեամբ մը իշխանի թեւը մտաւ եւ խօսակցելով հեռացուց զայն դէպի մեծադիր իւղաներկ նկար մը:

— Սքանչելի բնանկար մ'է, չէ՞ք կարծեր: Զարմանալիօրէն պայծառ են գոյները, բայց ամբողջութեան մէջ ներդաշնակ: Կարծես մարդ իսկական զարուն կը զգայ…

Տիկին Անթառամը, որ ամուսնոյն խօսակցութեան գրաքննիչն էր, արմուկով թեթեւ մը զարկաւ անոր կողքին՝ ակռաներու մէջէն սուլելով.

— Լռէ, ի՛նչ յիմար-յիմար դուրս կուտաս:

Խեղճ մարդը շտկեց փողկապը, որ ընդհանրապէս միշտ դէպի աջ կը թեքուէր, ու զարմացած կնոջը նայեցաւ: Արի որ հասկցիր կինը: Չէ՞ որ ինքն ալ կնոջը տեսակէտը կը պաշտպանէր:

Մնացած հիւրերը, քանի մը խմբակներ կազմած, բռնուած էին սալոնական խօսակցութեան մը: Այդ շատ սիրալիր խօսակցութիւնը ուրիշ իմաստ չունէր, բայց եթէ սպասման ժամանակը սպաննել քաղաքավարական պարապ խօսքերով:

Պետր Կարպովիչ, որպէս կենցաղագէտ տանտէր, ծանր ու չափուած քայլուածքով կ'անցնէր մէկ խմբակէն միւսը՝ ամէն մէկուն քանի մը սիրալիր խօսքեր ուղղելով: Դահլիճի շրջանն ընելէ ետոյ, ձանձրացած մարդու մը արտայայտութեամբ մօտեցաւ եւ հոգոց հանելով նստաւ Աշոտ Արսէնեանի մօտ:

— Է՛, Աշոտ, էս օ՛րն ալ պիտի տեսնէինք…

— Դեռ շատ լաւ օրեր կը տեսնենք՝ ջան սաղութիւն լինի:

— Քանի՞ տարի առաջ էր, որ ծնկներուս վրայ կը խաղար: Աշո՛տ, Աստուած պահէ, քուկիններդ ալ մեծցան, մարդու կարգ անցան:

— Երախաները բախտաւոր լինին՝ այդքանը կը բաւէ մեզ, — մտերմօրէն ժպտաց Արսէնեանը, — մեր երգը վաղուց երգուած է:

— Միտք կ'ընեմ, Աշոտ ջան, էս ինչպէս շուտ անցաւ ժամանակը: կարծես դեռ երեկ լինէր: Կը յիշե՞ս, երբ Նաւթլուղի կայարանը հասած՝ կծիկը դրինք ապրանքատար վակոնէն վար ցատկելով: Ես հէյպէ մը շալկած էի, դու ալ փայտիդ ծայրը անցուցած էիր կարմիր թաշկինակով կապոցդ: Հէ՜յ անցած օրեր: Քաղաքի մէջ չկորսուելու համար, իրարու ձեռքէ պինդ մը բռնած, Թիֆլիս մտանք: Արմանք զարմանք կտրած էինք: Հը՞, Աշոտ, մի՞տդ է էն օրը: Մաղմաղ անձրեւ մը կուգար: Դուն ալ կապոցէդ ժամագիրքդ հանեցիր ու ծոցդ կոխեցիր, որ չթրջուի: Տօ՛, ի՞նչ զոռպայ տիրացու էիր: Ձիլ ձայնէդ մեր եկեղեցիի պատերը կարծես կը ցնցուէին…

Եւ երկու մանկութեան բարեկամները՝ անցեալ օրերը յիշելով ժպտացին իրարու այն հին օրերու ժպիտովը:

— Լաւ որ յիշեցիր, Պետրոս: Գիտե՞ս ինչ կայ: Երկու օր առաջ գիւղէն նամակ մը ստացայ: Կը յիշե՞ս գիւղի քահանայի տղան, չոլախ Յակոբենց Սարգիսը: Ճեմարանը աւարտելով տէրտէր օծուեցաւ Տէր Ղեւոնդ անունով: Երկար բարակ գրած էր, թէ վերջի ժաժքի (= երկրաշարժի) հետեւանքով, մեր գիւղի եկեղեցին վնասուեր է: Խորանի ետեւի պատը վերէն վար ճեղքուեր՝ ու զանգակատան գմբէթն ալ փլեր է: Երկու ամիսէ ի վեր ժամ պատարագ չեն ըրած գիւղի մէջ: Խնդրած է, որ Թիֆլիս եղող Սեւ Քարեցիներս ճար մը մտածենք՝ եկեղեցին վերաշինելու, որ բաւական խոշոր գումարի մը կը կարօտի:

— Վալլահ, Աշոտ, մարդ քեզ հետ խօսելու կը փուշմանի…

— Ախր, ի՞նչ կրնանք ընել Պետրոս. մեր գիւղի եկեղեցին է: Մենք չտանք՝ ո՞վ պիտի տայ:

— Տօ, եղբայր, տուր հա տուր, մէկ հարցնող կա՞յ թէ որտեղէն: Է՛ս Բարեգործական է՝ տուր: Էս մէկը՝ Դրամատիքական՝ տուր: Միւսը՝ Ազգագրական ընկերութիւն է՝ տուր: Էջմիածնի վեհարանի նորոգութեան համար տուր, տո՛ւր, տո՛ւր: Հիմա էլ եկեղեցիի վերաշինութեան համար տուր…

Աշոտ Արսէնեանի սովորաբար ուրախ դէմքը հետզհետէ մռայլեցաւ: Ակներեւ տհաճութեամբ մտիկ կ'ընէր ընկերոջը, որու հետ իր նախկին հին օրերու պարզութեամբը

կը յարաբերէր: Փառք Աստուծու, օր մը օրանց անձնական խնդրով չէր դիմած անոր: Ալ ինչո՞ւ պարզերես պիտի չխօսիս անոր հետ: Գիտէր, որ Պետր Կարպովիչը ձեռքէն քիչ մը պինդ մարդ է, բայց անոր արտայայտուելու ձեւը սաստիկ վիրաւորիչ էր: Ինչպէ՞ս թէ Բարեգործական, ազգագրական ընկերութիւն, երբ խօսքը իրենց գիւղի եկեղեցիի մասին էր, որու սուրբ աւազանին մէջ երկուքն ալ մկրտուած էին:

— Պետրոս, Պետրոս, — Արսէնեանը մեղմ յանդիմանեց ընկերը, — էն եկեղեցիի սուրբ խորանին վրայ, քու հայրդ, Տէր Կարապետը, լոյս իջնայ գերեզմանին, ատեն մը կը պատարագէր: Հա՛, այսքանը չմոռնաս…

Հօր անունին յիշատակումը ակամայ ազդեց Պետր Կարպովիչի վրայ: Կենդանի կերպով աչքին պատկերացան այն օրերը, երբ ինք ոտաբոպիկ լակոտ մ'էր եւ՝ երկար փայտ մը ձեռքը, գիւղի խենթ հորթուկները առջեւը ձգած՝ դաշտ կը տանէր: Տարիներու ընթացքին հարազատ դէմքերը մաշեր էին: Մօտիկ ազգականներ կային, որոնց անունները միայն կը յիշէր: Նոյնիսկ մօր պատկերը աղօտած էր: Բայց հօր՝ տէր պապի դէմքը տարիներու խորքէն դուրս կը ցցուէր՝ պայծառ ու կենդանի: Կարծես հայրը աչքին առջեւը կանգնած լինէր, երկար հասակով, ալեխառն երկար մօրուքով ու բարեմիտ դէմքով, որուն վրայ ժպիտ մը կար միշտ: Ամենէն աւելի յստակօրէն կը յիշէր տէր պապը, երբ պատարագի ժամանակ սկիհը վեր կը բարձրացնէր ու շուրջառի տակէն կ'երեւէր շալվարի մէկ մասը:

— Տօ լա՛ւ է, ինչ քիթդ մռութդ կախեցիր, — մանկութեան ընկերոջ ուսին զարնելով ըսաւ Պետր Կարպովիչը, եղածը կատակի տալով. — աշխարհքը խոմ չքանդուեցաւ, ճաթած պատ մ'է, կը շինենք, քանդուած գմբէթ մը կը նորոգենք, հիմա դու ալ պատմութիւն մի շինե՛ր: Հաւաքուեցէք Սեւ Քարեցիներդ, վարպետի մը հետ խորհրդակցեցէք, գումար մը որոշեցէք, իմ բաժինս ալ ինչ որ հյնայ, ճոխ պարտքը, փառք Աստուծու դեռ կոտր ինկած չեմ… Հը՞, բերանդ չքանաս:

— Լաւ, էլ ի՞նչ ըսելիք մնաց, մենք գործը կը կարգադրենք եւ արդիւնքը քեզի կ'իմացնենք:

— Հա՛, էդպէս ըրէք: Էս օր պանքան եկած էի կառավարիչին հետ տեսնուելու՝ Հաճի Հիւսէյին Նախիջեւանսկիի մուրհակները կոտրելու խնդրով…

Ատկէ վերջ երկու բարեկամները սկսան խօսիլ գլուխ գլխի, աւելի ցած ձայնով:

Ջահիլ աղջիկներն ու տղաքը դահլիճի մէկ անկիւնը առանձնացած էին: Հոն մտերմիկ բոլորակ մը կազմած էին Վերա Վասիլեւնան, Օրլով քոյրերը. Շուանիձէներու սիրուն աղջիկը ու երկու եղբայրները եւ Խարկովի իրաւաբանական համալսարանէն նոր եկած ուսանող մը: Այդ խմբակի հետ նստած էր եւ Վարդան:

Այդ ուրախ շրջանակին մէջ, Վարդանը անսովոր լռութիւն մը կը պահէր: Աղջիկներն ու տղաքը ճնլլուն ծիտերու նման կը շաղակրատէին, իրար կտցահարելով կը կատակէին, ու ջրվէժի նման ծիծաղը անվերջ կը հոսէր վարակիչ ջերմութեամբ: Այդ խմբակի կենդանի հոգին Շուանիձէներու աղջիկն էր՝ Դարիան, շատ գեղեցիկ ու կենսուրախ օրիորդ մը, որ անպատճառ բան մը կը գտնէր սրտախօսելու, կամ մէկը քաշքշելու համար: Բայց մանաւանդ վարակիչ էր անոր ուրախ ծիծաղը, բարձր ջինջ ծիծաղ մը, որ զարմանալիօրէն մանկական էր:

— Նայեցէք Վարդանի դէմքին, — յանկարծ քրքջալով ըսաւ Դարիան՝ խմբակի ուշադրութիւնը դէպի Վարդանը դարձնելով, — եթէ կարողանաք ըսել, թէ ինչի՞ կը նմանի մեր մռայլ Վարդանը…

— Թերեւս գարնանային անբուժելի հիւանդութենէ բռնուած է, — չարամիտ գոհունակութեամբ վրայ բերաւ Վերա Վասիլեւնան՝ ուրախ, որ առիթ մը գտաւ խայթելու:

Վերան իրապէս Վարդանը չսիրելու պատճառ մը չունէր, բայց ամբողջ սրտով կ’ատէր Սոնիան, այդ նոր հարստացած հայուն աղջիկը:

— Ո՛չ, կը սխալիք, բանն այն է, որ սոխակը առանց վարդի թփի, ձուկը առանց ջրի, տղան առանց…

Բայց Օրլովներու մեծ քոյրը չկրցաւ վերջացնել: Ակնարկը այնքան թափանցիկ էր, որ բոլորը մէկանց սկսան ծիծաղիլ:

— Շուտով արեւը կը ծագի եւ մշուշը կը չքանայ, — բարեմտօրէն ժպտալով ըսաւ Օրլովի փոքր քոյրը՝ Տատիանան, — այնպէս չէ՞, Վարդան:

— Կարծեմ իմ մասին կը խօսէիք, — անորոշ արտայայտութեամբ ժպտաց Վարդանը. — սաստիկ գլխի ցաւ մ’ունիմ: Հա՛, իմ մասին ի՞նչ կ’ըսէիք…

— Որ, եթէ այս տրամադրութեամբ մնաս, շուտով քեզ վարդապետ պիտի ձեռնադրենք, — փրթկաց Դարիան՝ վարակելով եւ մնացածները:— Ինչո՞ւ այդքան մռայլ ես:

Վարդան դժկամակութեամբ եկած էր ծնողներու հետ: Այդ օրուան անախորժ խօսակցութիւնը Սոնիայի հետ Պոտանիկական Այգիի մէջ, մտքէն չէր կրնար հեռացնել: Ընդհակառակը, կարծես մոռնալու ճիգը աւելի եւս կը խորացնէր զգացած դառնութիւնը, անխնամ ձգուած վէրքի մը նման: Արդէն վատ տրամադրութիւնը աւելի եւս փճացաւ իշխանի գալովը: Վարդանին կը վրդովէր բոլորի կողմէ ցոյց տրուած սիրալիր ընդունելութիւնը այդ լպստած իշխանին, բայց մանաւանդ Պետր Կարպովիչի մտերմական ու ջերմ վերաբերումը. կարծես թէ՝ անոր մօտ ազգականը լինէր:

Երբ Սոնիան Եւգինէի հետ ներս մտաւ, դէմքդ բերկրանքով կը ճառագայթէր: Ներկաները ուրախ բացագանչութիւններով դիմաւորեցին օրուան թագուհին, որ շնորհալի նազանքով կը սեղմէ երկարած ձեռքերը:

«Օ՛, իսկական ծովանուշ մը, հէքեաթական փերի մը, երազ աղջիկ մը, վարդի կոկոն մը», *քօմբլիմէն*ները առատութեամբ կը տեղային աջէն ու ձախէն, եւ շրջապատողներէն ամէն մէկը կ’աշխատէր, որ Պետր Կարպովիչը լսէր իր խօսքերը:

Ամենէն առաջ Վերա Քօբձեւը մօտեցաւ եւ գիրկընդխառնուեցաւ Սոնիայի հետ.

— Որքան սիրուն կ’երեւիս աղաւնեակս, իսկական հրեշտակ մը…

Սոնիան նոյնքան սիրալիր՝ ժպտեցաւ ընկերուհիին նայելով. — Վերա՛, այնչափ ուրախ եմ, որ եկեր ես:

Տիկին Վառվառէն, նոր թուխսէն ելլով հաւի նման, կչկչալով կը դառնար աղջկանը շուրջը գերազանց տրամադրութեան մէջ: Ինչ խօսք որ հազարի մէջ մէկ հատիկ էր Սոնիան, գեղեցկութեամբ, շնորհքով, եւ ո՞վ գիտէ թէ անոր նմանը կա՛ր ամբողջ աշխարհի մէջ:

Երբ հիւրերը իրենց պարտականութիւնը կատարած համարեցին, եւ քօմբլիմաններու պաշարն ալ հատաւ, առաջուան պէս խմբակներու բաժնուած՝ վերսկսան իրենց կիսատ ձգած խօսակցութիւնը:

Ամենէն վերջ Վարդանը մօտեցաւ Սոնիային, երբ վերջինս պահ մը առանձին մնաց: Տղան, մտածկոտ եւ ընկճուած, մօտեցաւ ու կցկտուր բառերով շնորհաւորեց աղջիկը: Սոնիայի ժպիտը չքացաւ յանկարծ: Խռովկան արտայայտութիւն մը դէմքին՝ կամաց ձայնով մը շշնջաց:

— Կը խնդրեմ որ տրամադրութիւնս չփճացնես:

Վարդան չգիտցաւ, թէ ինչպէ՞ս անոր քովէն հեռացաւ եւ աթոռի մը վրայ ինկաւ: Բոլորովին շշմած էր: Էդ ինչպէ՞ս թէ, «տրամադրութիւնս չփճացնես», կը խորհէր Վարդան՝ ձեռքերը ճմլելով: Եթէ ուրիշները չէին գիտեր, մի՞թէ Սոնիան կրնար մոռնալ, թէ այդ օրը իրականին մէջ իրենց մեծ օրն էր: «Տրամադրութիւնս չփճացնես», կարծես դեռ Սոնիայի ձայնը կը հնչէր տղու ականջին, մինչ աղջիկը, կեդրոնի սեղանին քով, ձեռքը յենած սեղանին, կը խօսակցէր շուրջիններուն հետ այնքա՜ն պայծառացած դէմքով:

Իշխան Ալէքսէյը, Նիկօն եւ ուսանողը շրջապատած Սոնիան՝ հետաքրքրական խօսակցութեան մը բռնուած էին: Վարդանը փորձուեցաւ մօտենալ անոնց, նոյնիսկ աթոռէն բարձրացաւ, բայց նորէն տեղը նստաւ՝ առանց քայլ մը յառաջանալու: Չէ, հարկաւոր չէ, ինք միթէ՞ գոյութիւն ունի Սոնիայի համար:

Ժամը ութի մօտերը, դահլիճի կողքին բացուող լայն դրան փեղկերը անաղմուկ բացուեցան, ու Վասիլը երեւցաւ դրան մէջ:

— Ընթրիքը պատրաստ է:

Իշխան Ալէքսէյը, կնամեծար քաղաքավարութեամբ, որ յատուկ է ռուս սպայութեան, մօտեցաւ Սոնիային ու թեւն առաջարկելով՝ մտերմօրէն փսփսաց անոր ականջին.

— Ձեր հայրը խնդրեց, որ ես ձեզ առաջնորդեմ: Կը յուսամ, ընկերակցութիւնս հաճելի կը լինի ձեզ:

— Օ՜, իշխան, — ու Սոնիայի աչքերը պարեցին:

Թեթեւ խոնարհութիւն մ՚ընելով՝ ան տղուն թեւը մտաւ: Մնացած հիւրերը ընդհանուր խօսակցութիւն մը շարունակելով հետեւեցան անոնց:

ՍԻՐԱՀԱՐԻ ՏԱՐԱԿՈՒՍԱՆՔՆԵՐԸ

Սոնիայի ծննդեան տարեդարձի առթիւ սարքուած երեկոյթէն յետոյ, մեր սիրահարներն անգամ մը միայն տեսան իրար, այն ալ պատահական կերպով:

Օր մը Վարդանը կ՚անցնէր Երեւանեան հրապարակէն, երբ յանկարծ տեղաւ Ասլանովներու կառքը, որ կանգնած էր Կավկազսկի հիւրանոցի տակ, մեծ խանութի մը առջեւ: Կառապան Վասիլը ձեռքի ծրարները կը տեղաւորէր, իսկ երկու քայլ անդին մայր ու աղջիկ կը պատրաստուէին նստելու կառքը:

Վարդան, այս անակնկալ հանդիպումէն քիչ մը շփոթած, մօտեցաւ ժպտելով: Տիկին Վառվառէն ամէն անգամուան պէս սիրալիր ջերմութիւն ցոյց տուաւ, իսկ Սոնիան՝ որպէս թէ ձեռքի ծրարով զբաղած՝ գլխու թեթեւ շարժումով մը պատասխանեց բարեւին, անտեսելով Վարդանի պարզած ձեռքը:

— Վարդան, աղաւնեակս, մայրիկդ ինչպէ՞ս է, — հարցուց տիկին Վառվառէն՝ անոր օգնութեամբ բարձրանալով կառքը, — ո՜ւֆ, այս յօղացաւը հոգիս բերանս բերաւ: Հա՛, իրաւ, շաբաթ մ՚եղաւ, որ ձերոնց չենք տեսեր: Շուտով ամարանոց կը բարձրանանք: Սոնիայի հետ ելանք մանր մունր բաներ գնելու: Մարդու գնումները կը հատնի՞ն որ: Աղաւնեակս, ըսէ՛ մայրիկիդ, որ քանի չենք գնացեր՝ անգամ մը մեզ տեսնելու գայ, կարեւոր ըսելիք ունիմ իրեն:

— Շատ լաւ, մօրաքոյր: Մերոնք ալ կը պատրաստուին այս քանի օրս Ղարաքիլիսէ երթալ, մեր սովորական ամարանոցը:

— Ինչպէ՞ս թէ ձերոնք կ՚երթան, մի՞թէ դու պիտի չերթաս, — զարմացած հարցուց տիկին Վառվառէն:

— Ես դեռ շաբաթ մը կամ տասը օր պիտի մնամ, մասնաւոր գործ մը…

— Մայրիկ, հիմա Վարդանը շատ զբաղած է, — հեգնօրէն վրայ բերաւ Սոնիան, կառքի մէջ մօրը քով տեղաւորուելով, — հիմա այնքա՜ն զբաղած է, որ զինքը տեսնելն ալ մեծ բախտաւորութիւն պէտք է համարել:

— Չեմ հասկնար, թէ ի՞նչ ըսել կ՚ուզես, — ու Վարդանը ուղիղ աղջկան աչքերուն մէջ նայեցաւ, — կ՚երեւի վատ տրամադրութեան մէջ ես:

— Ընդհակառակը: Այս շաբթու մէջ, երկու անգամ ձեզ մօտ եղայ, յարգելի պարոն: Մօրաքոյրը կը գանգատէր, որ տանը նստած չունիս. հազիւ գիշերները ուշ ատեն տուն կ՚երթաս քնելու: Անշուշտ, գործեր… զբաղմունք… հասկնալի է: Բայց նայէ, որ այդ աշխատանքը քու առողջութեան չվնասէ:

Սոնիան թէեւ հանդարտօրէն կը խօսէր, բայց բառերը թունաւոր սլաքի նման դուրս կուգային սեղմուած շրթունքներու մէջէն:

Աղջկան ծաղրական շեշտը, զսպուած բարկութիւնը խեղճացուց Վարդանը, որ ուզեց բացատրել իր յաճախակի բացակայութիւններու պատճառը, բայց հազիւ մէկ երկու

բառ կրցաւ արտասանել: Սոնիան ուսերը թոթուեց անտարբեր, մէկու մը նման, որ բոլորովին չի հետաքրքրուիր տրուած բացատրութեամբ, եւ դառնալով կառապանին հրամայեց.

— Վասի՛լ, տո՛ւն:

Կառապանը սանձերը հաւաքելով մտրակեց ձիերը: Այդ այնքան արագ եղաւ, որ տիկին Վառվառէն հազիւ ժամանակ ունեցաւ գլխով հրաժեշտ տալու անակնկալի եկած տղուն: Առանց նկատողութիւն մը ընելու, մտահոգուած մայրը քովնտի նայեցաւ աղջկանը: Ի՞նչ էր պատահած Սոնիային, որ այնքա՛ն անսիրալիրութիւն կը ցուցնէր Վարդանի հանդէպ:

Տղան քարացածի նման զամուած մնաց կեցած տեղը: Մէկ այս էր պակաս: Չէ՛, չէր ուզեր, չէր կրնար հաւատալ, որ տեսածը վատ երազ մը չէ: Եւ սակայն, ինք արթուն էր:

Պոտանիքական Այգիի միջադէպը, բայց մանաւանդ ճաշկերոյթի ժամանակ, իշխան Ալէքսէյի եւ Սոնիայի աչք ծակող զլուխ գլխի քփսուքը, խորհրդաւոր ժպիտները արճիճի ծանրութեամբ նստեր էին Վարդանի մտքին, սրտին վրայ: Կարծես այդ եղածը բաւական չըլլար, հիմա ալ աղջկան այս քմայքոտ վերաբերմունքը, վիրաւորանքը, որ ոչ մէկ հիմնաւոր պատճառ ունէր: Տէր Աստուած, Սոնիան նոյնիսկ ժամանակ չէր տուած իրեն, որ երկու բառ արտասանէ:

Մինչեւ հոգու խորքը վրդովուած կեցած տեղը արձանի նման անշարժ մնացեր էր Վարդանը:

— Բարեւ, Վարդա՛ն:

Նիհար բարձրահասակ պատանի մ՚էր բարեւողը, որ մօտենալով մտերմօրէն ուսին զարկաւ:

— Ի՞նչ հալի ես, մեր տղայ, հոս ի՞նչ կը սպասես:

— Բարեւ, բարեւ Արմէն, — ընկերոջ ձեռքը սեղմեց Վարդանը՝ ինքզինք հաւաքել փորձելով, — վայրկեան մը կանգնած միտք կ՚ընէի: Անշուշտ Ներսէսի մօտ կ՚երթաս: Լաւ որ հանդիպեցար, միասին կ՚երթանք:

— Երթա՛նք: Հազիւ ժամանակին հասնինք, տղաքը կը սպասեն:

Երկու ընկերները սկսան բարձրանալ դէպի Գանովսկայա փողոցը, ուր կը գտնուէր իրենց ընկերնէն Ներսէսի տունը:

Վարդանի ընկերը՝ Արմէն Յարութիւնեանը, Ջալալ Օղլեցի համեստ միջոցներու տէր գիւղացիի մը զաւակն էր, հազիւ տասնեւինը տարեկան, Ներսէսեան վարժարանի վերջընթեր դասարանի աշակերտներէն: Արմէնը դպրոցի ամենաընդունակ աշակերտը կը համարուէր, աշխատասէր ու ամէնքէն սիրուած: Զարմանալիօրէն ինքնամփոփ, հանդարտ տղայ մ՚էր: Դպրոցական դադարի պահերուն ոչ ոք անոր խաղալը տեսած էր: Միշտ գիրք մ՚ունէր ձեռքը, կամ անկիւն մը քաշուած ընկերներու խաղին կը հետեւէր:

Արմէնը, տունէն հազիւ այնքան մը կը ստանար, որ անօթութենէ չմեռնէր։ Այդ էր պատճառը, որ ծայր աստիճան խնայողութեամբ կ՚ապրէր՝ ինքզինք զրկելով ամէն տեսակ զուրաճութիւններէ։

Դասընկերները, երբ իրարու մէջ անոր մասին կը խօսէին, փոխանակ անունը տալու՝ «ճգնաւորը» կամ «գրքի մուկը» կ՚ըսէին, ու այդ՝ բարեմտօրէն։ Շատ մը ծիծաղելի պատմութիւններու կը պատմէին անոր կեանքէն։ Այդ պատմութիւններու մեծ մասը դասարանի մէջ թխուած էր։ Ճշմարիտ էր, որ Արմէնը չորս տարուան ընթացքին ոչ մէկ անգամ թատրոնի սեմը (= շեմը) չէր տեսած եւ ոչ ալ սրճարան մը մտած էր՝ բաժամ կը թէյ խմելու համար։ Դասընկերները ամենէն աւելի իր վախկոտութեան մասին կը պատմէին։ Կրնար ճիշդ չլինել, բայց ընկերներէն մէկը կը հաւատացնէր, որ «ճգնաւորը», անգամ մը մուկ մը տեսնելով իր սենեակին մէջ՝ վախէն նուաղած ինկած էր։

Երբ դասընկերները իր մասին բան մը պատմէին, միւսներու նման ինքն ալ ուշադրութեամբ մտիկ կ՚ընէր, եւ թերեւս ամենէն աւելի սրտանց կը ծիծաղէր իր անձայն մեղմ ծիծաղովը։

Տարուան բոլոր եղանակներուն միեւնոյն զգեստը կը հագնէր։ Նոյնիսկ ըսողներ կային, որ ան զգեստը չէր փոխած չորս տարիէ ի վեր։ Ձմեռը միայն, գիւղէն բերած հաստ վերարկու մը կ՚աւելնար եղածին վրայ։ Մեծ եղբայրը տարիներ առաջ Ռուսաստանէն բերած էր այդ վերարկուն, որու կասկածելի գոյնը սեւի եւ կանաչի խառնուրդ մ՚էր։ Ոտնամանները չուստի եւ կօշիկի սահմաններուն մէջ կ՚երերային, այնքան որ կարկտաններով ծածկուած էին ու բոլորովին կորսնցուցած իրենց նախնական ձեւը։ Եթէ աւելցնենք տաբատի երկու խոշոր կարկտանները ճիշդ նստատեղիի վրայ, Արմէնի արտաքին պատկերը լրացուցած կը լինինք։

Այս քիչ մը ձախաւեր արտաքինի տակ, սակայն, ծածկուած էր պայծառ, մաքուր, եւ զարմանալիօրէն ընկերասէր հոգի մը։ Ուսուցիչներն ու աշակերտները կը սիրէին ու կը յարգէին ինքն իր մէջ փակուած այդ տղան, որ այնքա՜ն պատրաստակամ էր ուրիշներուն ծառայելու։ Բաւական էր, որ աշակերտ մը դասը չիմանար, ժամերով հետը կը պարապէր, սիրտ կը հատցնէր՝ բացատրելով դժուարին մասերը։

Վարդան առաջին անգամ Վահանեանի մօտ հանդիպեցաւ Արմէնին։ Եկած էր որոշ թուական տեղեկութիւններ ստանալու Երկրի մասին, երբ Վարդանը պատահաբար ներս մտաւ։ Այդ հանդիպումը եղաւ հիմքը հետզհետէ աճող բարեկամութեան։ Ատկէ վերջ այլեւս միասին կ՚երթային ժողովրդական դասախօսութիւններու, աշակերտական ժողովներու, եւ հաւաքոյթներու։ Բնաւորութեամբ ու նկարագրով իրարու հակոտնեաներ էին։ Արմէնը խոհուն եւ մտածող, բայց կրաւորական ուժ մըն էր, Վարդանը՝ կենսուրախ տղայ մը, պայքարելու համար ստեղծուած։ Այդ երկուքը կարծես մէկ ամբողջութեան մը մասերը լինէին։ Քով քովի եկած՝ անոնք սքանչելի կերպով կը լրացնէին իրար։

Երբ Վարդանը եւ Արմէնը սենեակէն ներս մտան, Ներսէսն ու երկու հասակակից պատանիներ, սեղանի մը շուրջը հաւաքուած, նամակէ մը բազմաթիւ օրինակներ կ՚արտագրէին:

— Հը՞, ինչ բանի էք, դեռ չը վերջացա՞ւ, — հարցուց Վարդանը՝ Ներսէսի գլուխը սեղանին վրայ սեղմելով, — անիրաւ, երէկ գիշեր պատրաստ պիտի լինէին ատոնք:

— Ըսելը հեշտ է, — գլուխը ազատել փորձելով՝ ծիծաղոցաւ Ներսէսը, — կը վերջանա՞յ որ: Դեռ քանի մը հատ ալ մնաց: Շուտո՛վ:

Արմէնը, առանց ձայն ձուն հանելու, աթոռ մը քաշեց ու նստելով սեղանի մը ազատ կողմը՝ սկսաւ ինք ալ արտագրել, մինչդեռ Վարդան երկնցաւ Ներսէսի անկողնին վրայ, ու սկսաւ ժողովրդական եղանակ մը սուլել:

— Վերջապէ՛ս, — ու գրիչը սեղանի վրայ նետելով՝ Ներսէսը դարձաւ Վարդանին. — Մէկ դու խօսէ՝ տեսնենք, աղջի՞կ ես, թէ մանչ:

— Համ աղջիկ համ մանչ, — քրքջաց Վարդանը:— Հալաբար՝ մեզի համակիր ընտանիք մը սենեակը տրամադրեց: Սենեակ որ կ՚ըսեմ, այնքան մեծ դահլիճ մ՚է, որ բոլորս ալ կը պարտկէ (= բոլորիս էլ կտեղաւորի) մէջը:

— Միայն մեծ լինելը չի բաւեր, — առարկեց Ներսէսի փոքր եղբայր Ալէքը, աղջկայ նուրբ դիմագծով պատանի մը, որ խօսելու ժամանակ թեթեւ մը կը կակազէր ու սաստիկ կը կարմրէր. — ապահովութեան մասին ալ մտածելու է: Եթէ ոստիկանութիւնը միայն հոտը առնէ…

— Ի՞նչ կայ որ, — կատակեց Սուրէնը, — բոլորս մէկանց Մետեխի ամարանոցը կ՚երթանք…

— Դո՛ւք, չեմ գիտեր, բայց ես կը նախընտրեմ Ղարաքիլիսէ երթալ, — ընդհանուր ծիծաղի մէջ վրայ բերաւ Վարդանը՝ մահճակալի վրայէն ելլելով, — Գտած տեղս ապահով է, Հալալաբարի յետ ինկած փողոց մը, ոստիկանութեան աչքէն հեռու: Ի հարկէ, մենք ալ որոշ զգուշութիւններ ձեռք կ՚առնենք հաւաքուելու եւ ցրուելու ժամանակ: Ու Վարդանը պատրաստուեցաւ դուրս գալ:

— Վայրկեան մը, Վարդա՛ն: Ուրեմն, կիրակի ժամը երկուսին հաւաքուելո՞ւ ենք, — հարցուց Ալէքը:

— Այո՛, երկուսին: Մոռցայ կսելու, թէ հաւանական է, որ ես ուշանամ կամ չկրնամ գալ:

— Հը՞, ի՞նչ կայ, Վարդան, — հարցուց Արմէնը, — ինչպէ՞ս թէ պիտի չկրնաս գալ:

— Դժբախտաբար, կիրակի օրը զբաղած եմ: Կարեւոր ժողով մ՚ունիմ: Պիտի աշխատիմ շուտ վերջացնել եւ գալ, եթէ հնարաւոր լինի:

Երեկոյ մը, ընթրիքի սեղանի վրայ Տիկին Մարիամ յայտնեց, որ պիտի երթան Ասլանեաններուն: Եւգինէն՝ գիւղագնացութեան պատրաստութիւններով զբաղած լինելով՝ տանը մնաց:

Երբ Արսէնեանները, ժամը իննին մօտ ներս մտան, Պետր Կարպովիչն եւ տիկին Վառվառէն նոր կը վերջացնէին իրենց ընթրիքը:

— Ա՜յ, բարով, հազար բարով, — աթոռէն ելլելով ուրախութեամբ հիւրերը դիմաւորեց Պետր Կարպովիչը. — էս որտե՞ղ մնացիք քանի օրս: Որ գիտնաս Մարիամ, Վառվառէն քեզմէ շատ նեղցեր է… Բարով Աշոտ: Վարդան, քէֆդ հալդ, լսեցի՝ Գերմանիա պիտի երթաս սեպտեմբերին:

— Մարիամ, ատոր խօսքերուն կարեւորութիւն մի՛ տար, — ծիծաղելով տիկին Վառվառէն գրկեց եւ համբուրուեցաւ տիկին Արսէնեանի հետ, — կ՚ուզէ մեզ կռուեցնել, որ վրանիս խնդայ:

Պետր Կարպովիչը ինքնաբաւականութենէ ճառագայթող դէմքով մտաւ Արսէնեանի թեւը, ու երկուքը միասին մօտեցան սեղանին՝ մէկ երկու բաժակ պարպելու համար: Երկու տիկինները՝ իրենց մէջ սկսուած խօսակցութիւն մը շարունակելով՝ դահլիճի դիւաններէն մէկուն վրայ տեղաւորուեցան:

Վարդանը քիչ հեռուն թաղուեցաւ բազկաթոռի մը մէջ: Դահլիճը որքա՜ն դատարկ եւ անհրապոյր կ՚երեւար առանց Սոնիայի ներկայութեան: Որտեղ որ է, հիմա ներս կը մտնէ Սոնիան: Գրեթէ երկու շաբաթ անցած էր Երեւանեան հրապարակին վրայ: Անշուշտ չէր մոռցած այդ անախորժ հանդիպումը, եւ ոչ ալ Պոտանիքական Այգին կամ ընթրիքի սեղանը, բայց անցած օրերը մեղմեր էին զգացած դառնութեան չափը: Հիմա Սոնիան, որ վար իջնար, դուրս պիտի գային պատշգամ, ու հոն գլուխ գլխի՝ Վարդան խստօրէն պիտի յանդիմանէր զայն: Այսինքն պիտի ցուցնէր, թէ Սոնիան որքա՜ն անարդար եղած է իրեն հանդէպ:

— Գնումները կը հատնի՞ն որ, — կը գանգատէր տիկին Վառվառէն, ուրախացած, որ վերջապէս զինք լսող մը գտաւ, — փառք Աստուծու, Սոնիան լաւ կը ճանչնաս: Ամարանոցի տան չթէ վարագոյրները փոխել տուաւ, թէ յիմար բաներ են: Հիմա ալ կ՚ուզէ ճաշասեղանն եւ աթոռները փոխել… Մարիամ ջան, ի՜նչ կրնամ ընել՝ հայր ու աղջիկ մէկ խելքի են: Վաղը առտու ալ, խանութէ խանութ ատոնց ետեւէն պիտի պտըտինք: Գտնուածներն ալ եթէ հաւնէր՝ նորէն ոչինչ, անպատճառ ամէն բանի պոչ մը կը կապէ… Քոյրիկս, դժուար բան է եղեր հասած աղջկայ դարդը քաշել…

— Վաղն ալ որ ամուսնանայ, երթալուն համար պիտի լաս, — պատասխանեց տիկին Մարիամը՝ մտերմօրէն ժպտալով, — բայց իրա՛ւ, Սոնիան աչքիս չերեւցաւ…

— Իշխանին հետ քլըպ գնաց այս իրիկուն:

— Արթիսթակա՞ն քլըպը:

— Ո՜չ, ո՛չ մէկ այդ էր պակաս, որ հայերու քլըպը երթային: Այս իրիկուն վրաց ազնուականներու քլըպի մէջ սիրողներու ներկայացում մը կայ, վերջէն ալ ընթրիք եւ պարահանդէս: Ջահիլ աղջիկ է, թո՛ղ վայելէ, քանի դեռ ոտքը կապուած չէ:

Տիկին Մարիամը ծանր եւ լուրջ՝ նայեցաւ ընկերուհիին եւ լուռ մնաց:

Տիկին Վառվառէն անհանգստացաւ։ Ինչո՞ւ Մարիամը բան մը չըսեր. ինչո՞ւ այնպէս նայեցաւ իրեն, որպէս թէ սխալ մը գրծած լինէր ինք։ Կարծես դէմքի արտայայտութիւնն ալ փոխուեցաւ։ Տէր ողորմեա, ի՞նչ ըսել կ՚ուզէ։ Չլինի՞ թէ իշխանին չհաւնէր։ Ի հարկէ, այդ անկարելի բան է, բայց տիկին Վառվառէն որոշեց մէյ մը փորձել։

— Քեզի բան մը պիտի հարցնէի, — որպէս թէ բոլորովին անտարբեր՝ սկսաւ խօսիլ տիկին Վառվառէն, — որքան ատեն՝ լեզուիս վրայ է, դուն ալ մեր տնէն կը համարուիս… Հա՛, Մարիամ ջան, մէկ ըսէ՝ մեր իշխանը ի՞նչպէս կը հաւնիս։

Տիկին Արսէնեանը վայրկեան մը մտքի հաւասարակշռութիւնը կորսնցուց՝ ու դժուարացաւ անմիջապէս պատասխանել։ Այդ ինչպէ՞ս թէ «մեր իշխանը»։ Բայց ինքզինքը զսպեց եւ շատ մտերմօրէն ժպտաց՝ ընկերուհիին դէմքին նայելով, ու որպէս թէ քիչ մը մտածելէ վերջ ըսաւ.

— Ի՞նչ գիտնամ, Վառվառէ, դրսէն խելքը գլխին, պատուական երիտասարդ մը կ՚երեւի։

Վարդանը, քանի մը քայլ անդին նստած, կը հետեւէր երկու կիներու խօսակցութեան։

Այդպէս, ուրեմն, Սոնիան իշխանին հետ պարահանդէս գնացեր է։ Առաջին րոպէին ան հազիւ թէ հասկցաւ բառերու իմաստը։ Մէկ ալ ուղեղին մէջ կարծես թէ փոքր աւազի հատիկ մը սարսափելի արագութեամբ սկսաւ դառնալ՝ անհունապէս մեծնալով։ Վարդանը ոտքի ցատկեց։ Չէ, այլեւս չէր կրնար մնալ հոդ, դուրս պէտք է երթար, դո՛ւրս, դէպի ազատ օդ։

— Մայրի՛կ, ես տուն կ՚երթամ։

Ու Վարդանը զինովի նման չգիտցաւ թէ ինչպէս դուրս ելաւ Ասլանովներու տնէն։

Սքանչելի խաղաղ գիշեր մ՚էր։ Վարդան բոլորովին աննպատակ սկսաւ քալել։ Չէր գիտեր, թէ ո՞ւր կ՚երթար։ Ըսենք՝ այդ կարեւոր ալ չէր իրեն համար, միայն թէ պէտք մը կը զգար քալելու շատ, շատ երկար ճամբայ մը։ Հազիւ թէ մտքին մէջ յստակ մտածում մը կար։ Զանազան պատկերներ մէկը միւսին կը յաջորդէին այնքան արագ, որ չէր կրնար կեդրոնանալ։ Կարծես, ուղեղը պիտի պայթէր ու օդը կը պակսէր շունչ քաշելու։

Վարդան խոշոր քայլերով անցաւ Սալտատսկի Պազարէն՝ առանց աջ ու ձախ նայելու, գլուխը կախ, խոր մտածմունքի մը մէջ եղող մարդու մը նման։ Անցաւ Ներսիսեան վարժարանի առջեւով եւ շտկուեցաւ դէպի Վարանցովի կամուրջը։

Ալեքսանդրեան Պարտէզի անկիւնը կանգ առաւ։ Կոկորդը սաստիկ չորցած կը զգար։ Բաժակ մը *կվաս* (ռուսական խմիչք) ուրեմն։ Անորոշ բութ ժպիտ մը խաղաց դէմքին վրայ։ Առաջին անգամն էր, որ այդտեղ կանգնած *կվաս* պիտի խմէր։

Տաղաւարներէն մէկուն առջեւը զինուոր մը եւ ռուս աղջիկ մը կանգնած էին։ Զինուորը կվասի մեծ բաժակը ձեռքին՝ աղջկան հետ կը խօսէր։

Հաստամարմին ռուս կինը, արեւածաղիկ չրթելը շարունակելով, փրփրադէզ բաժակ մը դրաւ Վարդանի առջեւ եւ գոգնոցովը սեղանը սրբեց։

— Հայրենակից, երկու կոպէկ:

Թիֆլիս քաղաքի մէջ մասնաւոր նշանակութիւն ունեցող տեղ մըն էր Ալեքսանդրեան պարտէզի այդ որոշ անկիւնը: Ձեռքի վրայ հնացած զգեստ ծախողները, գործազուրկ ռուս աղախիններ, թառամած բոզեր, արձակուրդ ստացած զինուորներ, փայտէ ափսէներու մէջ խմորեղէն ծախողներ կը հաւաքուէին հող, այդ երեք-չորս տաղաւարներու շուրջը: Զարմանալիօրէն գէր ռուս կիներ, փոքր խանութներու մէջ, տակառ մը կվաս, աղ ջուր դրուած վարունգ, կամ *սէմիչկա* (արեւածաղիկի կուտ) կը ծախէին՝ երբեմն տղամարդու նման իրար հայհոյելով:

— *Զեմլեակ* (հայրենակից), երկու կոպէկ:

Վարդան մեքենաբար վճարեց փողը, առանց բաժակին ձեռք զարնելու:

— Հոգեա՛կս, երեսուն կոպէ՛կ, ատկէ աւելի աժանը խօմ ձրի կը լինի— եւ աղջիկը զինուորի ձեռքէն կիսովին դատարկուած բաժակն առաւ. — շան զաւակ, ամբողջը խմեր ես. — ու բաժակի մնացորդը շրթունքներուն տանելով ագահութեամբ ծծեց:

— Չոր ու ցաւ խմես, — ու զինուորը կրունկին վրայ դարձաւ՝ մեկնելու համար:

Աղջիկը բարկութեամբ զինուորի թեւէն քաշեց:

— Ո՞ւր կ'երթաս: Երեսուն կոպէկը ի՞նչ է որ քեզ պէս սիրուն զինուորի մը համար:

Խանութպան կինը բոլորովին անտարբեր, մէկ աչքը բաց մէկը խուփ կը կնքուարտէր (= կմրափեր)՝ դատարկ սնտուկի մը վրայ նստած: Վարդանը՝ նայելով այդ զինուորին ու աղջկան վրայ՝ անորոշ սարսափ մը զգաց: Առանց բաժակին ձեռք զարնելու, քայլերը մեծ-մեծ բանալով՝ հեռացաւ:

Վարանցովի կամուրջին վրայ կանգ առաւ: Արմունկները յենած կամուրջի շրջափակող ճաղին՝ ձեռքերով գլուխը սեղմեց: Կարծես ուղեղը բոցավառած լինէր: Բարձր կամուրջի տակէն Կուր գետը մեղմ ֆշշալով կ'անցնէր: Գետի ափին հաստատուած աղոցարանի մենաւոր ճրագի լոյսը նեղ շերտով մը ինկած էր գետի լայնքին: Վարդանը բութ հայեացքով այդ ճրագի շեղբը կը դիտէր: Գետը խաւարին մէջ կորած անորոշ ու անշարժ զանգուած մ'էր կարծես. միայն լոյսի այդ նեղ պատառիկի տակ, կ'երեւէին մանր ալիքները:

Վարդանը ցաւցնելու աստիճան կը սեղմէր գլուխը, որ կարծես պիտի պայթէր: Իր փոթորկուած ուղեղին մէջ զանազան պատկերներ կը յաջորդէին մէկը միւսին: Երեւանեան հրապարակը, Պոտանիքական Այգին, ընթրիքի սեղանը, սեղանի շուրջ հաւաքուած հիւրերը, իշխան Ալէքսէյի դէմքը, զինուորն ու պոռնիկը, ու մանաւանդ Սոնիայի կայծկլտուն աչքերը, — ասոնք բոլորը կը պարէին անեզր քաոսի մը մէջ:

Ինչո՞ւ էր կանգնած կամուրջի վրայ: Պէտք էր, որ քալէր, թեւ առած թռչէր:

Ու Վարդանը յոգնած մարդու մը նման դանդաղօրէն ոտքերը գետին քսելով շարժուեցաւ դէպի յետ: Ալէքսանդրեան Պարտէզով կ'անցնէր: Ստուերոտ թփերու մէջէն կը լուէին խօսակցութեան կցկտուր բառեր, զսպուած ծիծաղ, նոյնիսկ մեղմ հեծկլտանք մը: Իր ինչո՞ւն պէտքը սակայն, կ'ուզէ թող աշխարհը կործանի:

Եւ յանկարծ ինքզինքը գտաւ Արծրունու քարվանսարայի մուտքին առջեւ, լուսանկարներու ցուցափեղկին առաջ կանգնած: Ինչո՞ւ կանգնած էր հոդ: Հետզհետէ մտքի քասոը կը խաղաղէր: Սոնիան, հո՛ն, դիմացի շէնքին մէջ էր եւ, ո՛վ գիտէ, թերեւս ճիշդ այդ պահուն իշխանի թեւերուն մէջ սեղմուած՝ կը պարէր: Իսկ ի՞նքը. — ու Վարդանը դառնութեամբ քրքջաց, որ աւելի հեծկլտանք էր, եւ բռունցքը սեղմելով՝ սպառնազին շարժեց: Ու յանկարծ, կարծես մէկէ մը հալածական՝ արագ քայլերով հեռացաւ այդ տեղէն:

Քանի կը մօտենար իրենց տանը, միտքը այնքան կը հանդարտէր: Հիմա աւելի պաղարիւնով կը մտածէր: Վերջապէս, ի՞նչ կար անսովոր եղածին մէջ: Զահիլ աղջիկ՝ անշուշտ որ կ՚ուզէ հաճելի ժամանակ անցընել:

Երբ տուն հասաւ, արդէն բոլորովին հանդարտած էր: Հիւրասենեակի ճրագները դեռ կը վառէին: Բայց չուզեց ներս մտնել ու նստաւ քարէ սանդուխներուն վրայ՝ մէջքը դրան տուած:

— Բարի իրիկուն, պարոն Վարդան:

Մուսոն էր:

— Բարի իրիկուն, — մրմռաց Վարդանը՝ շատ ալ չախորժելով դռնապանի ներկայութենէն:

Մուսօն ձեռքի գաւազանը թխթխկացնելով՝ Վարդանի քովը տեղաւորուեցաւ:

— Տաք է…

Վարդան չպատասխանեց:

— Քանի օր է կ՚ուզէի հարցնել, բայց քեզ չհանդիպեցայ: Էն պիտի հարցնէի, — ու Մուսօն՝ ձայնը ցածցնելով՝ Վարդանի ականջին փսփսաց. — Քաչալէն ի՞նչ լուր…

— Հը՞, Մուսօ՛ — կարծես թէ հարցումը չհասկնալով՝ ըսաւ Վարդանը:

— Կը հարցնէի, թէ Քաչալէն խապար կա՞յ, — նոյն խորհրդաւորութեամբ հարցումը կրկնեց Մուսօն, — դու կ՚իմանաս…

— Հա՛, ինչպէ՞ս չէ… Ողջ առողջ տեղ հասեր է:

— Դու խելօք մարդ ես, պարող Վարդան, անշուշտ կը գիտնաս…

— Ի՛նչ, Մուսօ:

— Ի՞նչ կը կարծես, Քաչալը Երկիր պիտի անցնի, — վարանումով հարցուց Մօսոն, — հը՞, ինչ կը կարծես:

— Շատ հաւանական է: Կովկաս չի կրնար մնալ:

— Քեզմէ մեծ շնորհք մը պիտի խնդրեմ, պարոն Վարդան, բայց կը խնդրեմ վրաս չխնդաս:

— Չէ, ինչո՞ւ խնդամ:

— Քանի որ Քաչալը Երկիր պիտի անցնի…

Վարդանը հարցական նայեցաւ խօսակցին:

— Խնդրէիր, որ զիս ալ հետը տանի, — ու Մոսօն՝ սաստիկ յուզուած, չէր գիտեր, թէ ինչպէ՞ս խօսքը շարունակէր:

— Մոսօ՜…

— Ա՜խ, պարոն ջան, էս քանի տարի եղաւ… ղարիպ ղուրպէդութիւն (իմա՝ օտարութիւն) սիրտս մաղ մաղ էրեց:

— Մոսօ, — ու Վարդանը զգածուած՝ թեւը նետեց Մոսոյի ուսին, — ձեռնոք կարօտցեր ես անշուշտ, հեր, մեր: Տուն վերադառնալ կ՚ուզե՞ս, հա՛, Մոսօ:

— Տո՞ւն… չէ՛, տուն երթամ՝ ի՞նչ ընեմ… հէրս կայ, մեծ ախբերս, — ու Մոսօն քաշուելով հազիւ համարձակեցաւ շշնջալ, — պարոն Վարդան, ազգութեան զինուոր գրուիլ կ՚ուզեմ…

Վարդանը յանկարծակիի եկած՝ երկար չպատասխանեց: Մոսոյի խնդիրքը բոլորովին անակնկալ էր իրեն համար, ատկէ զատ հաստատ ալ չէր գիտեր, թէ այդ ամառը Քաչալին պիտի կրնար տեսնել:

Սիրտը դող ինկած՝ Մոսօն պատասխանի մը կը սպասէր, որ սակայն կ՚ուշանար: Չէ՛, ինչո՞ւ մեղադրէր Վարդանը, որ կը դժուարանար պատասխանելու: Խեղճ դռնապան մը, ինքն ո՛ւր՝ ազգութեան զինուորը ու՛ր… Վարդանի լռութիւնը մերժում համարելով, խեղճացած Մոսին տեղէն բարձրանալով՝ ըսաւ.

— Խնդիրքս չըսուած սեպէ, պարոն Վարդան, կը ներես…

— Մոսօ՛:

Եւ ամուր մը բռնելով Մոսոյի թեւը՝ Վարդանը դէպի իրեն քաշեց ու նորէն քովը նստեցուց զայն:

— Ուրեմն, Երկիր անցնիլ կ՚ուզես:

Մոսօն դրական իմաստով գլուխը շարժեց: Անշուշտ, Երկիր անցնիլ կ՚ուզէր, եթէ միայն զինք յարմար գտնային զինուորութեան:

— Հաւանական է, որ ամառս Քաչալին հանդիպիմ, — համոզիչ ձայնով պատասխանեց Վարդանը, — վստահ եղիր, որ պիտի խօսիմ եւ աշխատիմ: Բարեբախտաբար Քաչալը քեզ կը ճանչնայ:

— Պիտի խօսի՞ս, ուրախացած բացագանչեց Մոսօն՝ Վարդանի ձեռքը խոշոր ափին մէջ ուժեղ մը սեղմելով. — իրա՞ւ կ՚ըսես, պարոն Վարդան:

Երբ քիչ վերջը Վարդանը բարձրացաւ տեղէն՝ ներս երթալու համար, դռնէն ներս մտած ժամանակ ետ դառնալով՝ յիշեցուց.

— Մոսօ՛, չմոռնաս, կիրակի օրը պիտի հաւաքուինք Պոտանիքական Այգիի ձորը:

— Միտքս է, պարոն Վարդան։

Թիֆլիսի Պոտանիքական Այգին կը գտնուի խոր ձորի մը կողին վրայ։ Այդ ձորը կը սկսի Կուր գետի հովիտէն, կը մագլցի լեռն ի վեր եւ աստիճանաբար նեղնալով կը հասնի մինչեւ Կոճոր գիւղի տակ։

Կիրակի օր, խումբ մը երիտասարդներ հաւաքուած էին այդ ձորի վերի մասը, ուր ընդհանրապէս պտոյտի ելլողները չէին երթար։ Ամայի շրջան մ՚էր, քարքարոտ եւ վայրի մացառներով շրջապատուած, ուր ձորը այնքան նեղ էր, որ երկու կողերը կը նմանէին դէմ դիմաց բարձրացած պատերու։

Ժայռի վրայ երկնցած էր Վարդանը, ուրիշ գիմնազիստի մը հետ։ Եօթ երիտասարդներ շրջապատած էին այդ երկուքը եւ ուշադրութեամբ մտիկ կ՚ընէին գիմնազիստ պատանին, որ հայերէն *պրոշիւր* (իմա՛ թերթոն) մը կը կարդար։ Պուլկար յեղափոխականներու կեանքէն առնուած էր վիպակի նիւթը։ Զարմանալի պարզութեամբ գրուած պատկեր մ՚էր, առանց ճոռոմաբանութեան։ Պուլկար հայրենասէր երիտասարդ մը մասնակցեր էր առաջին ապստամբական շարժումին, որ չէր յաջողած եւ վերջացած էր կոտորածով։

Թուրքերը ուրիշ շատերու հետ, ձերբակալած էին այդ երիտասարդ ու նետած բանտի զնտանը։ Պայրամի առաջին օրը, *Ղօնախի* հրապարակի վրայ կախաղան պիտի բարձրանար այդ երիտասարդը։ Գրքոյկը կը վերջանար բանտարկեալի վերջին ցանկութիւնը արտայայտող բանաստեղծական տողերով։ Պուլկար յեղափոխականը չէր ցաւեր, որ քսան տարեկան, ջահիլ ջիվան պիտի կտրէր կեանքին թելը։ Յուզիչ խօսքերով հրաժեշտ կ՚առնէր մօրմէն, գիւղի իրենց տնակէն, զամբռէն ու իր տնկած ծաղիկներէն, որոնց բացուիլը չտեսած պիտի մեռնէր։ Սակայն, կեանքի հետ հաշիւը փակելէ առաջ՝ գերագոյն ցանկութիւն մ՚ունէր։ Կ՚ուզէր որ վերջին պահուն զար սիրած աղջիկը, կարկաթուշ սիրուն Կատիւշան, իր ձեռքով ասեղնագործած մաքուր պլուզ մը հագցնէր։ Երկար եւ առատ մազերը լուար ու աղուոր մը սանտրէր, վզին անցընէր կարմիր մետաքս թաշկինակը. զուգէր-զարդարէր զինքը նորափեսայի նման, որպէսզի երբ անհաւատ թուրքերը զինքը կախելու տանէին՝ նոր ծագող արեւի նման ինք պայծառ ու գեղեցիկ երեւար։

Երբ գիմնազիստը վերջացուց ընթերցումը, ունկնդիրներէն ոմանց աչքերուն մէջ արցունք կար։ Ատոնցմէ մէկը՝ շատ երիտասարդ տղայ մը, փոքրահասակ եւ նիհար կազմով, բռունցքը շարժելով դարձաւ Վարդանին.

— Դուն ան ըսէ, թէ մեր կարգը (= հերթը) ե՞րբ պիտի գայ Հայաստան երթալու, — ու յօնքերը կիտած՝ պատասխանի մը սպասեց։

— Որ ի՞նչ ընես, — ընդհանուր ծիծաղի մէջ հեգնօրէն հարցուց առոյգ երիտասարդ մը, — այ պալամ, էնտեղ ծծկերներու տեղը չէ…

— Չէնդ, — բարկացաւ պատանին, — պոյիդ-պուսաթի՞դ նայիմ, թէ հաւի սրտիդ… որ տղամարդ ես, արի մէյտան (իմա՛ հրապարակ)։

— Գնա, կորսուէ, խլլոտ…

— Վալլահ, լաւ ըսաւ, — ձայն ձայնի տուին միւսները. — տղերք, բացուեցէք, թող իրարու կպին, տեսնենք ո՞րն է ղօչախը:

— Տեղ բացէք տղերք ջան, — ու Վարդանը շրջանի մէջ տեղ կանգնելով՝ դարձաւ երկու կռուողներուն, — որ երեք ըսեմ, կը կպիք: Տէ՛, պատրա՛ստ, մէկ… երկո՛ւ երե՛ք:

Հազիւ Վարդան երեքը արտասանած էր, երբ պատանին զարմանալի արագութեամբ յարձակեցաւ իրմէ շատ զօրաւոր երիտասարդին վրայ ու առանց ժամանակ տալու անոր, կողմնակի հարուած մը իջեցուց հակառակորդի սրունքին եւ վար տապալեց զայն՝ կուրծքին վրայ չոքելով:

— Հը՛, քու հէրն անիծած, ըսէ տեսնեմ, կրնա՞մ Հայաստան երթալ, թէ չէ, — կ՚ըսէր պատանին, ատամները սեղմած, առանց ինկածի կոկորդը բաց ձգելու. — պիտի ըսես որ Հայաստան կրնամ երթալ… թէ չէ…

— Տօ՛, Հայաստան ալ գնա, սատանի ծոցն ալ, — ըսաւ կռնակին վրայ ինկած երիտասարդը՝ ի զուր փորձելով կոկորդը ազատել տղու ճանկերէն:

Տղաք ուրախ բացագանչութիւններով միջամտեցին ու իրարմէ զատեցին երկու հակառակորդները՝ գովելով պատանիի ճարպիկութիւնն ու սրտոտութիւնը:

— Տղաք, հիմա միւսներու քովը բարձրանանք, — թելադրեց Վարդանը ու յաղթող պատանիի թեւը մտնելով՝ քայլերը ուղղեց ձորի վերի կողմը:

Խմբի միւս մասը, քիչ վերը, նշանառութեան փորձեր կը կատարէր, երբ Վարդանը ընկերներով մօտեցաւ անոնց:

— Չէ՛, չկրցար նշանին կպցնել. թեւդ այդքան ձիգ բռնելու չես, — կը խրատէր տարեց մարդ մը, որ ռուսական բանակի նախկին սպայ էր. — մէկ ալ որ, կրակած ժամանակ շունչ առնելու չես:

Փոքր սնտուկ մը դրած էին հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ, եւ խմբի անդամները բերդան հրացանով կը փորձէին այդ նշանին խփել:

— Հիմա դու փորձէ տեսնեմ, —հրացանը երկնցնելով սպան դարձաւ կառապան Վաչոյին, — ձախ աչքդ պինդ խփէ, որ նշան առնելուդ՝ չխանգարէ:

— Ան երկու աչքը մէկանց կը խփէ, սրախօսեց մէկը:

Կառապան Վաչօն երկար բարակ նշան առաւ, այնքան երկար, որ վերջ ի վերջոյ ձեռքերը անզգալաբար դողալ սկսան ու, երբ հրացանն արձակեց, գնդակը նշանէն հինգ քայլ հեռու հողէն փոշի բարձրացուց: Շրջապատող ընկերները հռհռալով կը կատակէին.

— Տօ էտենց էլ խփող…

— Աստուած վկայ, Քեօռ Օղլուի քաջերէն է:

— Սպասեցէք՝ մէկ Հայաստան անցնիմ, — կը սպառնար Վաչօն, — մէկ հատ քիւրտ ու թուրք ողջ պիտի չձգեմ:

— Չէ, ջանըմ, չլինի՞ր որ մէկ-երկուքը խնայես նմուշի համար…

Մէկը միւսի ետեւէն տղաքը կը փորձէին: Կարգը եկաւ Մոսոյին:

Մոսոն չոքեցաւ երկաթի ծանրութեամբ աջ ծնկի վրայ եւ հրացանն ուղղելով անմիջապէս կրակեց: Փոքր սնտուկը քարի վրայէն երկու քայլ անդին ինկաւ: Երկրորդ փորձ մ՚ալ նոյն արդիւնքը տուաւ: Վարդանը յայտնապէս ուրախացած կ՚երեւէր Մոսոյի յաջողութեան համար:

Ժամը չորսը անցած էր, երբ երիտասարդները, աչքի չզարնուելու համար զանազան խմբակներու բաժնուելով՝ ցրուեցան:

Վարդանը, Մոսօն, Վաչօն եւ մէկ ալ փոքր պատանին միասին բարձրացան Պոտանիքական Այգիով դէպի քաղաք տանող մեծ ճանապարհը: Սաստիկ յոգնած եւ քրտնած էին: Ճանապարհէն տասնեակ մը քայլ ներս քաշուեցան ու երկնցան կանաչի վրայ: Կառապան Վաչօն, իր սրամտութիւններու տոպրակը բացաւ եւ զօռ կուտար լեզուին:

Հազիւ քառորդ ժամ մը հանգստացած լինէին, երբ Կոճորի կողմէն երեւցան երեք ձիաւորներ, որոնք քառասմբակ կը քշէին ձիերը՝ փոշիի ամպ մը ձգելով ետեւնին: Երրորդ ձիաւորը բաւական մը հեռուէն կը հետեւէր երկուքին, որոնցմէ մէկը կին մ՚էր:

Վարդանը հազիւ ուշադրութիւն կը դարձնէր ձիաւորներուն: Երբ անոնք բաւական մը մօտեցան, յանկարծ Վարդանի թուաց, թէ ձիաւորներէն մէկը Սոնիան է: Բնազդաբար ոտքի ցատկեց եւ դէպի ճամբան վազեց:

Չէր սխալած:

Սոնիան եւ իշխան Ալէքսէյն էին, իսկ երրորդը իշխանի զինուոր ծառան:

— Վարդա՛ն, — բացագանչեց աղջիկը՝ յանկարծ տեսնելով Վարդանը:

Տղան մօտեցաւ եւ բռնեց անհանդարտ ձիու սանձը:

— Վարդան, ի՞նչ կ՚ընես հոս:

— Պտոյտի ելած էի, — ու վայրկեան մը լռելով շարունակեց, — ինչպէս կը տեսնես, առանց ձիու…

— Էդ մարդո՞ց հետ, — ըսաւ Սոնիան՝ արհամարհանքով երկարած շրթները:

Իշխան Ալէքսէյը, բարեւեց Վարդանը դէմքի անտարբեր արտայայտութիւնով մը, եւ փափկանկատութեամբ քանի մը քայլ հեռու կեցաւ:

— Ձերոնք արդէն գիւղ գնացին, չէ՞, — բան մը ըսելու համար խօսեցաւ Սոնիան. — մենք ալ վաղը կէս օրին կը փոխադրուինք: Գիւղ գնացեր էի տեսնելու, թէ ամէն ինչ կարգի՞ն է:

— Ի հարկէ, — ու Վարդանը լռեց՝ զգալով, որ բարկութենէն կը գունատի։

— Տէր Աստուած, նորէն քիթդ ինչո՞ւ կախեցիր, ի՞նչ պատահեցաւ քեզի, — ցած ձայնով մը հարցուց Սոնիան, որ իշխանը չլսէ. — ամէն անգամ բան մը կը գտնաս…

— Սոնիա՛, — ու Վարդանը ուղիղ նայեցաւ աղջկան աչքին, — վաղը Ղարաքիլիսէ պիտի երթամ, բայց քեզ հետ կ՚ուզէի խօսիլ…

— Լաւ, ժամը իննին կը սպասեմ, — ու աղջիկը խթանեց ձին, եւ շուտով երեք ձիաւորները ոլորք մը դառնալով անյայտացան։

Վարդանը ճամբու մէջ կանգնած մնացեր էր։ Ու երբ ընկերներուն հետ քաղաքի ճամբան բռնեց, տրամադրութիւնը բոլորովին փճացած էր։ Առանց խօսքի խառնուելու հետեւեցաւ անոնց։

Այո՛, այո՛, Վարդանը պէտք է վճռական եւ պահանջկոտ լինէր. վերջապէս ամէն համբերութիւն չափ ու սահման մը ունի։

Ձեռքերը մէջքի վրայ կապած, գլուխը կախ՝ հիւրասենեակի մէկ անկիւնէն միւսը կը քալէր՝ երբեմն բարձրաձայն ինքն իր հետ խօսելով։

Այդ իրիկուն, սրտբաց խօսակցութիւն մը պիտի ունենար աղջկան հետ։ Երեսովը պիտի տար Սոնիայի հասցուցած վիրաւորանքները, որոնք այնքան տառապեցուցած էին զինքը, եւ որոշ պահանջներ պիտի դնէր։ Այո՛, այո՛, որոշ պահանջներ։ Չէ՞, որ ինք երեխայ մը չէր, որու հետ կարելի լինէր խաղալ։

«Դո՛ւ այսպէս, դո՛ւ այնպէս» պիտի ըսէր, իսկ աղջիկը յանցաւորի նման գլուխը կախէր եւ արտասուէր՝ ներողութիւն խնդրելով իրմէ։ Անշուշտ ինքն ալ պիտի ներէր։

Երեկոյեան ժամը իննի ատենները, երբ Վարդան մօտեցաւ Ասլանովներու տան դրան, ցերեկուան վճռականութիւնը մեծապէս թուլացած էր արդէն։

Տնեցիք թէեւ Շուանիձէներուն այցելութեան գնացեր էին, բայց օրիորդը պարոնին կը սպասէր, ու Վասիլը մտերմօրէն ժպտեցաւ՝ դուռը տղու ետեւէն գոցելով։

Հին օրերու նման, դիւանի վրայ քով քովի նստած, Վարդանն ու Սոնիան կը խօսէին հարցերու մասին, որոնք այդ իրիկուան տեսակցութեան բուն նպատակին հետ ոչ մէկ կապ ունէին։ Աւելի շուտ, Սոնիան էր խօսողը, որ ցատկրտան թռչունի մը նման նիւթէ կը թռչկոտէր՝ անվերջ շաղակրատելով։ Վարդանը կարծես բոլորովին մոռցած էր շաբաթներու տառապանքն ու ցերեկուան որոշումը եւ հաճոյքով մտիկ կ՚ընէր աղջկան ձայնին, որ այնքա՜ն երաժշտական կը թուէր իրեն։

— Այսօր, երբ իշխանին հետ ձիով պտոյտի կ՚երթայինք… անսպասելիօրէն նոր նիւթի մը ցատկեց Սոնիան՝ քրքջալով։

Այդ վերյիշումը կարծես արթնցուց Վարդանը։ Չէ՞ որ ինք մասնաւոր խօսելիք մ՚ունէր աղջկան հետ։

— Սոնիա՛, — դէմքը թթուեցուցած տղան դարձաւ աղջկան, — Սոնիա՛, վերջի շաբաթներուն ցոյց տուած անսպասելի վերաբերմունքդ…

Ի՞նչ վերաբերմունքի մասին էր խօսքը։ Սոնիան վիրաւորուած՝ տղուն նայեցաւ։ Անշուշտ ամբողջ օրը ինք տանը փակուած պիտի չմնար։ Ի՞նչ կայ որ. պարահանդէ՛ս է գնացեր, ձիով պտո՛յտի, մե՞ղք է գործեր։

— Դու խոշո՛ր, խոշո՛ր երեխայ ես, — ու Սոնիան բարձր ծիծաղելով սկսաւ տղուն մազերը իրար խառնել։

— Սոնիա՛, խնդրեմ հանդարտ։

— Որ չուզե՞մ, ի՞նչ կ՚ընես, եւ տղու ծոծրակէն թեթեւ մը համբուրեց ու պչրանքով հարցուց. — ա՛յ հիմա ըսէ, — մե՞ղք գործեցի… շա՞տ մեծ մեղք։

— Բայց, սիրելիս, տեսնողները ի՞նչ կը խորհին։ Քիչ մը անյարմար չէ՞ իշխանի հետ երեւնալը. — տղան յայտնապէս վարանքով կը խօսէր, — ինքն ալ զարմացած, որ առաջուց մտածած նախադասութիւնները, հիմա այնքա՛ն մեղմացած ձեւ մը կը ստանային։

Սոնիան խռովկան երեխայի նման շրթները կախեց։ Իր ի՞նչ պէտքը թէ՝ ուրիշները ի՞նչ կրնան մտածել. բաւական է, որ Վարդանը յիմար-յիմար բաներ չմտածէ իր մասին։

Սոնիայի վատ տրամադրութիւնը փոխելու համար, հարկաւ Վարդանը պարտաւոր էր գրկել, համբուրել աղջիկը։ Անշուշտ ինք ազատ մտածող մ՚է ու բամբասանքներու կարեւորութիւն չի տար։

Երբ երկու սիրահարները երկար համբոյրով մը բաժնուեցան իրարմէ, Վարդանը կարծես ծանր բեռէ մը թեթեւցած կը զգար ինքզինք։ Փողոցէն քալած ժամանակ, զարմանալի ցանկութիւն մը կը զգար պարելու։

Յաջորդ օրը, երեկոյեան ժամը ութի գնացքը վերցնելով՝ մեկնեցաւ Ղարաքիլիսէ։

ՓՈԹՈՐԻԿԷՆ ԱՌԱՋ

Յունիսի վերջին օրն էր, երբ Վահէն եւ Պաստամեանը միասին մեկնեցան։

Հակառակ որ որոշուած էր Ալէքսանդրոպոլի ձեռնարկը շուտով կատարել, Քաչալի պատահական ձերբակալութեան պատճառով յետաձգուեցաւ։ Կը վախցուէր, որ ժանտարմական վարչութիւնը գրաւած քարտէզի գաղտնիքը կը բանայ։ Բարեբախտաբար, երկու շաբաթուան ընթացքին ոչ մէկ բան արդարացուց այդ կասկածը։ Թէեւ քիչ մը ուշ, այժմ այդ ձեռնարկին համար Աէլքսանդրոպոլ կ՚երթար Վահէն։

Երբ գնացքը, Ջաջուրի օձապտոյտ երկաթագծէն վար սողալով, կանգ առաւ Ալէքսանդրոպոլի ճերմակ ներկուած կայարանի առջեւ, մեր երկու բարեկամները առաջին պատահած կառքը նստան ու քաղաք գնացին։

Կովկասի մէջ, Ալէքսանդրոպոլը առանձին տեղ մ՚ունի։ Միակ քաղաքն է, ամբողջովին հայկական դիմագծով։ Պետական ցած պաշտօնէութիւնը, ոստիկանութեան ծառայողները, հայեր են, ինչպէս եւ քաղաքի բնակչութեան գրեթէ ամբողջութիւնը։ Քանի մը տասնեակ տուն կազմող յոյն ու թաթար բնակիչներն ալ իրենց մայրենի լեզուն կորսնցուցած՝ հայերէն կը խօսին։

Երկու ընկերները իջեւանեցան Վաճառականական վարժարանի ուսուցիչ Ռուբէն Գէորգեանի մօտ։ Թէեւ ամուսինը դեռ դպրոցէն վերադարձած չէր, բայց տիկին Յասմիկը գրկաբաց ընդունեց հիւրերը, որոնք, ինչպէս կ՚երեւէր, ամուսնու շատ մօտ բարեկամներն էին։

Կէս օրուան մօտ, երբ տան տէրը ներս մտաւ սենեակէն, ուրախ բացագանչութեամբ ընկերներուն մօտ վազեց, որոնք արդէն սեղան նստած էին։

— Շատ մտահոգուած էինք ձեր այսքան ուշանալուն համար, — ըսաւ Ռուբէնը, համակրելի արտաքինով երիտասարդ մը, — եթէ վաղն ալ չերեւայիք, Վաղօն Թիֆլիս պիտի վերադառնար։ Պարոնովի համբերութիւնն ալ հատաւ։ Շաբաթ մը վերջը անոր հերթապահութեան ժամանակը կը վերջանայ ու Աստուած գիտէ թէ՝ մէկ ալ նման առիթ մը կ՚ունենա՞նք…

— Ռուբէն, ճաշը պաղեցաւ. ժամանակ տուր որ խեղճերը կերակուր ուտեն, — քնքուշ յանդիմանութեամբ ընդմիջեց տիկինը. — դուք բոլորդ ալ արդէն այդպէս էք. երբ իրար տեսնաք, ալ ամէն բան կը մոռնաք…

— Նոյնիսկ մեր թանկագին կիները, — ծիծաղեց ամուսինը. — տղաք, երեւակայեցէք, որ կինս կը խանդի նոյնիսկ ձեր վերաբերմամբ, կ՚ըսէ՝ այդ որքա՜ն իրար կը սիրէք։

— Իսկի էլ չէ, — ու տիկինը դառնալով Պաստամեանին աւելցուց. — շատ չար մարդ մը ամուսին ընտրեցի, չէ՞ — ու գորովով ամուսնուն նայեցաւ։

Ճաշի վրայ, խօսակցութեան ընթացքին, պարզուեցաւ, որ տեղացի ընկերները ամէն ինչ պատրաստած են՝ մարդիկ, ֆուրկոններ, պահեստներ, ու միայն Վահէ գալուն կը

սպասեն: Դեռ սեղանէն չէին ելած, երբ զանձակեցի Վաղօն աղմուկով ներս ինկաւ սենեակ:

— Փառք Աստուծոյ եկաք. աչքերնիս ջուր կտրեցաւ ձեզ սպասելով: Ուրեմն, այս երեկոյ չէ, վաղը երեկոյ անպատճառ…

— Տօ մէկ նստիր ճաշէ, վերջէն կը խօսինք, — խնդրեց տանտէրը:

Վահէն կարգադրեց որ այդ գիշեր մասնակցողներէն գլխաւորները իր մօտ հաւաքուին՝ վերջնական քննութիւնէ մը անցընելու համար կատարուած աշխատանքը եւ պատրաստութիւնը: Վաղօն դուրս ելաւ՝ «մերոնցմէ» կառապան մը բերելու, որ Պաստամեանը Հառինջի վանքը տանի:

Երբ ճաշէն վերջը քաշուեցան Գէորգեանի առանձնասենեակը, Պաստամեանը, Վահէն եւ Գէորգեանը, վերջինս՝ ամփոփ ծանօթութիւն մը տուաւ քաղաքի եւ շրջանի յեղափոխական աշխատանքներու մասին:

Այդ համակրելի երիտասարդը պետական վարժարանի ուսուցիչներէն էր: Հակառակ որ կովկասեան վարչութիւնը ամէն կերպով կ՚աշխատէր հայերը հեռու պահել պետական պաշտօններէ, ան այն շատ քիչներն էր, որ ծննդավայրին մէջ ուսուցչական պաշտօն մը կրցած էր ապահովել:

Փոքր քաղաքի մը մէջ, ինչպիսին է Ալէքսանդրոպոլը, ամէն մարդ գրեթէ մէկ մէկու կը ճանչնայ, կամ դուռ դրկից է, կամ հեռուէն հեռու՝ խնամի: Ռուբէնին գրեթէ չճանչցող չկար. քաղաքի ամենէն աչքի զարնող երիտասարդներէն էր, խելօք, եռանդուն ու հասարակական հարցերով հետաքրքրուող: Եւ բնականաբար, որպէս հասարակութեան բոլոր խաւերէն սիրուած մէկը, կառավարութեան աչքին կասկածելի եւ անբարեյոյս մէկը համարուած էր: Ոստիկանութիւնը քանի մը անգամ խուզարկեց Գէորգեանի տունը, բայց ոչինչ գտաւ: Ասով մէկտեղ ժանտարմական վարչութիւնը հաստատ գիտէր. որ Գէորգեանը յեղափոխական շարժման ղեկավարներէն մէկն է: Թերեւս շատ բան ներուէր անոր, բայց անոր յամառութեամբ հայ մնալը աններելի յանցանք մը կը նկատուէր: Անգամ մը ուսուցչական ժողովի ընթացքին, դպրոցի տեսուչը, իսկական ռուս մարդ մը, որ ուղղակի կ՚ատէր բոլոր ոչ-ուղղափառները, մանաւանդ հայերը, դիտմամբ Գէորգով անուանած էր Ռուբէնը: Բայց վերջինս կտրուկ կերպով հասկցուցած էր տեսուչին, որ իր ազգանունը Գէորգով չէ, այլ Գէորգեան:

Գէորգեանի եւ ընկերներու խօսակցութիւնը չէր վերջացած, երբ Վաղօն կառապանի ընկերակցութեամբ ներս մտաւ սենեակէն:

— Վայ բարով, վարժապետ ջան բարով հազար բարով եկար, — ու կառապանը յայտնապէս ուրախացած՝ գլխարկը վար առաւ, մօտեցաւ Պաստամեանին եւ հին ծանօթի մը մտերմութեամբ սեղմեց անոր ձեռքը. —գալդ բարի լինի:

— Բնաւ չես փոխուիր, Առաքել աբեր, — կառապանի ուսը թափահարելով ժպտաց Պաստամեանը, — այս իրիկուն կ՚ուզեմ Հառինջի վանքը հասնիլ…

— Աչքիս վրայ: Արեւը մարը մտած չմտած՝ կը հասնինք:

Առաքէլ աբերը մեծ պայուսակ մը եւ երկու խոշոր ծրարներ շալկեց եւ դուրս ելաւ: Պաստամեանը յայտնապէս յուզուած՝ ընկերներուն ձեռքը ջերմօրէն սեղմեց.

— Յաջողութիւն ձեզ:

— Քա աղջի՞… գետինը մտնալիք, էդ ուր մնացիր, աղջի՜… հէ՜յ…

Հազիւ լուսացած էր: Տան մը դռնէն գլուխը կիսովին դուրս հանած, պառաւ կին մը ձորն ի վար կը պոռար:

— Վայ ես քու սուգը պահեմ, — կը փնթփնթար պառաւը՝ դռնէն ներս քաշուելով:

Թոնրատան անկիւնէն ցախաւելը առաւ ու սկսաւ բարկութեամբ թոնրատունը աւլել, քթի մրթմրթալով:

— Էս ի՜նչ վախտ եղաւ, ջրի գնաց… վա՜խ, էս մէջքիս ցաւը… օր հարսակ եղաւ, սատկելիք աղջիկ … ո՜ւյ ո՜ւյ, էս անիծած քամին մէջքիս ոսկորին մէջ մտաւ…

— Հը՜, ի՞նչ է մարէ՝, առտու կանուխ նորէն լեզուիդ կուտաս:

Խօսողը կարճահասակ երիտասարդ մ՚էր, մուրէն սեւացած դէմքով: Անոր շատ նիհար դէմքին վրայ կենդանի աչքերը հոլի նման կը դառնային իրենց բունին մէջ: Ախոռի դուռը անաղմուկ բանալով, թոնրատուն մտած էր:

— Քէ մեռնիմ, Յիսուս Քրիստոս, — եկողի ձայնն առնելով՝ պառաւը յանկարծակիի եկած՝ դարձաւ դէպի երիտասարդը. — քա՜, լեզիս փրթաւ. աճալ-աճայիպ (իմա՜ զարմանալի, տարօրինակ) մարդիկ էք, ինչպէս ալ առանց ձէնի կը շարժիք…

— Մարէ, ջուր տուր՝ երեսս լուամ:

— Կա՞յ որ: Էդ սատկելիք աղջիկը… Ի՜նչ վախտ եղաւ, ջրի գնաց: Պարոն Սարգիս, քէ մեռնիմ, շատ էրես կուտաք էդ աղջկանը…

— Մարէ՜, Սաթօն լաւ աղջիկ է, — պատասխանեց երիտասարդը՝ կարեւորութիւն չտալով պառաւի գանգատին, — ուր որ է՝ հիմա կուգայ:

Ախոռի դռնէն մէկ մէկու ետեւէ ուրիշ երկու երիտասարդներ ալ դուրս եկան, նոյնպէս մրոտուած դէմքերով ու ձեռքերով:

— Հը՜, ջուր չկա՞յ, — հարցուց Սարգսին լայն կուրծքով, միջահասակ երիտասարդ մը, — էսօր լաւ յոգնեցանք, կարծես ամբողջ թոքերս մրով լեցուած լինին:

— Դարտ մ՚ըներ, Կարօ ջան, հեգնօրէն մխիթարեց Հրայրը, լայն դէմքով, հազիւ քսան տարեկան երիտասարդ մը. — դարտ մ՚ըներ, շուտով Հառինջ ծխնելոյզ մաքրող մը պիտի գայ:

— Ծխնելոյզ մաքրո՞ղ մը, — Կարօն չհասկցաւ ընկերոջ ծաղրը:

— Հա՛, թոքերդ մաքրելու համար, — ծիծաղեցաւ Հրայրը ու երեսը թթուեցնելով՝ քթեց գետին. — ֆո՛ւ, կարծես մինչեւ արիւնիս մէջ մտած լինի: Տօ, էն սապօնի կտորը ի՞նչ եղաւ… Հը՛մ… էն էլ եւ եւս … ու նշանակալից հայեացքը դարձուց դէպի պառաւը:

Սափոր մը աջ ուսին, նոյնքան մեծ սափոր մ՚ալ ձախ ձեռքով բռնած՝ ծանր հեւալով Սաթենիկը կանգնեցաւ շէմքի վրայ:

— Ծամդ կտրեմ, ես քու պատանքդ կարեմ… էս քանի ժամ եղաւ, — ու պառաւը իր սովորական տրտունջը սկսաւ:

Երեք երիտասարդներ իրարու օգնելով գէշ-աղէկ մաքրուեցան, մինչ աղջիկը, թոնրատան աջ անկիւնը դրուած թախտի վրայ նաշխուն սփռոց մը փռելով, նախաճաշի սեղանը կը պատրաստէր:

— Եարապ, ե՞րբ կարգին բան մը պիտի ուտենք, — փնթփնթաց Հրայրը՝ տխրութեամբ սփռոցի շուրջը դրուած դատարկ պնակներուն նայելով, — ամէն օր նոյն անհամ ջրվան, պանիրն ու սոխը… մարդ կը զզուի…

Կարօն Եւրոպա եւ Ամերիկա ապրած երիտասարդ մ՚էր: Հրայրի խօսքերուն վրայ, առաջնակարգ ճաշարանի մը սպասարկողի քաղաքավարութեամբ ծռեցաւ ընկերոջ առջեւ, կարծես ան յաճախորդ մը լինէր, ու երեւակայական ճաշացուցակի մը վրայէն սկսաւ իրարու ետեւէ կերակուրներու անուններ կարդալ.

—Տապակած զառան միս, կովկասեան խորոված՝ թոմաթէսով, ծնեփեկ՝ թարմ կարագով, հաւկթով սպաննաղ, խորոված վառեակ, աճմու փիլաւ…

— Կաթնապուր, հարսի մատնիկ՝ մեղրով, — շարունակեց Սարգիսը՝ զտնելով որ Կարօն քաղցրեղէններու բաժինը պակաս ձգեց — եւ ահա քեզի, — ու ծանր ձեռքով բամբեց Հրայրի գլուխը, — տէ՛, հիմա կշտացա՞ր:

—Տօ՛, ես քու…— ու Հրայրը՝ տեղէն վեր ցատկելով՝ յարձակեցաւ Սարգսի վրայ:

Կարօն ալ օգնութեան հասաւ Հրայրին, ու աննկարագրելի գոռոցով մը սկսան զզուըտիլ: Կարօն ու Հրայրը կազմով աւելի մեծ էին, բայց չէին կրնար վար բերել Սարգիսը, որ փայլակի արագութեամբ կը դառնար անոնց մէջ՝ մէկ Հրայրը, մէկ Կարօն տապալելով գետին, մինչեւ որ յաջողեցաւ երկուքը իրար վրայ պառկեցնելով այդ դիրքով՝ վրանին նստած:

Դրսէն տեսնող մը պիտի կարծէր, թէ ականատես է իրական կռուի մը, մինչդեռ ամենօրեայ խաղ մ՚էր այդ՝ հեռաւոր գիւղի մէջ ինկած երիտասարդներուն համար:

Խեղճ պառաւը, վախեցած հաւի նման կչկչալով, թոնրատան չորս բոլորը կը դառնար շուարած, թէեւ ամէն օր միեւնոյն կռիւը կը տեսնէր, իսկ Սաթենիկը՝ առանց թախտէն վար իջնալու՝ ծիծաղէն կ՚արտասուէր:

Երեք ընկերները, ուրախ կատակելով, վերջացուցին նախաճաշը: Ամբողջ գիշերը աշխատած էին, յոգնած ու քնատ: Կարօն ու Հրայրը ախոռէն ներս մտան՝ դուռը պինդ գոցելով, մինչ Սարգիսը ձեռքի սիկարէթը վերջացնելով՝ ելաւ տեղէն եւ դռնէն դուրս ելաւ:

Այդ տունը, ուր երկու ամիսէ ի վեր երեք ընկերները կը բնակէին, մեկուսի ինկած էր գիւղի ամենէն ծայրը ու կը պատկանէր պառաւ կնոջը: Պառաւը, էրիկ մարդ չունէր, կ՚ապրէր մէկ հատիկ աղջկան հետ՝ ունեցած քանի մը արտերը դրացիներու հետ կիսրար ցանելով: Շատ մեծ դժուարութեամբ համաձայնած էր իր տան մէջ տեղ տալ այդ երեք անծանօթ երիտասարդներուն, երբ վանահայրն ու գիւղի տանուտէրը բարեխօսած էին անոնց համար: Խեղճ պառաւը առաջ չհասկցաւ անոնց «ինչացու» լինելը, ծուռ աչքով կը նայէր անոնց վրայ: Սակայն, շատ չքաշեց, այդ մասին բոլորովին հանգստացաւ. երիտասարդները տան հարազատներու նման կը պահէին իրենք զիրենք: Ասով մէկտեղ՝ շատ մը պարագաներ կային, որոնց խելք չէր կրնար հասցնել:

Այդ տղաքը, որոնք քիչ մը տարբեր հայերէն ալ կը խօսէին, ինչո՞ւ եկեր էին այդ կորած գիւղը. ո՞վքեր էին երբեմն այցելող խորհրդաւոր մարդիկ, որոնք գիշեր մը մնալով կ՚անյայտանային. ու վերջապէս ինչո՞ւ ախոռի դուռը միշտ փակ կը պահէին ու կ՚արգիլէին զինքը, որ ներս մտնէ: Ճիշտ է որ, ախոռին մէջ կապ մը կով կամ եզ չունէր, բայց ինք այնպէ՜ս վարժուած էր ամէն առտու ախոռը մտնել, հին օրերու նման, երբ ամուսինը դեռ ողջ էր, ու իրենք քանի մը կապ տաւար ունէին:

Այս տարակուսանքներուն հետ մէկտեղ, պառաւը սկսած էր սիրել այդ երիտասարդները, որոնք այնքան բարեացակամ ուրախ մարդիկ էին: Ատկէ զատ, պառաւի ինքնասիրութիւնը կը շոյէին վանահօր եւ տանուտէրի յաճախակի այցելութիւնները:

Գիւղէն հազիւ հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ կը բարձրանար հնամենի Հառիճի պատմական վանքը, շրջապատուած պարիսպով: Եկեղեցիէն քիչ հեռու կը գտնուէին վանատունը եւ վանքի տնտեսութեան վերաբերեալ բոլոր բաժանմունքները: Սքանչելի դիրք ունէր վանքը: Արագածի լանջին վրայ թառած: Այդ տեղէն, անպարփակ հորիզոն կը բացուէր դիտողի աչքին: Ամբողջ Շիրակի դաշտը, Արագածի փէշերէն սկսած, մանրանկար պատկերի մը նման կը տարածուէր վարը, բազմաթիւ գետերու արծաթ ժապաւէններով ակօսուած: Դէմն ու դէմը հսկայ սարեր կը բարձրանային՝ մէկ մէկու քամակը ելած: Եւ անոնց բարձրագոյն գագաթին վրայ կը հանգչէր անառիկ Կարսի բերդը:

Սարգիսը քանի մը րոպէ լուռ կանգնած մնաց վանքի մուտքի առջեւ՝ ագահութեամբ ծծելով առաւօտեան թարմ օդը եւ ապա սկսաւ բարձրանալ քարէ սանդուխէն՝ դէպի վանահօր սենեակը:

Սանդուխի վերի ծայրը պատշգամի վրայ կեցած էր վանահայրը, որ ձեռքը պղինձէ թաս մը բռնած, մէկ ափով ջուրը չպպացնելով երեսը կը լուար:

— Աստուած օգնական, Հայր Սուրբ, — ձայնեց Սարգիսը վեր բարձրանալով:

— Տէր, եթէ զշրթունս իմ բանաս… Աստուա՜ծ պահապան… բերան իմ երգեսցէ զօրհնութիւնս քո… Տօ առտու կանուխ… գիշերը վատ երա՞զ տեսար…

— Գիշերը քնացած ունի՞նք որ, — ծիծաղեցաւ Սարգիսը, — ըսի՝ երթամ տեսնեմ Պաստամեանը ի՞նչ հալի է…

— Տէ՛ր, զի բազում եղեն նեղիչք իմ… արդէն ան ալ քու խելքէն է… Եւ բազումք յարեան ի վերայ իմ… արեւը չծագած սարկաւագի հետ դուրս ելաւ… Փառք Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ, ամէ՛ն… Արի, արի, ներս մտիր, մէկ մէկ բաժակ տաք թէյ խմենք, աչքերնիս բացուի, հիմա անոնք ալ որտեղ որ է կ՚երեւնան:

Բարի ծերուկ մ՚էր վանահայր Եղիշէ վարդապետը: Երկու տարի առաջ եկած էր այդ մենաւոր վանքը, ինչպէս ինք կը սիրէր ըսել, «յապաշխարութիւն եւ ի քաւութիւն մեղաց իմոց»: Ծանր յօդացաւ ունէր, ու ամէն անգամ, երբ տնքտնքտալով վար կ՚իջնար երկար սանդուխէն, ա՛խ կը քաշէր՝ յիշելով Էջմիածնի հանգստաւէտ խուցը: Օրուան մեծ մասը քնանալով կ՚անցընէր, շատ քիչ կը կարդար եւ առտուընէ մինչեւ գիշեր կը ծխէր: Երբեմն, երբ ուխտաւորներ կուգային Ալէքսանդրոպոլէն, Եղիշէ վարդապետը առտու իրիկուն եկեղեցիին կը բանար, իսկ սովորական ժամանակ միայն շաբաթ իրիկունները եւ կիրակի օրը:

Թէեւ հայ եկեղեցին որկրամոլութիւնը մեղքերու կարգը անցուցեր է, Եղիշէ վարդապետի համար ճոխ սեղան մը, մանաւանդ խմորեղէնները այնքան մեծ գրաւչութիւն ունէին, որ յօժարակամ կը մոռնար մեղքի հանգամանքը, նոյնիսկ դժոխքի բոլոր սարսափները: Չէր սիրեր ուսումնական համարուած մարդիկը, իսկ բոլոր սրտով կ՚ատէր այն վարդապետները, որոնք բարձրագոյն ուսում ունէին: Իր խոր համոզմունքով՝ անոնք *ֆարմասօն*ներ էին:

Սարգիսի ու երկու ընկերներու հանդէպ վարդապետը թէեւ մասնաւոր սէր չունէր, բայց գիտէր, որ «անոնցմէ» են: Այդքանը բաւական էր, որ այդ ազգային մարդիկ ազատել ու մուտ ունենային իր մօտ: Կը սիրէր ժամերով անոնց հետ նստիլ եւ խօսիլ հայոց պատմութենէն, անցեալ փառքերէն, մանաւանդ Անի քաղաքէն ու անոր հազար ու մէկ եկեղեցիներէն: Ու խօսած ատեն արցունքը կաթիլ կաթիլ վար կը գլտորէր երկար մօրուքի վրայէն: Բայց այդ բոլորը անդառնալի անցեալ մ՚էր անոր համար, անցաւոր մեծութիւն մը, որու համար պէտք էր լալ, իսկ իր ապրած օրերուն համար հոգուն մէջ երազ մը չէր ծագած: Ժամ-պատարագ ու աղօթել հայ ազգի եւ ռուսաց կայսեր արեւշատութեան համար, մէկ ալ յօդացաւին համար բուժիչ դեղ մը՝ այսքանով կը վերջանային իր ցանկութիւններն ու պարտականութիւնը:

Երբ վանահայրը Սարգիսի հետ տեղաւորուեցաւ հանգստաւէտ թախտի վրայ, գլուխը պատուհանէն դուրս հանեց եւ պոռաց:

— Ծօ Օհաննէս, սամավարը չբերե՞ս:

Վանքի ծառան ֆշֆշացող սամավարը ներս բերաւ ու սկսաւ սեղանը յարդարել: Պաստամեանն ու սարկաւագը երեւցան սեմի վրայ:

Պաստամեանը երեք օրէ ի վեր վանքն էր: Առաջի երկու օրերը աւելի քան ուրախ տրամադրութեան մէջ էր, յաճախակի պտոյտները կը կատարէր սարկաւագի ընկերակցութեամբ եւ կամ վարդապետի հետ նստած պատշգամին, չէր կշտանար դիտելով Շիրակի զմայլելի համայնապատկերը: Բայց վերջին օրը զարմանալի կերպով

փոխուած էր: Դէմքը մռայլ, հազիւ կը խօսէր շուրջիններուն հետ: Նոյնիսկ Սարգիսի եւ ընկերներու ներկայութիւնը չէր զօրեր անոր տրամադրութիւնը բարձրացնելու: Ըստ երեւոյթին, անորոշ սարսափ մը կ՚ապրէր: Վերջին գիշերը գրեթէ չէր քնած, մինչեւ լուսաբաց անհանգիստ դարձած էր անկողնի մէջ:

Երբ յոգնած քայլերով սենեակէն ներս մտաւ Պաստամեանը, բոլորովին գունաթափ էր ու աչքերը կարծես սեւ շրջանակի մէջ էին առնուած: Սարգիսը անմիջապէս գլխի ինկաւ, որ քաղաքէն դեռ լուր չկար, որու համար ինքն ալ այնքան կանուխ եկած էր՝ Պաստամեանը տեսնելու:

Նախաճաշէն վերջ, որ գրեթէ լուռ անցաւ հակառակ Վարդապետի լաւ տրամադրութեան, Պաստամեանն ու Սարգիսը իջան վանքի բակը ու նստան ծառի մը շուքին տակ:

Սարգիսը խոր յարգանքի զգացում մ՚ունէր Պաստամեանի հանդէպ, որ իր հոգու փայփայած հերոսը կը մարմանուրէր: Երեք ամիս առաջ Սարգիսը քանի մը ընկերներով եկած էր Պուլկարիայէն՝ յեղափոխութեան գործին իր մասնակցութիւնը բերելու: Յանձնարարականով մը ներկայացած էր Պաստամեանին, որու անունը խանդավառ երիտասարդութեան մը ոգեւորութեան աղբիւրն էր: Սարգիսը առաջին անգամ լինելով կը տեսնէր այդ հռչակաւոր յեղափոխականը, այնքա՜ն պարզ եւ ընկերական իր վերաբերումին մէջ:

— Հա՛, գիտեմ որ դու եւ ընկերներդ անմիջապէս Երկիր կ՚ուզէք անցնիլ, — Պաստամեան ըսեր էր բարի ժպիտ մը դէմքին՝ Սարգիսի ուսը ծեծելով, — բայց ժամանակ մը պէտք է Կովկաս մնաք: Ժամանակի մը համար, հոս ձեր երեքի մասնագիտութեան պէտք ունինք: Երբ գործը վերջանայ, կը ճամբենք Երկիր:

Ատկէ ետքը, Սարգիսն ու ընկերները ճամբած էր Հառինջի վանքը, որոշ գործ մը սկսելու համար:

Ատեն մը լուռ նստելէ վերջ Պաստամեանը դարձաւ ընկերոջը.

— Սարգիս, զարմանալի է, դեռ քաղաքէն լուր չը կայ…

— Լուր չլինելը բարի նշան է, — ինքն ալ ըսածին չը հաւատալով պատասխանեց Սարգիսը, — թերեւս գործը մէկ երկու օրով յետաձգեր են:

Անշուշտ ատիկա անկարելի էր: Երեք օրէն Պարոնովի հերթապահութեան ժամանակը կը լրանար, ու ատոր հետ յաջողութեան ամէն յոյս: Պաստամեանը այդ շատ լաւ գիտէր, բայց եւ այնպէս մտահոգուելով ալ կացութիւնը չէր փոխուեր: Ու կարծես միտքը ցրելու համար՝ ան գրպանէն քանի մը նկարուած թղթեր հանեց ու Սարգիսի հետ գլուխ գլխի սկսաւ խօսիլ:

— Չըսիր, թէ վերջին ուղարկած թղթիս տեսակը ինչպէ՞ս յարմարեցաւ…—

— Շատ լաւն է: Հեշտութեամբ կ՚ոլորուի եւ մանաւանդ լաւ սոսինձ կը բռնէ:

— Գիտե՞ս, որ հրթիռներու չափը պիտի փոխուի, — բացատրեց Պաստամեանը՝ նկար մը ցուցնելով Սարգսին, — ա՛յ, ճիշդ այս նկարի մեծութեամբ… արտաքին պատեանը

կէս մատէն աւելի պէտք է հաստնայ, որ դիմանայ զօրաւոր ճնշումի, իսկ երկարութիւնը պէտք է լինի մէկ ու կէս ոտք:

— Բայց այդ պարագային փոխանակ վեր բարձրանալու, — նկատեց Սարգիսը, — հազիւ քանի մը քայլ հեռու գլխու վրայ պիտի իյնայ, կամ եթէ բարձրանայ ալ, օդի մէջ նետուած փայտի մը նման, ինքն իր վրայ դառնալով պիտի երթայ…

— Անշուշտ, — ընդմիջեց Պաստամեանը, — երբ հրթիռի չափը կը փոխուի, անոր կապուած ձողն ալ համեմատական չափով մը պէտք է երկարացնել: Ես կը կարծեմ, որ եօթ ոտքը բաւական է:

— Նայած թէ գլուխ ծանրութիւնը որքան պիտի լինի:

— Ես ալ այդ կ՚ուզէի ըսել: Այս անգամ հինգ ֆունտանոց մը փորձենք:

Սարգիսը գլուխը ձեռքերուն մէջ առաւ, րոպէ մը երկու մտածեց ու ժխտական կերպով գլուխը շարժեց.

— Մեծ ծանրութիւն է, շատ մեծ… անշուշտ կարելի է փորձել: Այդ պարագային ետեւի ձողը առնուազն 8 ոտք եւ բաւական մ՚ալ հաստ լինելու է հաւասարակշռելու համար գլխի ծանրութիւնը:

— Իսկ եռոտանին պատրա՞ստ է.

— Կարօն երէկ գիշեր վերջացուց. թեթեւ բայց հաստատուն բան մ՛է, հեշտութեամբ կարելի է տեղէ տեղ փոխադրել:

— Ուրեմն, վաղը մէկ երկու փորձ կրնանք կատարել:

— Ինչպէս որ կ՚ուզես, — պատասխանեց Սարգիսը ու յանկարծ լռեց, երբ տեսաւ որ սարկաւագը կը մօտենար:

— Եթէ ձեզ խանգարեցի, խնդրեմ ներէք, — ու սարկաւագը ետ դարձաւ հեռանալու համար.

— Ո՛չ, խնդրեմ, նստէք, — քովը տեղ մը ցուցուց Պաստամեանը, — թէեւ եկեղեցիի հետ անմիջական կապ մը չունի մեր խօսակցութիւնը, բայց ժողովուրդ մը հովուելու կոչում ունեցող մէկը, պէտք է շատ մը ուրիշ բաներ ալ գիտնայ, բացի կրօնի վերաբերեալ հարցերէ: Մենք հրթիռներու մասին կը խօսէինք: Գերմանական բանակի վերջին ռազմափորձերու ժամանակ հրթիռներու գործածութիւնը դրական հետեւանքներ տուեր է, ու հիմա այդ ուղղութեամբ մեծ աշխատանք կը կատարուի…

Պաստամեանն ու Սարգիսը շարունակեցին իրենց կիսատ ձգած խօսակցութիւնը, մինչ սարկաւագը մեծ ուշադրութեամբ մտիկ կ՚ընէր:

Գարեգին սարկաւագը տարի մը առաջ աւարտած էր Գէորգեան Ճեմարանի լսարանական բաժինը ու կը պատրաստուէր աբեղայ ձեռնադրուիլ աշնան: Ծնողքը 1896-ի կոտորածներէն մազապուրծ ազատուած՝ Ալաշկերտէն Նոր Պայազիտ գաղթած էին, երբ կորսնցուց ծնողքը ու համագիւղացի ազգական գաղթականի մը մօտ ապաստան գտաւ: Քաղցր ու կլկլան ձայն մ՚ունէր: Շաբաթ երեկոները, երբ եկեղեցիի

դասը կանգնած «Լոյս զուարթ» կ՛երգէր, գիւղի պառաւ մամիկները ողորմիս կուտային ծնողքի հոգուն։ Երբ տասնեւչորս տարեկան եղաւ, նոր Պայազիտի Առաջնորդի միջնորդութեամբ դրուեցաւ Գէորգեան ճեմարանը։

Ոգեւորութեան շրջան մը կ՛ապրէր այդ շրջանին Ճեմարանի աշակերտութիւնը։ Գրեթէ բոլոր աշակերտները խանդավառուած էին ազգային հարցերով, մանաւանդ Տաճկահայաստանի ազատագրման շարժումով, որ այնքա՜ն տիրականօրէն կ՚իշխէր բոլորի մտածողութեան վրայ։ Աշակերտական նստարանները դեռ չձգած՝ ամէնքը իրենց համար ուղեգիծ մը կը ծրագրէին ազգին ծառայելու։

Գարեգինը թէեւ խոհուն ու մտաւորապէս պատրաստուած երիտասարդ մը, բայց տկարակազմ եւ շատ տկար թոքեր ունենալով եկեղեցական ասպարէզը ընտրեց, իր ապագայ գործունէութեան համար։ Վերջին ամիսները քաշուած էր Հառինջի վանքը հոգեպէս պատրաստուելու իր կոչումին։

Պաստամեանի անունը դեռ ճեմարանէն ծանօթ էր իրեն։ Երբ վերջինս անսպասելի կերպով Հառինջի վանքը եկաւ, Գարեգինը աւելի քան ուրախացած, գրեթէ անորմէ անբաժան էր։

Կարծես արձակուրդի ելած ուսուցիչ եւ աշակերտ լինէին։ Պաստամեանը կը խօսէր գրեթէ ամէն նիւթի մասին, ծանր ու մտածուած խորհուրդով, մարդու մը նման, որ գիտէ ըսածը։ Գարեգին սարկաւագը, անոր շրթներէն կախուած, չորցած արտի մը ագահութեամբ կը ծծէր Պաստամեանի խօսքերը։

Երբ կէսօրուան մօտ վանահօր ուժեղ ձայնը լսուեցաւ պատուհանէն, երեքը միասին աճապարեցին վեր բարձրանալ։ Ճաշի ժամանակ էր։ Վարդապետը, որ ճշդապահութեան մասին բնաւ գաղափար չունէր՝ զարմանալի կանոնաւորութիւն մը կը ցուցնէր, երբ խնդիրը ճաշելու գար։

Ճաշէն վերջ, Սարգիսը մեկնեցաւ հանգստանալու։ Վանահայրը թախտի վրայ երկնցաւ՝ իր ըսելով «վայրկեան մը աչքս գոցելու» համար, թէեւ այդ վայրկեանը սովորաբար երկու ժամ կը տեւէր։ Պաստամեանն ու սարկաւագը դուրս եկան պտոյտ մը ընելու ձորի ուղղութեամբ։

Երեկոյեան, երբ վարդապետ, Պաստամեան եւ սակաւագ միասին սեղան նստած էին, կառք մը, գիւղի ծուռ ու մուռ փողոցներէն բարձրանալով, կանգ առաւ վանքի դարպասի առջեւ։ Կառքի աղմուկը զարմանալի կերպով ազդեց Պաստամեանի վրայ։ Արդեօք քաղաքէ՞ն կուգար։ Լա՞ւ թէ վատ լուր կը բերէր։

— Այո՛, սանդուխով պէտք է բարձրանալ։ Զգո՛յշ, օրիորդ, վար չիյնաք, — դրսէն կը լսուէր Վահէի ձայնը։

— Կարծես նոր հիւրեր պիտի ունենանք, — ըսաւ վարդապետը, — Ծօ, Օհա՛ննէս, սամավարը նորոգէ, — ու կը պատրաստուէր ոտքի ելլել՝ նորեկները դիմաւորելու համար, երբ Վահէն՝ երկու օրիորդներու հետ, կատակելով ու քրքջալով սենեակէն ներս ինկաւ։

— Աստուա՛ծ օգնական, հայր սուրբ։ Դուրսը այնքան մութ է, որ քիչ մնաց սանդուխէն… Կարծեմ՝ մենք ծանօթ ենք, տարիներ առաջ Էջմիածին քանի մը անգամ այցելեր եմ ձեզ…

— Աստուա՛ծ պահապան, որդի, բարի եկար։ Այ, ապրիք, աղջիկներս, դուք ալ բարի եկաք, — ըսաւ վարդապետը, երբ անոնք աւանդական սովորութեան կռացան՝ համբուրելու համար Հայր Սուրբի աջը։ Հրամմեցէք նստէք, հիմա սամավար ալ կուգայ, — ու նորէն գլուխը դուրս հանելով՝ գոռաց.

— Ծօ՛, Օհաննէ՛ս…

Պաստամեանն ու Վահէն իրարու ձեռք սեղմեցին լուռ։ Այդքանը բաւական էր, որ Պաստամեանի մինչ այդ մռայլ դէմքը փայլէր, տրամադրութիւնը բարձրանար։

Հիւրերը շրջապատեցին սեղանը ու, անվերջ կատակելով, սկսան ախորժակով վայելել վանքի բարիքները։

— Հա՛, որդի՛, անունդ ինչպէս էր… Վահէ՞։ Հա, պարոն Վահէ, քաղաքէն ի՞նչ լուր, շիտակ կամ սուտ։ Մենք այս վանքին մէջ աշխարհէ կտրուած բանտարկեալի կը նմանինք։ Քաղաքէն մինչեւ հոս, լուրը երկու շաբաթէն կը հասնի՝ գիւղէ գիւղ շրջելով, ամէն գիւղ ալ նոր պոչ մը կ՚աւելցնէ եղածին վրայ, ու մինչեւ որ մեզ հասնի, տէվէ կը դառնայ… Հա, քաղաքին մէջ ի՞նչ կայ չկայ։

— Սաղութիւն, մասնաւոր նորութիւն մը չկայ… Ցոզերը սկսան… Երէկ առտու ոստիկանութիւնը յանկարծ շատ մը թաղեր պաշարեց։ Կ՚ըսեն շատ խիստ խուզարկութիւն տեղի ունեցած է, նոյնիսկ քանի մը տներու առաստաղները քանդած են… Բայց չի գիտցուիր, թէ ի՞նչ կը փնտռեն, — ու Վահէն Պաստամեանին նայեցաւ՝ հանդարտ գոհունակութիւն մը աչքերուն մէջ։

— Նորէն ի՞նչ կ՚ուզեն մեր խեղճ ժողովուրդէն, — հոգոց հանելով վարդապետը դարձաւ Վահէին, — ի՞նչ կ՚ուզեն մեր խեղճ ժողովուրդէն։

— Ի՞նչ պիտի ուզեն… սովորական խուզարկութիւն մը, — ուսերը թափահարելով պատասխանեց Վահէն, — քաղաքի մէջ բերնէ բերան լուր մը կը շրջի, որպէս թէ հին բերդի պատը ծակեր են գիշերով…

— Տէ՛ր Յիսուս Քրիստոս, — վարդապետը մտահոգ սկսաւ երկար մօրուքը շոյել, — բերդի պատը ո՞վ կրնայ ծակել…

— Կ՚ըսեն թէ հայեր են ընողները, իսկ թէ ի՞նչ նպատակով, ոչ ոք գիտէ։ Հազար ու մի ենթադրութիւններ… Ուսուցիչ Գէորգեանը եւ ուրիշ երեք աչքի զարնող երիտասարդներ նոյն օրը ձերբակալուեցան, բայց այս առտու նորէն ազատ ձգուեցան։

— Տէ՛ր, դու չարը խափանես, — մրմնջեց վարդապետը մտահոգուած, — էս շանը օրով, մեղա՛յ քեզ, Աստուած, Եգիպտոսի մէջ հալածուած Իսրայէլը դարձանք…

— Աս ալ կ՚անցնի, Հայր Սուրբ, տարտ ընելու չէ, — մխիթարեց Վահէն, — սովորական խուզարկութիւն մը։ Մոռցայ ըսելու, որ շատ մը գիւղերու մէջ ալ փնտռտուքներ կատարուած են, առանց հետեւանքի։

Ուշ գիշեր էր, երբ Պաստամեան ըսաւ վարդապետին.

— Հայր Սուրբ, օրհորդները յոգնած են։ Կարգադրեցէք, որ տեղ մը պատրաստեն անոնց համար… Իսկ պարոն Վահէն իմ սենեակս կրնայ գիշերել։

Երբ Պաստամեանն ու Վահէն դուրս ելան վանքի դարբասէն, գիւղը վաղուց քնած էր։ Մէկ-մէկ շները իրարու ձայն կուտային։ Երկուքը միասին, ուղղուեցան դէպի ծանօթ պառաւի մեկուսի տունը, որ խաւարի մէջ հազիւ անորոշ սեւ կոյտի մը նման կ՚երեւէր։

— Հօ՜յ… հօ՜յ նազանըմ, նազանըմ… կիւլ… նազանըմ… Տօ՛, էդ անտէրը դեռ չեղա՞ւ…

Գրեթէ բոլորովին մերկ, կարճ վարտիկ մը միայն հագած, Հրայրը խոշոր անիւ մը կը դարձնէր համաչափ արագութեամբ՝ կցկտուր երգ մը մրմռալով։ Ամբողջ մարմինը մուրի եւ քրտինքի խառնուրդով ծածկուած էր, իսկ երկար մազերը ուղղակի ճակտին փակած։ Առանց վայրկեան մ՚իսկ դադար առնելու՝ փուքսի նորաձեւ անիւը կը դարձնէր, անկարող մէջքը շտկելու, որ կարծես երկու տակ եղած էր։

— Տօ, էդ անտէրը չեղա՞ւ…

Սարգիսը կարծես թէ չէր իսկ լսեր ընկերոջ հարցումները։ Երկաթագործի սովորական հնոցի մը առջեւ կանգնած, կաշիէ գոգնոց մը վրան, ուշադրութեամբ կը հետեւէր քուրայի կեդրոնը դրուած հալոցին, որ շիկացած գունդ մը դարձած էր, եւ որու մէջէն դողդողացող կանաչ եւ դեղին բոց մը դուրս կուգար։ Մէկ ձեռքին երկաթէ ծանր ունելի մը, հալոցը մէջքէն գրկած, կ՚աշխատէր ուղիղ պահել զայն, իսկ ձախ ձեռքի ակիշով, քարածուխը կը քշէր քուրայի կեդրոնը։

— Կարօ՛, կաղապարը պատրա՞ստ է, — առանց խօսակցին նայելու գոռաց Սարգիսը, ձեռքի ակիշով հալոցի մէջ գտնուող թանձր նիւթը խառնելով. — մետաղը հասնելու վրայ է…

— Իմ հոգիս ալ ելլելու վրայ է…— խղճալի ծամածռութեամբ ծիծաղիլ փորձեց Հրայրը, ջուրը ինկած շան նման ցնցելով գլուխը, անկարող դէմքէն աղբիւրի նման վազող քրտինքը սրբելու, — տօ, էդ անտէրը…

— Քիչ մնաց պալամ… հը՞, Կարօ՛…

— Հիմա՛, հիմա՛…

Կարօն՝ դեղնաւուն հողով լեցուած կաղապարները չորցուցած՝ խնամքով իրար կը հագցնէր երկաթէ շրջանակները, մետաղ թելով ամուր մը կապելով անոնք իրարու, որ ներքին ճնշման դիմանան։ Աշխատանքը վերջացնելով դարձաւ Սարգիսին.

— Ես պատրաստ եմ։ ։

— Հա՞… փոքր ունելիով մը հալոցը տակէն վեր բռնէ. մետաղը շատ ծանր է, վախնամ հալոցը պատռի… հա, այդպէս… Կամաց, Կարօ՛, ոտքերդ հեռու պահէ… Եթէ հալոցը պատռի… Հրայր, անիւը թող … շուտ… կաղապարը պինդ պահէ… ուղիղ…

Հալոցը կրակի գունդի մը նման կը բոցավառէր։ Սարգիսը ունելիով գրկեց զայն եւ մօտեցաւ կաղապարին, մինչ Հրայրը անիւը ձգած՝ երկար ունելիով մը կաղապարը ուղիղ վեր կը պահէր։ Թանձր մետաղը չորցած հողի խոռոչէն հանդարտօրէն սկսաւ ծանր ծանր վար հոսիլ. մինչեւ որ փոքր պոռթկումով մը ճապղեցաւ մուտքի խոռոչի շուրջը ու անմիջապէս սկսաւ կարծրանալ։

Հազիւ Սարգիսը գործը վերջացուցած էր, երբ Հրայրը ձեռքի ունելին մէկդի նետեց ու երկնցաւ գետնի վրայ՝ ծանր հեւալով։ Կարօն եւ Սարգիսն ալ, ունելիները ջրով լեցուն փայտէ տաշտին մէջ նետեցին, ու ամառուան շոգէն, ծառի մը տակ հանգչող ոչխարներու նման հեւալով, երկնցան Հրայրի մօտ։ Արհեստանոցը հնոցի տաքութիւն ունէր, ուր շնչելը գրեթէ անկարելի կը դառնար։

Ախոռը չթրծուած աղիւսի պատով մը երկու մասի բաժնուած էր։ Առաջին մասին մէջ երեք երիտասարդները կ՚ապրէին՝ ախոռի սաքուն գործածելով որպէս ննջարան, իսկ երկրորդ մասը անոնք վերածեր էին արհեստանոցի։ Արհեստանոցի ետեւի պատին մօտ շինած էին երկաթագործի սովորական օճախ մը, նոր սիսթեմի անիւաւոր փուքսով մը, որ տասնապատիկ աւելի զօրեղ էր քան սովորական, հին ձեւի փուքսերը։ Դրան աջ կողմը հիւսնի կազմուածք մը կար, իսկ ձախ անկիւնը՝ տախտակներու մէջ առնուած դեղնաւուն հողի կոյտ մը, որ կաղապարելու համար կը գործածուէր։

— Հը՞, մեր տղայ, շա՞տ յոգնեցար, — հոգածու շեշտով հարցուց Սարգիսը Հրայրին, որ մեռելի մը նման փռուած գետին, աչքերը խփած, ծանր ծանր կը շնչէր. — Հապա ի՞նչ կարծեցիր, օղուլ, Հայաստանը ազատելը դիւրի՞ն բան է։

— Վայ, մէրդ չմեռնի Հայաստան, — ծիծաղեցաւ Կարօն՝ երեսի քրտինքը սրբելով, բոլորովին աղտոտ երեսսրբիչով մը. — մէկ էս քաջարի զինուորիդ պոյին նայէ, — ձեռքի երեսսրբիչը նետեց Հրայրի դէմքին, պառկած տեղէն բարձրացաւ եւ անկիւնի հողէ կուժը բերնին մօտեցուց. — օխ ա՜յ…

— Ջոռ ու ցաւ խմեց, — Հրայրը աչքերը բացած՝ գլուխը Կարոյին դարձուց. — կարծես կուժը այս կողմը չես կրնար անցընել։

— Առ, — ու փոխանակ կուժը տալու՝ ջուրը թափեց Հրայրի գլխուն։

— Տղաք, հանդարտ, — բարկացաւ Սարգիսը, — դուռը կը ծեծեն։

Իսկապէս, որ մէկը դրսի դուռը կը ծեծէր։ Երեք ընկերները անհանգիստ իրարու նայեցան։ Այդ ո՞վ կրնար լինել կէս գիշերէն վերջը եկողը։ Կարօն ախոռի միւս մասն անցաւ ու դրան ետեւը կանգնելով հարցուց.

— Ո՞վ է։

— Ես եմ, բա՛ց։

Պաստամեանն ու Վահէն էին։ Սարգիսն ու Հրայրը նոր եկողի ձայնն առնելով՝ պառկած տեղերէն վեր ցատկեցին ու յանկարծ Պաստամեանի հետ դռնէն ներս մտնող Վահէն ալ տեսնելով ուրախ շրջապատեցին զայն, մինչ վերջինս ծիծաղելով կը նայէր ընկերներու անճանաչելի դարձած դէմքերուն։

— Տղա՛ք, բարեկենդա՞ն է։

Կարօն մէկ թեւէն, իսկ միւսէն ալ Հրայրը բռնած՝ ուրախ բացագանչութիւններով կը քաշքաշէին Վահէն եւ անընդհատ հարցումներ կ՚ուղղէին.

— Հը՞, ինչպէ՞ս եղաւ գործը… Յաջողեցա՞ւ… որքա՞ն դուրս բերիք…

— Շատ յաջող… երեք հարիւր հազարի մօտ, — Վահէն կարճ կապեց՝ ի զուր փորձելով անոնց ձեռքէն ազատիլ. — անիրաւներ, վրաս գլուխս մրոտեցիք…

Պաստամեանը արհեստանոց մտնելով ուղիղ կաղապարին մօտեցած էր ակնյայտնի հետաքրքրութեամբ մը։ Սարգիսը ժպտուն դէմքով մօտեցաւ անոր եւ կաղապարի մետաղէ թելը քանդեց։ Երբ շրջանակի երկու հատուածները զատուեցան իրարմէ, հողով ծածկուած երկար գլան մը ինկաւ գետին դեռ այնքան տաք, որ ձեռք զարնել չէր կարելի։

— Կը կարծե՞ս թէ յաջողած է, — մտահոգուած հարցուց Պաստամեանը։

— Որ լուաք, յայտնի կը լինի։ Այս մեծութեամբ բան մը չէինք փորձած մեր ունեցած կէս կիսատ միջոցներով, — պատասխանեց Սարգիսը եւ ունելիով մը գրկած գլանը կոխեց ջրի տաշտին մէջ։

Վահէն, Կարօն եւ Հրայրը աճապարեցին մօտենալ Սարգիսին, որ սառած գլանը ջրէն հանած՝ Պաստամեանի հետ մեծ ուշադրութեամբ կը քններ։

— Ինչպէս կ՚երեւի, կատարեալ գործ մ՚է, եթէ միայն խողովակի ներքին մասին մէջ խոռոչներ չկան, — սկսաւ Պաստամեանը՝ ծանր մետաղը ձեռքին մէջ դարձնելով։

— Հազիւ թէ, գլանը Պաստամեանի ձեռքէն առնելով պատասխանեց Սարգիսը. — աւելի շուտ ծակերը արտաքին մասի վրայ կը գոյանան, — ու քննութիւնը շարունակելով գոհունակութեամբ եզրակացուց. — այս պայմաններու մէջ այսքանն ալ պէտք է կատարեալ գործ մը համարել։

— Հուռա՜…

Հրայր երեխայի մը ոգեւորութեամբ Սարգիսի ձեռքէն վերցուց ծանր գլանը, որ երկու ոտքէ աւելի երկարութիւն ունէր.

— Մէկ նայեցէք է՜… մեր արհեստանոցի առաջին թնդանօթը… հուռա՜…—ու ծիծաղելով դարձաւ շուրջիններուն, որոնք իրեն չափ ոգեւորուած էին, — ինծի նայեցէք, վրան անպատճառ պէտք է փորագրել. «Շինեցաւ թնդանօթս այս, յաղագս յեղափոխութեան, ձեռամբ պուլկարացի վարպետ Հրայրի, որ է Ռուսչուկ քաղաքէն»։

Ներկաները բոլորն ալ սրտանց մասնակցեցան Հրայրի աղմկոտ ծիծաղին։

— Անցնինք միւս սենեակը, հոս կարելի է խեղդուիլ ծուխի եւ մուրի մէջ, — առաջարկեց Վահէն. — կարծես թէ շնչահեղձ պիտի լինիմ…

— Վա՜յ փափկասուն, որպէս թէ Հայաստանի ախոռները աւելի լաւ լինէին, — հեգնեց Կարօն՝ հետեւելով միւսներուն, որոնք անցան ախոռի առաջին մասը, որ իրենց ննջարանն էր։

Երբ տեղաւորուեցան սաքուի (իմա՛ պատին կից թախտ) չորս կողմը փռուած հաստ թաղիքներու վրայ, բոլորն ալ ակնդէտ կը սպասէին, որ Վահէն սկսի։

— Է՜, չսկսի՞ս, — բարկացաւ Հրայրը, — տնաքանդ, հոգիներս հանեցիր…

— Ի՞նչ սկսիմ որ, — քմծիծաղով ըսաւ Վահէն, — ի՞նչ կայ որ, ի՞նչ պատմեմ, ամէն ինչ մեր սպասածի նման յաջող անցաւ։

— Տօ, եղբայր պատուական, այդ որքան մանրամասնութեամբ կը պատմես, քիչ մը կարճ կապէ, — հեգնեց Սարգիսը. — յաջողութեան մասին հարցնելու պէտք չունինք, դէմքիդ նայիլ բաւական է։ Օրհնած, մէկ կարգին պատմէ, տեսնենք։ Այս քանի օր է, մենք մտահոգութենէն հաւկիթ ածեցինք…

— Սկսէ տեսնենք, — ու Պաստամեանը հանդարտ եւ խոհուն աչքերը դարձուց Վահէին, — պատմէ մանրամասնօրէն…

Բոլորը լռեցին՝ ականջ կտրած։

— Քաղաքէն մեկնելուդ յաջորդ գիշերը, — խօսքը Պաստամեանին ուղղելով, սկսաւ Վահէն, — որոշեցինք ձեռնարկը կատարել։ Պարոնովը մեր զինուոր ընկերները պահակ պիտի նշանակէր գիշերուան ժամը տասէն մինչեւ մէկը։ Այդ պահը ընտրեցինք՝ մտածելով որ լոյսը չբացուած՝ ապրանքը կրնանք թագստոցները հասցնել։

«Ֆուրկոնները (իմա՛ կառքերը), երբ բաւական մը մօտեցան բերդին, ճամբայէն դուրս եկան եւ քիչ հեռանալով կանգ առին գետակի եզրը տնկուած ուռիներու շարքին քով։ Այնպէս, որ ճամբայէն անցնող մը գիշերուան այդ պահուն հազիւ թէ կրնար ծառերու ստուերներուն մէջ կորած ֆուրկոնները նկատել։

«Վաղօն ու ես, յոյն որմնադիրներն ու երեք ընկերներ վերցնելով, դիմեցինք դէպի բերդը, սակայն, մինչեւ հոն հասնելնիս, հաւասար հեռաւորութիւններու վրայ մեզ ընկերակցող տղաքը պահակ դրինք։ Այդ ձեւով, ֆուրկոններու մէջ սպասող ընկերներուն հետ մեր կապը չկտրեցաւ։

— Յոյները առարկութիւն մը չըրի՞ն, — հարցուց Պաստամեանը։

— Ինչպէ՞ս չէ։ Միհրդատը յիմարաբար այնպէս հասկցուցեր էր անոնց, որ մենք իբր թէ հաստատութեան մը դրամարկղը պիտի կողոպտէինք։ Անախորժ թիւրիմացութիւն մ՛էր եղածը։ Երբ գիշերով զիրենք ֆուրկոնը մտցուցինք, սկսան անհանգստանալ։ Իսկ երբ բերդին մօտեցանք, ու իրենց համար ալ որոշ չափով մը պարզուեցաւ մեր ձեռնարկին էութիւնը, յոյները բացէ ի բաց մերժեցին գործի սկսիլ, մինչեւ որ Վաղօն կտրուկ կերպով սպառնաց՝ ատրճանակի փողը ցուցնելով։ Ուրիշ բան չէր մնար խեղճերուն, բայց եթէ արագ աշխատիլ եւ ժամ առաջ ազատիլ մեր ներկայութենէն։

«Դժուարութեամբ գտանք պատի այն մասնաւոր կէտը, ուրտեղէն գործի պիտի սկսէինք։ Զարմանալի կերպով, երբ մօտեցանք բերդին, մեր ընկեր պահակը հոն չէր։ Հազիւ թէ

յոյները կը պատրաստուէին գործի սկսելու, մէկ ալ տեսնենք բերդի աջակողմեան անկիւնէն ստուեր մը սկսաւ դէպի մեզ յառաջանալ։ Գետին թափեցանք։ Այդ ժամանակ ձախ անկիւնէն ալ մէկը հանդարտ քալուածքով մը սկսաւ մեզ մօտենալ։ Դժուար չէ երեւակայել մեր կասկածոտ սպասումը։ Բարեբախտաբար շուտով յայտնուեցաւ, որ մեր զինուոր ընկերներն էին եկողները։

«Յոյները սկսան պատի նախօրօք որոշուած տեղը քանդել։ Գիշերուան լռութեան մէջ փոքր աղմուկ մը, կամ քարի մը անկումի ձայնը ամբողջ տուն մը փլելու չափ բարձր կը թուէր։ Հազիւ թէ շունչ կ՚առնէինք։ Պահակ զինուորները հեռացեր էին։ Կէս ժամէն աւելի էր, որ կ՚աշխատէինք։ Վաղօն ու ես՝ կիրն ու մանր քարերը հաւաքելով՝ քիչ հեռուն կը նետէինք, որ պատի մօտ աչքի զարնող հետք մը չտեսնուի։

«Որքան ալ որ գիտէինք, թէ մեր ընկեր զինուորները կը հսկեն, նորէն զարմանալի կերպով ջղային վիճակ մ՚ունէինք։ Թէեւ թրջուած թաղիքներու վրայ կ՚իյնային մուրճի ծանր հարուածները, մենք ամէն ինկած քարի ձայնէն տեղերէս վեր կը ցատկէինք, մանաւանդ յոյն վարպետները, որոնք եթէ մեզմէ չվախնային, շատոնց փախած կը լինէին։

«Երբ պատի ծակը այնքան մը բացուեցաւ, որ ներս մտնելը այլեւս հնարաւոր էր, նշան տուի մեր նշանակած առաջին պահակին, որ մօտենայ, եւ երկու յոյները անոր յանձնեցի։ Ան ալ յաջորդ պահակին տարաւ։ Իսկ վերջինս զանոնք հասցուց ֆուրկոններու մօտ մնացած ընկերներուն։

«Վաղօն ներս սողաց պատի ծակէն, ու բաւական ժամանակ ոչինչ կը տեսնէի։ Մէկ ալ ընդարձակ սենեակի մէջէն աղօտ լոյս մը երեւցաւ։ Վաղօն, մոմպատը վառած, չորս դին շարուած սնտուկները կը տնտղէր։ Մօտեցաւ ծակին ու յայտնեց, թէ ամէն ինչ կարգին է, թէ նշան տամ տղոցը, որ գան։

«Պէտք եղաւ տղաներէն մէկն ալ ներս մտցնել, որ օգնէ Վաղոյին։ Ես ծակի բերանը կանգնած էի, երկու քայլ ինձմէ հեռու ուրիշ երկու տղաք, որոնք փոխն ի փոխ ձեռքէս սնտուկ մը կը վերցնէին ու կը յանձնէին մէկ ուրիշի, որ նոյնպէս իրմէ հեռու գտնուողի մը կը հասցնէր։ Կարգին շղթայ մը ձգուած էր մինչեւ ֆուրկոնները։ Սնտուկները անվերջ դուրս կուգային պատի ծակէն եւ ձեռքէ ձեռք թռչելով՝ կը տեղաւորուէին ֆուրկոններու մէջ»։

— Բայց այդ սնտուկ ըսածդ, որքա՞ն բան կ՚առնէ, — հարցուց Կարօն։

— Ամէն սնտուկի մէջ երկու ցինկէ տուփ կայ։ Ամէն տուփի մէջ ալ 250 հրացանի փամփուշտ։

— Մօսինի՞ փամփուշտ։

— Ոչ, բերդանայի։

— Կարօ, մի խանգարեր, ձգէ որ Վահէն պատմութիւնը շարունակէ, — մեղմօրէն նկատեց Պաստամեանը։

— Առանց շունչ քաշել կարենալու՝ մեքենայի մը նման լարուած կ՚աշխատէինք։ Հազիւ թէ ամբողջ կեանքիս մէջ այդպէս աշխատած լինէի ես…

— Հըմ, — ինքզինքը չկրցաւ պահել Հրայրը, — մէկ երկու օր եթէ մեր մօտը աշխատիս ու էն անտէր անիւը դարձնես, այն ատեն կարծեմ ուրիշ երգ մը պիտի երգես…

— «Ստուերներու նման անձայն կը շարժէինք, — շարունակեց Վահէն, — սնտուկներու վերջը կարծես պիտի չգար։ Մէկը կ՚առնէի, միւսը ծակի բերանն էր արդէն։ Քրտինքը մազերուս ծայրէն կաթ-կաթ կը վազէր։

«Յանկարծ խոր լռութեան մէջ բերդի դրան կողմը լսուեցաւ հրացանի պայթիւն մը։ Հազիւ թէ թնդանօթի մը գոռոցը այդ տպաւորութիւնը ձգէր։ Սարսափած՝ կանգ առինք ու չորցած տերեւներու նման գետին թափեցանք։ Արդեօք ի՞նչ պատահեցաւ։ Շունչս ճոնած կը սպասէի։ Փախչէի՞նք։ Հապա զինուորնե՞րը։

«Բերդի գլխաւոր դռնէն բաւական հեռու էինք։ Հազիւ անորոշ աղմուկ մը, եւ մեծ դարբասի բացուիլ գոցուելու ձայնը լսեցի։ Ով ինչպէս գետին ինկեր՝ այն դիրքով ալ անշարժ մնացեր էր։ Այդ դրութեան մէջ քարացած սպասեցինք թերեւս հինգ րոպէ, որ սակայն ժամերու ծանրութեամբ անցաւ։

«Վաղօն ի հարկէ հրացանի ձայնը չէր լսած։ Գլուխը ծակէն դուրս հանեց ու բարկացած շշնջաց.

«— Խենթացա՞ք, ի՞նչ բանի կը սպասէք։

«Ձեռքի շարժումով հասկցուցի, որ ներս քաշուի ու լուռ մնայ։ Պէտք էր սպասել։ Մէկ ալ շէնքի անկիւնէն ստուեր մը ուղղուեցաւ ուղիղ մեր կողմը՝ հայերէն ժողովրդական երգ մը մռմռալով։ Մեր ընկեր զինուորն էր, որ համաչափ քայլերով կը մօտենար ինձ, եւ հազիւ լսելի ձայնով մը փսփսաց.

«— Ոչինչ բան էր, շարունակեցէ՛ք, բայց մի՛ տնտնաք. շատ ժամանակ չմնաց, — ու դանդաղ քայլերով նորէն հեռացաւ։

«Վերջէն միայն իմացանք այդ դէպքի մանրամասնութիւնները։ Մուտքի դրան պահակը, վրացի զինուոր մը, կանգնելէն յոգնած՝ կեցած տեղը կը նստի, մատը հրացանի բլթակին վրայ դրած։ Կէս քուն կէս արթուն կը կնքվարտէ (= մրափի)։ Ինչպէս կ՚երեւի, քնած ժամանակ անգիտակցօրէն մատը քիչ մը ուժեղ կը սեղմէ հրացանի բլթակը, որ եւ պատճառ կը դառնայ հրացանի կրակուելուն։ Հրացանի անակնկալ ձայնի վրայ, այդ գիշերուան հերթապահ ենթասպան դուրս կուգայ, ինչպէս նաեւ սարսափած սպայ Պարոնովը, որ թէեւ անկողին մտած, բայց առանց քնելու կը սպասէ եղեր։ Խստօրէն կը յանդիմանէ վրացի զինուորը եւ նորէն ներս կը քաշուի։

«Այդ անակնկալ դադարէն վերջ կրկնապատիկ արագութեամբ մը կը սկսինք աշխատիլ։ Ծանր սնտուկները թեթեւ խաղալիքներու նման ձեռքէ ձեռք կը թռին։ Ժամացոյց կը նայիմ. ֆոսֆորապատ սլաքը տասներկուքին քառորդ անցած կը ցուցնէ։ Հազիւ քառորդ ժամ մ՚ալ ազատ ժամանակ կը մնայ։ Սնտուկները անվերջ իրարու կը յաջորդեն։ Թէ ի՞նչ արագութեամբ կ՚աշխատինք, դժուար է նկարագրել։ Զարմանալի ազահութեան

զգացումով մը բռնուած ենք՝ որքան կարելի է շուտ եւ շատ: Դեռ մեր գործը չէինք վերջացուցած, մէկ ալ պահակ զինուորը երեւցաւ՝ անկիւնը դառնալով:

«— Պէտք է վերջացնել, — շշնջաց, — ժամանակ է հեռանալու:

«— Իսկ ընկերդ ո՞ւր է, — կը հարցնեմ:

«— Հիմա կուգայ, ի սէր Աստուծու, աճապարեցէք:

«— Լաւ, — կը պատասխանեմ, — երբ ընկերդ գայ, կը հեռանանք:

«Տասնեակ մը սնտուկ ալ դուրս տալէ վերջ, Վաղօն սկսաւ հրացաններ երկնցնել ծակէն դուրս:

«— Սնտուկ չմնա՞ց, — կը հարցնեմ:

— «— Սենեակը բոլորովին մաքրեցինք, — կը ծիծաղի Վաղօն. — քանի մը հրացաններ կային անկիւն մը դրուած, անոնք ալ տանինք, որ որբ չմնան:

«Մօտ տասնեւչորս հրացան վերցուցինք: Երբ Վաղօն եւ ընկերը դուրս եկան ծակէն, մեր միւս զինւոր ընկերն ալ վրայ հասաւ: Սաստիկ ջղայնացած էր խեղճը եւ անկարող՝ կեցած տեղը կանգնելու, կը խնդրէր որ անմիջապէս հեռանանք: Առանց աճապարելու, պատի քանդուածը գէշ աղէկ կը ծածկենք մեծ քարերով, այնքան մը, որ գիծերով աչքի չզարնէ, եւ երկու զինուորները հետներս վերցուցած՝ կը հասնինք ֆուրկոններու մօտ:

«Ժամը գիշերուան տասներկուս եւ կէսն էր: Մեր ընկերներէն երկուքը յոյն որմնադիրները տարին քաղաք, ուր տան մը մէջ պիտի պահէին մինչեւ երեկոյ: Մեր երկու զինուորներուն զգեստները փոխելով՝ Ներսէսի հետ ուղարկեցինք քաղաք, նախօրօք պատրաստուած թագստոցներու մէջ քանի մը օր պահուելու, մինչեւ որ կացութիւնը պարզուէր:

«Վաղօն եւ ես ալ մեր ընկեր ֆուրկոնճիներու (= կառավարների) մօտ նստած՝ ճամբայ ելանք: Քաղաքի շուրջը լայն շրջան մը ըրինք, ու ապա երկաթուղագիծը կտրելով՝ երկու ժամէն մօտեցանք Փոքր Ղարաքիլիսէին: Ճամբուն երկու կողմերը արտերու կանաչ ցորենը բարձրացած՝ առաւօտեան քամիէն կը խշխշար: Մէկ ալ ճամբու կողքը նստած, անորոշ ստուեր մը տեսանք, որ կ՚երեւի մեզ տեսնելուն՝ բարձրացաւ ու կաղալով եկաւ եւ կանգնեցաւ ուղիղ ճամբուն մէջտեղը, կարծես մեր ճամբան կտրելու համար:

«— Սեդրա՛կ, — ձայնեց Վաղօն՝ կարգադրելով որ ֆուրկոնները կանգնին. — Սեդրա՛կ:

«— Ես եմ, Վաղօ: Տօ էս որքա՜ն սպասեցինք: Հը, աղջի՞կ ես, թէ մանչ, — հարցուց կաղը, որ գիւղի ուսուցիչն էր:

«— Մանչ, եւ ասլանի պէս մանչ, — հպարտութեամբ պատասխանեց Վաղօն՝ Ֆուրկոնէն վար ցատկելով:

«— Հէ՜յ, հէ՜յ…, — մէկ ալ ձայնը գլուխը ձգած կանչեց Սեդրակը:

«Շիտակը ես անմիջապէս չհասկցայ, թէ ինչո՞ւ համար էր այդ տարօրինակ կանչը: Բայց վայրկեան մը չքաշեց, գլխի ինկայ: Ուսուցչի կանչի վրայ՝ ճամբու երկու կողմերու

կանանչ արտերը կարծես հրաշքով մը կենդանացան: Մինչ այդ, արտերու մէջ թաքնուած բազմութիւնը, որ կէս գիշերէն կը սպասէ եղեր, այդ պայմանադրական նշանի վրայ ստուերներու նման չորս կողմէն կը բարձրանայ ու կը շրջապատէ ֆուրկոնները: Ոչ մէկ խօսք, ոչ մէկ աղմուկ, կարծես աննիւթ ստուերներ լինէին: Տասնեակներով բազուկներ կ՚երկարին դէպի ֆուրկոնները:

«Երիտասարդ, ալեւոր, կին ու երեխայ կարծես օղակ կազմած լինէին մեր շուրջը: Սնտուկ մը վերցնողը անմիջապէս կ՚անհետանար խաւարի մէջ:

«— Այս ձեր հոգուն դուրպան, — Վաղօն կը քաջալերէր խումբ մը երեխաները. — չէ, սնտուկը շատ ծանր է ձեզի համար, — ու մէկ մէկ հրացան կը դնէր անոնց ուսերուն, — տէ՛, ձեզ մատաղ, վազեցէք՝ տեսնեմ:

«Շատ յստակ գաղափար չունիմ, թէ չորս ֆուրկոնները ինչպէ՞ս դատարկուեցան : Կարծես իրական թալան լինէր: Կէս ժամ չքաշեց՝ ամէն ինչ մաքրուած էր: Դատարկ ֆուրկոններով Ղարաքիլիսէ մտանք»:

— Տօ՛, ապրի՛ք, Աստուած վկայ, տղամարդու գործ է ըրածնիդ, — ոգեւորուած բացագանչեց Հրայրը:

— Իսկ ֆուրկոնները ի՞նչ ըրիք, — հետաքրքրուեցաւ Սարգիսը:

— Ի՞նչ պիտի ընէինք որ: Կէս օրուան մօտերը, գիւղացիները լեցուեցան ֆուրկոններու մէջ եւ երգելով ու տավուլ զուռնայով քաղաք իջան, որպէս թէ քաղաքէն հարս բերելու համար:

—Ուրեմն ոչ ոք չձերբակալուեցա՞ւ, — ուրախացած հարցուց Կարօն, — ա՜յ, յաջողութիւն եմ ըսեր…

—Առայժմ ոչ ոք: Առտու կանուխ ոստիկանութիւնը թէեւ Գէորգեանը եւ քանի մը երիտասարդներ ձերբակալեց, բայց յաջորդ օրը ստիպուած եղաւ արձակելու: Գէորգեանը խելօք խաղ մը խաղաց ոստիկանութեան գլխուն: Առաջուց գիտնալով գլխուն գալիքը, այդ գիշեր տանը հրաւէր էր սարքած: Եւ ո՞վ հրաւիրէ որ հաւնիք: Այն բոլոր հայ երիտասարդները, որոնք ոստիկանութեան աչքին կասկածելի կը համարուին, եւ ասոնցմէ զատ շրջանային վարժարաններու ռուս տեսուչը, իր պաշտօնավարած վարժարանի հայատեաց վարիչը եւ դատարանի ռուս աւագ դատախազը, բոլորն ալ քաղաքի մէջ յայտնի անձնաւորութիւններ: Մինչեւ առաւօտեան ժամը չորսը լաւ քէֆ մը ըրած են: Յաջորդ օրը, երբ Գէորգեանն ու ընկերները կը ձերբակալուին, այդ ռուսները ստիպուած կը լինին վկայել թէ՝ մինչեւ առաւօտեան ժամը չորսը միասին եղած են:

— Իսկ Պարոնովէ՞ն ինչ լուր, — մտահոգուած հարցուց Պաստամեանը:

— Ամբողջ մեղքը ծանրացեր է մեր երկու փախստական զինուորներուն վրայ, մէկ ալ վրացի զինուորին, որ անոնց գործակիցը կը համարուի: Անշուշտ պահակագունդը անմիջապէս փոխուեր է, Պարոնովն ու ենթասպան ալ յանձնուած են զինուորական դատի, որ պարզապէս ձեւական նշանակութիւն ունի:

— Յաջող գործ մ՛է, — բաւականութեամբ ժպտաց Պաստամեանը. — հիմա անցնինք մեր գործին: Ջրի մէջ, այս տեղէն բաւական մը հեռու, շատ յարմար տեղ մը գտայ փորձերու համար:

— Բայց ձա՞յնը, —տարակուսած հարցուց Սարգիսը. — վախնամ…

— Չէ, հազիւ թէ ձայնը մինչեւ գիւղ հասնի, — ապահովցուց Պաստամեանը. — տեղը շատ խոր է ու բաւական մը վերը:

Կարօն անգործածելի բուխերիկի մէջ շինուած գաղտնի պահարանը բացաւ եւ անկէ դուրս բերաւ բազմաթիւ եւ բազմաձեւ դատարկ ռումբեր, ծրարով տինամիթ, զանազան մեծութեամբ հրթիռներ: Եւ հինգ ընկերները շուրջանակի նստած՝ սկսան յաջորդ օրուան փորձերու համար պէտք եղած ռումբերը լեցնել տինամիթով:

— Ես միշտ ալ կ՚ըսէի, որ հինգէն տաս քայլ տարբերութեամբ կարելի է ցանկացած տեղը իջեցնել, — մեծ բաւականութեամբ ձեռքերը իրար շփելով շուրջիններուն դարձաւ Պաստամեանը, — եթէ միայն կարողանանք վառօդը եւ եռոտանին հակակշռի ենթարկել:

— Անգամ մ՚ալ փորձենք, — խնդրեց Վահէն, — ասիկա սքանչելի զէնք մը կրնար լինիլ Երկրի մէջ:

— Շատ լաւ, — համաձանեցաւ Պաստամեանը, — այս անգամ դիմացի մեծ ժայռը կը լինի մեր նշանակէտը:

Պաստամեանի մատնանշած ժայռը առնուազն երկու հարիւր յիսուն քայլ հեռաւորութիւն ունէր իրենց կեցած տեղէն: Առանց աճապարելու, Պաստամեանը նոր հրթիռ մը զատեց ու դրաւ եռոտանիի վրայ, շեղակի դիրքով: Երբ իր պահանջով ներկաները հեռացան, բացի Կարոյէն, խուրձինի մէջէն երկու ֆունտանոց նոր ռումբ մը հանեց ու երկարեց Կարոյին: Վերջինս գրպանէն հանեց ռումբի երկար կապսիւլ մը եւ մեծ զգուշութեամբ խրեց ռումբի սրածայր կողմէն ներս, տինամիթի խմորին մէջ: Պտուտակաւոր հաստ ասեղը անցուց ռումբի ծայրը, որ զսպանակով մը կախուած կը մնար կապսիւլին մէջ, առանց անոր դիպչելու: Այդ ասեղի դուրս ինկած հովանոցաձեւ գլուխը երբ հանդիպէր որեւէ արգելքի, այդ պարագային միայն ասեղը պիտի սեղմուէր կապսիւլին մէջ՝ պայթեցնելով զայն, որ իր կարգին պատճառ պիտի դառնար ռումբի մէջ սեղմուած տինամիթի կրակուելուն:

Երբ Կարօն ռումբը հաստատեց հրթիռի գլխուն, Պաստամեանը զայն ալ հեռացնելով իր քովէն՝ մօտեցաւ եւ ձեռքի լուցկիով հրթիռի պատրոյգը վառեց: Մէկ երկու վայրկեան պատրոյգը տկար կերպով պլպլաց ու մէկ ալ հասնելով ածխախառն վառօդին, հրթիռը դէպի վեր ոստում մը ըրաւ շքեղ թռիչքով մը բարձրացաւ ծուխի եւ բոցի պոչ մը երկարելով ետեւէն:

Գրեթէ ուղիղ կիսաշրջան մը կազմելով, հրթիռը գլխու վրայ վար ինկաւ ժայռէն տասը քայլ հեռու: Սարսափելի որոտ մը լսուեցաւ, ու քանի մը վայրկեան ծուխի եւ փոշիի մէջ ծածկուեցաւ ամէն ինչ:

Ամենէն առաջ Կարօն ու Հրայրը վազեցին դէպի ժայռը: Պաստամեանը զուսնակ ժպիտով մը կը քալէր Վահէի հետ դէպի տղաքը, որոնք գետնի վրայ ռումբի կտորներ կը փնտռէին: Պաստամեանը ամիսներով աշխատած էր ռմբաձիգ հրթիռը կատարելագործելու համար, ու հիմա իր աշխատանքի ակներեւ յաջողութիւնը տեսնելով՝ պատանիի մը նման կ՚ուրախանար:

Ռումբի ինկած տեղը երկու ոտք խորութեամբ փոս մը բացուած էր: Մօտաւորապէս յիսուն քայլ տարածութեան վրայ կանաչութիւնը եւ մանաւանդ վայրի ծաղիկներու բարձր ցօղունները կամ արմատախիլ եղած էին եւ կամ գետնին հաւասարուած, պարզապէս պայթումէն յառաջացած օդային ուժեղ հոսանքի հետեւանքով:

Սարգիսը շատ մեծ ոգեւորութեամբ ընկերներուն կը ցուցնէր ռումբի երկու շատ փոքր կտորներ, որ փոսի մէջէն գտած էր: Սարգիսի համար այդ կտորները շատ մեծ նշանակութիւն ունէին: Ափին մէջ դրած՝ ան զմայլանքով կը դիտէր այդ մահ սփռող մետաղի կտորները՝ աղջկան մը յափշտակութեամբ, որ ադամանդեայ զարդ մը կ՚ունենայ ձեռքին:

— Մէկ նայեցէք, մէկ նայեցէք, հէ՞, — կ՚ըսէր Սարգիսը՝ ափը պարզած, — մետաղը ճշմարիտ ապակիի մը նման փշրուած է. սքանչելի խառնուրդ մ՚է մեր գտած չափը:

— Կարծես իրար փակած աւազ լինի, — համաձայնեցաւ Վահէն, — փխրուն եւ սակայն կարծր:

— Շատ լաւ է, ապրիք, տղա՛ք, — երեք ընկերներրուն խօսքը ուղղեց Պաստամեանը, — շատ ապրիք:

Պաստամեանի քաջալերական մէկ խօսքը մեծ նշանակութիւն ունէր մեր երեք երիտասարդներուն համար, որոնք ամենածանր պայմաններու մէջ աշխատելով՝ մխիթարական շատ քիչ բան ունէին:

Փորձերը սպասուածէն շատ աւելի յաջող անցան: Աւելի մեծ ռումբերով փորձեր կատարելու համար հարկաւոր էին համապատասխան մեծութեամբ հրթիռներ: Երբ Պաստամեանը կրկնեց նախորդ օրուան հրահանգները այդ մասին, սկսան ձեռքի ռումբերու փորձերուն, որոնք ընդհանրապէս վտանգաւոր կը համարուին:

Տասներկու ռումբէ աւելի կրակեցին, բոլորն ալ յաջողութեամբ, բացի մէկէն, հին սիստեմի փշաւոր ռումբ մը, որ թաց եւ ցեխոտ գետնի վրայ իյնալով՝ չպայթեցաւ: Կարոյի ու Սարգիսի հնարած հաւկթաձեւ ռումբը, որ կեդրոնին վրայ պարզ մեքենականութիւն մ՚ունէր, ամենահեշտ եւ համեմատաբար անվտանգ համարուեցաւ:

Երբ երեկոյեան կողմ բոլորը միասին դէպի վանք ուղղուեցան ուրախ տրամադրութեամբ, Պաստամեանը հանդարտօրէն քալելով՝ կը բացատրէր զինքը շրջապատող ընկերներուն նոր պայթուցիկի մը՝ մելէնիթի յատկութիւնները, որ շատ աւելի աւերիչ ուժ ունէր, քան տինամիթը:

Կարօն Պաստամեանի մօտէն կը քալէր: Ձեռքերը բաճկոնի գրպանները կոխած՝ ան ուշադրութեամբ կը հետեւէր տրուած բացատրութիւններուն: Ինչպէս կ՚երեւէր, Կարօն

անզիտակցօրէն գրպանի կապսիւլներուն հետ կը խաղար, որոնք ուժեղ շփումով մի՛սկ կրնային բռնկիլ:

Ջորէն ելած՝ զառիվայր մը կ'իջնային, երբ իրարու յաջորդող քանի մը պայթիւններ լուեցան: Առաջին րոպէին ոչ ոք հասկցաւ պատահածը: Մէկ ալ Կարօն բոլորովին գունաթափ եւ կարծես նուաղելու մօտ՝ կամաց մը գետին նստաւ, զգացած ցաւէն ատամները կրճտացնելով: Ընկերները անմիջապէս շրջապատեցին զայն, ու երբ Պաստամեանը ծուխ-ծուխ եղած բաճկոնի գրպանէն դուրս բերաւ Կարոյի արիւնաթաթախ ձեռքը, ցուցամատն ու միջնամատը շորի կտորի նման կախուած էին: Սարգիս օգնութեամբ Պաստամեանը գետին պառկեցուց նուաղած Կարօն: Երբ տաբատը վար քաշեցին, ազդրի վերի կողմը երեւցան բազմաթիւ վէրքեր, որոնցմէ երեքը բաւականին խոր էին:

Անմիջապէս ձորի վտակէն, Վահէն գլխարկով ջուր բերաւ եւ օգնեց Պաստամեանին լուալու Կարոյի վէրքերը: Կամաց կամաց սթափելով, Կարօն սկսաւ նայիլ ընկերներուն՝ կարծես անտեղեակ պատահածէն: Հետզհետէ բոլորովին սթափեցաւ, երբ անտանելի ցաւ զգաց: Վէրքերը վտանգաւոր չէին, բայց երկու մատները ամբողջովին կտրուած՝ սրունքի բազմաթիւ վէրքերուն մէջ խծկուած պղնձի կտորները սարսափելի ցաւ կը պատճառէին:

— Բան չկայ, բան չկայ, Կարօ ջան, — Հրայրը կ'աշխատէր հանգստացնել ընկերոջը, — բան չկայ, քեզ պէս ասլանի մը համար այդ ճանկրտուքները…, ու յանկարծ գլուխը անդին դարձուց՝ անկարող շարունակելու:

Կարոյի երկու մատները գետին ինկած էին:

Պաստամեանն ու Վահէն գէշ աղէկ վէրքերը փաթթեցին թաշկինակներով:

Սարգիսն ու Հրայրը Կարոյի թեւերը մտան ու կամաց-կամաց քալելով՝ հասցուցին վանքը: Բարեբախտաբար Վահէի հետ եկող օրիորդները դեռ չէին գացած: Կառապանը անմիջապէս կառքի ձիերը լծեց, ու Կարօն օրիորդներու հետ բարձրացաւ կառքը:

— Մնաք բարով, քանի մը օրէն կուգամ, հոգ մի՛ ընէք, — ու Կարօն փորձեց ծիծաղիլ՝ նայելով իր երկու սրտակից ընկերներուն, — Հրայր, չմոռնաս մատներս թաղել, քար մըն ալ դիր վրան, սրտաճմլիկ դամբանական մ'ալ Սարգիսը թող խօսի: Դէ՛, ցտեսութիւն… Ինչո՞ւ քթներդ կախեր էք…

Կառքը օրօրուելով ճամբայ ելաւ:

Կարօն Խարբերդի Հիւսէյնիկ գիւղէն էր, պարզասիրտ, ուրախ ու հայրենասէր երիտասարդ մը, որ Ամերիկայէն անցած էր Պուլկարիա՝ ռումբ պատրաստել սովրելու համար: Միեւնոյն հաստատութեան մէջ հանդիպած էր Սարգիսին եւ Հրայրին: Առաջինը վարպետ ձուլող մըն էր, իսկ Հրայրը՝ սկսնակ մը: Շատ շուտով այդ երեքին մէջ ջերմ բարեմակութիւն մը առաջացաւ: Գործէն դուրս ազատ ժամերուն գրեթէ անբաժան էին իրարմէ: Պուլկարիոյ վարիչ մարմինը որոշած էր Կովկաս ղրկել այդ երեքը եւ բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք զանազան մասնագիտութիւններ կը սովրէին:

Կովկասէն անոնք Երկիր պիտի անցնէին: Երեք ընկերները թախանձագին խնդրեցին, որ զիրենք ուր ալ ճամբելու լինին, իրարմէ չզատեն:

Այդպէս, այդ երեք երիտասարդները դարձան անբաժան ընկերներ:

Երեկոյեան, ընթրիքը հազիւ վերջացուցած, Հրայրն ու Սարգիսը մեկնեցան վարդապետի սենեակէն: Կողք կողքի, առանց խօսելու կը քալէին ու, երբ իրենց բնակած տնէն ներս մտան, կարծես երկու որբեր լինէին: Անմիջապէս զգեստնին փոխեցին, ու գործի անցան:

Հրայրը միօրինակ արագութեամբ կը դարձնէր փուքսի անիւը, ձէթիանի անիւը դարձնող կոյր ձիու մը անկենդան կանոնաւորութեամբ: Բայց եւ այնպէս ամբողջ գիշերը չկրցաւ երգել, կարծես բան մը դէմ առած էր կոկորդին մէջ:

Գիշերն ուշ ատեն, երբ Վահէն, Պաստամեանը եւ վարդապետը նստած վանքի անցեալէն կը խօսէին, վարդապետին ծառան ներս մտցուց գիւղացի մը, որ քաղաքէն կուգար:

— Աստուած օգնական, Հայր Սուրբ, էս ղօնախներէն (իմա՛ հյուրերից) որն ա պարոն Պաստամեանը:

— Ես եմ, ի՞նչ կայ որ:

Գիւղացին արխալուխի ներսի գրպանէն ճմրթկուած ու քրտիքէ թրջուած թերթ մը հանելով երկնցուց Պաստամեանին:

— Ռսաց *ըշկօլի* (վարժարան) վարժապետը տուաւ … Հա՛, էն էլ ասաց որ, — ու գիւղացին գլուխը քերելով, թուքը կուլ տար. — ասաց, որ շատ կարեւոր ա.

— Շնորհակալ եմ, ախբեր:

Կարեւոր լուր մը լինելու էր թերթին մէջ: Պաստամեանը լայն բացաւ թերթը, մինչ Վահէն անոր ուսի վրայէն կը նայէր: Երեք օր առաջ հրատարակուած Կովկասի պաշտօնաթերթ «Կավկազ»-ի մէկ թիւն էր: Մինչ Պաստամեանը արագօրէն թռուցիկ հայեացք մը կը նետէր վերնագիրներուն վրայ, Վահէն անմիջապէս կարեւոր լուրը գտաւ ու մատը դրաւ պաշտօնական զեկոյցներու սիւնակի ամենէն վերը Պետերսպուրկէն հեռագրուած հաղորդագրութեանը վրայ, որ մեծ տառերով տպուած էր. —

«*Լոյս տեսաւ բարձրագոյն հրաման՝ Հայ Լուսաւորչական Եկեղեցւոյ կալուածները գրաւելու մասին*»:

Ատկէ վերջ, աւելի փոքր տառերով կայսերական հրամանը կը սկսէր այսպէս. —

«*Թագաւոր Կայսրը, մինիստրներու կոմիտէի որոշման համեմատ, Ռուսաստանի Հայ Լուսաւորչական Եկեղեցւոյ կալուածներու վարչութիւնը կառավարչական հիմնարկութիւններու տեսչութեան տակ կեդրոնացնելու համար…*»

Երեք գլխաւոր յօդուածներէ բաղկացած հրամանագիր մ՚էր, 1903 թուի յունիսի 12-ին հրատարակուած կայսերական *ուքազը* (իմա՛ հրովարտակը)։

Եթէ յանկարծ ռումբ մը պայթէր սենեակին մէջ, հազիւ թէ այնքան շշմեցուցիչ տպաւորութիւն մը առաջացնէր։

Թագաւոր Կայսրը Բարձրագոյն հրամայել բարեհաճեց... Կարծես թէ՝ Պաստամեանի աչքի առջեւ տառերը կը պարէին հեգնօրէն։

Երբ Պաստամեանը երկրորդ անգամ կարդաց ամբողջ հրամանագիրը, դէմքը բոլորովին մահատիպ գունատութիւն մը ստացաւ ու անոր սովորաբար բարի եւ ժպտուն աչքերը սկսան փայլիլ ներքին կրակէ մը վառուած կատաղութեամբ։

— Սրիկանե՛ր, — շշնջաց՝ ատամները պինդ սեղմած, — սրիկանե՛ր, — ու թերթը սեղանի վրայ նետելով՝ ձեռքերը մէջքին կապած՝ ծանր ծանր սկսաւ ման գալ սենեակին մէջ։

Վահէն, պատին կրթնած, ինքն իր վրայ սմքեր էր։ Առաջին հայեացքովն իսկ զիտակցած էր նոր օրէնքի իսկական իմաստը։ Կովկասի հայատեաց կառավարչապետ Իշխան Գալիցինը այդ օրէնքով ամենամեծ հարուածը կը հասցնէր հայ ժողովուրդին։

Պաստամեանի սովորաբար խաղաղ կերպարանքը այնքան էր այլակերպուած, որ Եղիշէ վարդապետը, զգալով, թէ շատ ծանր դէպք մը պատահած լինելու է, բայց չհամարձակելով անոր մօտենալ, տեղէն ելլելով՝ մօտեցաւ Վահէին ու փսփսուքով մը հարցուց.

— Խեր լինի, որդի, ի՞նչ խապար է...

— Կայսերական նոր օրէնք մը ելած է, — ցրուած պատասխանեց Վահէն, — նոր օրէնք մը հայ եկեղեցական կալուածները գրաւելու համար...

Դժուար թէ շատ բան մը հասկցաւ վարդապետը։ Աչքերը խոշոր-խոշոր բացած՝ զարմանքով նայեցաւ Վահէին։ Այդ ինչպէ՞ս թէ եկեղեցական կալուածները գրաւել, կը մտածէր վարդապետը՝ երկար մօրուքը շոյելով. — նորէն էն նզոված շան՝ իշխան Գալիցինի գործն է անպատճառ։

— Մեր եկեղեցիները, վանքերը... որդի, էդ ինչպէ՞ս թէ կալուածները պիտի գրաւուին։ Բա, ո՞վ պիտի տնտեսէ, ո՞վ պիտի հոգայ վանքերը, վարդապետներու, վանահայրերու ապրուստը...

Վահէն լուռ նայեցաւ վարդապետին եւ ուսերը թօթուեց։ Սրտանց կը ցանկար, որ լռէր այդ խեղճ մարդը։ Առանց անդրադառնալու օրէնքի կործանարար հետեւանքներուն, վարդապետը անասնական բնազդով ապրուստի մասին կը մտածէր, մինչդեռ անդին...

— Հը՞, չըսե՞ս, որդի՛, — վարդապետը իր հարցումը կը կրկնէր, ձեռքերը տրորելով, — էդ ինչպէ՞ս թէ բոլոր կալուածները... Հայպա Մայր Աթոռը... Վեհափառ Հայրապետը... մենք բոլորս... էդ ինչպէ՞ս թէ առանց կալուածներու պիտի մնանք։ «Տէ՛ր, զի բազում եղեն նեղիչք իմ եւ բազումք յարեան ի վերայ իմ»։ Էս օրերն ալ պիտի տեսնէինք։

Վարդապետի սովորաբար ուրախ ու անհոգ դէմքի վրայ այնպիսի ֆիզիքական տառապանք մը գծագրուած էր, որ Վահէն ակամայ խղճաց ու՝ կարծես անոր ցաւը մեղմելու համար՝ երկու խօսքով ուղեց բացատրել նոր օրէնքը:

— Կալուածները գրաւելով, եկեղեցիներու եւ եկեղեցականներու հոգը կառավարութիւնը ինք պիտի ստանձնէ… իսկ կրօնաւորները *չինովնիկ*ներու (պետական պաշտօնեայ) նման թոշակ պիտի ստանան պետական գանձէն…

— Հէր օրհնած, այդպէ՞ս ըսէիր…, — ու կարծես ծանր բեռ մը յանկարծ ուսերէն ինկած՝ վարդապետը երկար շունչ մը քաշեց, — օրհնա՛ծ, այդպէ՛ս ըսէիր:

Եղիշէ վարդապետը բոլորովին միամտուած, դիւանի վրայ նորէն իր նախկին տեղը գրաւեց: Կակուղ (= փափուկ) մինտէրի (իմա՝ բարձ) վրայ ծալապատիկ բազմելով՝ գրպանէն դուրս բերաւ սաթէ երկար համրիչը ու հանդարտօրէն սկսաւ զոյգ-զոյգ քաշել հատիկները բթամատով՝ հազիւ լսելի ձայնով մը կրկնելով.

— Խէ՛ր, շա՛ր, Աստուա՛ծ… խէ՛ր, շա՛ր, Աստուա՛ծ…

Այդ պահուն Գարեգին սարկաւագը, որ ամբողջ օրը բացակայած էր վանքէն, սենեակէն ներս մտաւ, երկար պտոյտէ մը վերադառնալով:

— Աստուած օգնական, ողջոյն ձեզ:

Գրեթէ ոչ ոք պատասխանեց սարկաւագի բարեւին: Վարդապետը, որ զբաղած էր համրիչով, գլխի անորոշ շարժում մը ըրաւ: Վահէն այնպէս մը նայեցաւ սարկաւագին, որ կարծես առաջին անգամը զայն կը տեսնէր, իսկ Պաստամեանը, գլուխը կախ, ման կուգար, առանց ոչ ոք տեսնելու:

Շշմած սարկաւագն անմիջապէս կռահեց, որ իր բացակայութեանը շատ ծանր բան մը տեղի ունեցած էր, եւ հարցական նայեցաւ Վահէին: Վահէ ձեռքը պարզեց՝ լրելեայն սեղանի վրայ ինկած թերթը ցուցնելով, կարծես ըսել կ՚ուզէր. «Ա՛յ թէ խնդիրը ի՞նչ է»: Սարկաւագը թերթը վերցուց ու անմիջապէս տեսաւ կայսերական հրամանագիրը:

— Խէ՛ր, շա՛ր, աստուա՛ծ, — շարունակեց վարդապետը՝ երկար համրիչի հատիկները քաշելով ու մէկ ալ ուրախացած՝ դարձաւ Վահէի կողմը. — ա՛յ, կը տեսնէ՞ս խէր վերջացաւ. թերեւս ասոր տակն ալ բարիք մը կայ…

Վահէն արհամարհանքով ուսերը թափ տուաւ: Խեղճ վարդապետ, որ համրիչի հատիկներուն խէր գալովը կ՚ուզէր ինքզինք մխիթարել: Գարեգին սարկաւագը, ընթերցումը վերջացուցած, ուղղակի վարդապետին նայեցաւ՝ զսպուած յանդիմանութիւն մը աչքերուն մէջ:

— Հայր Սուրբ, ինչպէ՞ս կարելի է խէր սպասել… Միթէ՞ չէք տեսներ նոր օրէնքի տակ թաքնուած իսկական վտանգը…

— Գիտեմ, զաւակս, գիտեմ. փառք Աստուծոյ, այնքան ալ յիմար չեմ: Բայց մենք ի՞նչ կրնանք ընել… Կայսերական հրաման է…

— Ինչ կրնանք ընե՞լ, — ու Գարեգին սարկաւագի գունատ դէմքը զայրոյթէն կաս կարմիր կտրեցաւ, — այս օրէնքը եկեղեցիի անունով հայ ազգի գոյութեան հիմքերուն ուղղուած ծանր հարուած մըն է: Եթէ չլինի հայ ժողովուրդը՝ կը մեռնի եւ հայ եկեղեցին, դուք ու ես ալ մէկ-մէկ ռուս *փոփ* (քահանայ) կը դառնանք, ու ամէն ինչ կը վերջանայ:

Պաստամեանը կանգ առած՝ ուշադրութեամբ կը հետեւէր սարկաւագի խօսքերուն: Իր մռայլ դէմքին վրայ արտայայտիչ հարցական նշան մը գծագրուեցաւ: Չէ՛, այդ *ֆարաճայի* (իմա՛ հոգևորականի առօրյա զգեստը) տակ տաք սիրտ մը կայ, եւ գանկին մէջ՝ մտածող ուղեղ մը:

Վարդապետը չէր սպասեր, որ սարկաւագը այդ ձեւով խօսելու յանդգնութիւն կ՚ունենայ իրեն հետ: Թէեւ սաստիկ բարկացած, բայց Վահէի ու Պաստամեանի ներկայութենէն քաշուելով, զսպեց իր բարկութիւնը ու շատ ապրած մեծի մը յանդիմանական շեշտով՝ ըսաւ:

— Որդի, ի հարկէ, վատ է, շատ վատ: Բայց մենք ի՞նչ կրնանք ընել: Պէտք է խոնարհ լինել եւ համբերող. «Կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի»:

— Բայց Հայր Սուրբ, — գրեթէ պոռաց սարկաւագը, որու շրթները կը դողային անհնարին յուզումէ, — բայց այս օրէնքը… կը հասկնա՞ք Հայր Սուրբ, հայ ազգի գերեզմանը կը փորէ: Մենք ինչպէ՞ս կրնանք ձեռքերնիս ծալած նստիլ:

— Իսկ որ չնստինք՝ յետոյ ի՞նչ— արդէն բարկացած խօսեցաւ վարդապետը. — մէկ ըսէ տեսնեմ, զահի վրայ հայոց թագաւո՞ր ունինք, հայկական բանա՞կ, թոփ ու թֆա՞նք (իմա՛ թնդանոթ ու հրացան)… ինչո՞վ դէմ պիտի դնենք մեծազօր թագաւոր-կայսեր հրամանին:

«Տէ՛ր ողորմեա, այս ի՜նչ օրերու հասանք», — կը մտածէր վարդապետը՝ դառնութեամբ գլուխը օրօրելով, — «երէկուան հաւկիթէն ելած վառեակները այսօր խելք սովրեցնելու ելած են»: Ու բարկութեամբ կակուղ *մինտէրի* վրայէն տնքալով բարձրացաւ եւ քրթմնջելով իր սենեակը քաշուեցաւ:

— Այո՛, բարեկամ, — ու Պաստամեանը ընկերաբար ձեռքը սարկաւագի ուսին դրաւ, — ճիշդ նկատեցիք դուք, այդ օրէնքը հայ ազգի գերեզմանն է լինելու: Իսկ ձեր կարծիքով հայ եկեղեցին ու ժողովուրդը ի՞նչ դիրք պէտք է բռնեն, — ու փորձիչ հայեացքով դիտեց սարկաւագը, որու պեխերն ու մօրուքը նոր սկսած էին աչքի զարնել.

Սարկաւագ յուսահատօրէն ձեռքերը կը ճմլէր՝ առանց բերանը բանալու: Երանի թէ կարողանար որոշ ու յստակ պատասխան մը տալ: Եթէ կեանքն անգամ զոհել պէտք լինէր, սարկաւագը հաստատ գիտէր, որ վայրկեան մ՚իսկ չէր մտածեր այդ մասին: Ընդհակառակը, ուրախութենէն արցունք թափելով՝ այդ զոհաբերութեան ընդառաջ կ՚երթար, մարտիրոսի մը հեզութեամբ: Բայց ատկէ աւելին, ինչո՞ւ պահանջել իրմէ, ինք դեռ անփորձ երիտասարդ մը, հազիւ կեանքի սեմէն ներս մտած: Ու ակամայ, աչքերը վար առաւ:

Պաստամեանը, քանի մը վայրկեան լուռ սպասելէ վերջ, կրունկին վրայ դարձաւ ու նորէն շարունակեց ման գալ սենեակի երկայնքով: Այդ ընդհանրապէս հանդարտ եւ քիչ

մը դանդաղաշարժ մարդը կը քալէր զարմանալի տենդոտ շարժումներ ընելով: Երբեմն բռունցքը սեղմած՝ կը սպառնար աներեւոյթ թշնամիի մը, երբեմն հատ ու կտոր բառեր կ՚արտասանէր՝ գլուխը ցնցելով ու հետզհետէ կ՚արագացնէր քայլերու ընթացքը երկաթէ վանդակի մէջ փակուած գազանի մը կատաղութեամբ: Մէկ ալ մօտեցաւ ու Վահէի առջեւ կանգնեցաւ: Ճակատը քրտինքի կաթիլներով ծածկուած էր, կուրծքը ծանր ծանր կը բարձրանար, կարծես ամբողջ հրաբուխ մը կը պատրաստուէր դուրս ժայթքելու: Ոտքերը լայն բացած, ձեռքերը մէջքին, Վահէի դէմ դիմաց կանգնեցաւ՝ աչքերը ընկերոջ աչքի խորքը յառելով:

— Վահէ, կը հասկնա՞ս, փոքրիկ պիտի պայթի:

— Փոթորի՞կը, — ու Վահէն չկրցաւ հեգնական ծիծաղը զսպել. — փոթորի՞կ ըսիր. տե՛ս, ահա փոթորկաբեր ամպը, — ու ձեռքի արհամարհական շարժումով վարդապետի սենեակը ցուցուց, — խեղճ մարդ, ինչե՜ր կը սպասես…

— Ո՛չ, մեռելները թող իրենց մեռելները թաղեն, ժողովուրդը…

Վահէն վայրկեան մը ուշադիր նայեցաւ ընկերոջ դէմքին, ու ապա տարակուսանքով ուսերը թօթուեց: Անշուշտ ժողովուրդ մը կրնար փոթորկուիլ, մտածեց Վահէն, բայց ինչո՞ւ 1885 թուականին հայ ժողովուրդը լուռ խոնարհեցաւ ուրիշ պետական օրէնքի մը առջեւ, որով զոցուեցան բոլոր ազգային ծխական վարժարանները, ու յիսուն հազար հայ մանուկներ փողոց նետուեցան: Չէ՛, Վահէն շատ մեծ հաւատք չէր կրնար ունենալ ժողովուրդին վրայ:

Պաստամեանը ընկերոջ դէմքին վրայ կարծես կը կարդար անոր մտքէն անցածը: Բռունցքը սեղմած, բոլորովին մօտեցաւ Վահէին, որ այդ պահուն կարծես ոխերիմ թշնամի մը լինէր, ու սեղմուած ատամներու արանքէն ընկերոջ դէմքին սուլեց.

— Ե՛ս քեզի կ՚ըսեմ, որ փոթորիկը պիտի պայթի. փոթորիկը պէտք է որ պայթի, հասկցա՞ր…

Գարեգին սարկաւագը ոտքի մատներուն վրայ քալելով, քաշուեցաւ իր սենեակը:

Վահէն ու Պաստամեանը մինչեւ լոյս նստած կը խօսէին: Նոր օրէնքի հրատարակութիւնը նոր կացութիւն մը կը ստեղծէր Կովկասի հայութեան համար: Ու բնականաբար նախկին գործունէութիւնը պէտք էր զարտուղութիւն մը ունենար: Պաստամեանը անմիջապէս Էջմիածին պէտք էր անցնէր, ու ապա Թիֆլիս, որ ամբողջ Կովկասի զարկերակն էր ու ազգային հարցերու ուղղութիւն տուողը: Վահէն անորոշ ժամանակով պէտք է մնար վանքը, մինչեւ որ Փոքր Ղարաքիլիսէի պահեստներուն մէջ գտնուող «ապրանքը» աստիճանաբար գիւղէ գիւղ փոխադրուէր ու սահմանամերձ վայրերու մէջ կեդրոնանար:

Առտու շատ կանուխ, Պաստամեանը Վահէի հետ արհեստանոցը հանդիպեցաւ տղոց՝ մնաք բարով ըսելու: Սարգիսն ու Հրայրը դեռ նոր աւարտած գիշերուան աշխատանքը, կը պատրաստուէին քնելու, երբ երկու ընկերները ներս մտան:

Պաստամեան քանի մը խօսքով բացատրեց ստեղծուած նոր կացութիւնը եւ իր Թիֆլիս վերադառնալու անհրաժեշտութիւնը:

— Շարունակեցէք ձեր աշխատանքը: Փորձերը առայժմ կը մնան, մինչեւ որ հնարաւորութիւն ունենամ ազատ ժամանակ գտնելով ձեզ մօտ գալու: Վահէն դեռ ժամանակ մը կը մնայ: Եթէ կարիք ունենաք, կը դիմէք անոր:

— Իսկ մեր Երկիր անցնիլը ինչպէ՞ս պիտի կարգադրուի, — մտահոգուած հարցուց Սարգիսը, որուն, ինչպէս եւ երկու ընկերներուն ցանկութիւնն էր օր առաջ Տաճկաստան անցիլ. — մենք բաւական երկար մնացինք հոս:

— Շուտով, շատ շուտով, սիրելիք, — խանդաղատանքով ժպտեցաւ Պաստամեանը, որ խորապէս կը գնահատէր այդ երեք արհեստաւոր ընկերներու խանդավառ հայրենասիրութիւնը, անձնազոհութիւնն ու բարձր տրամադրութիւնը. — ձեզ շատ չեն պահեր: Այդ հարցը Վահէն պիտի կարգադրէ: Կը խորհրդակցիք միասին: Սարգի՛ս, նոր շինելիք հրթիռի ներքին տրամագիծը պէտք է երկու եւ կէս մատնաչափ լինի. վառօդը շատ տկարացնելու չէ, երեսուն տոկոս ածուխը բաւական է: Մինչեւ սեպտեմբեր նորէն կը տեսնուինք: Դէ, մնաք բարով:

Երբ իր կարգին, Հրայրը Պաստամեանի ձեռքը կը սեղմէր, կամաց մը ըսաւ.

— Կարօն շուտով ճամբեցէք՝ թող գայ:

«Պաստամեանի մեկնելէն երկու օր վերջ, Վահէն անակնկալ կերպով մեկնեցաւ վանքէն: Շաբաթ մը վերջ, երբ վերադարձաւ, մտահոգուած ընկերներուն յայտնեց, որ «ապրանքի» մէկ կարեւոր մասը Ղամարլու հասեր է, իսկ մնացածը քանի մը օր ետքը Պաշ-Ապարանի ճամբայով պիտի ճամբուէր դէպի Երեւան:

Օր մը վերջ, ուշ գիշերով, Կարօն վերադարձաւ Ալէքսանդրոպոլէն, վէրքերը սպիացած, բայց ձեռքը հաշմանդամ: Երեք ընկերներու մէկտեղուիլը կենդանացուց արհեստանոցի քիչ մը տխուր մթնոլորտը: Նորէն ծիծաղ, երգ ու անվերջ կատակներ: Սարգիսն ու Հրայրը որոշեցին, որ յաջորդ օրը չգործեն, այլ ձեւով մը տօնեն Կարոյի վերադարձը: Վահէն առաջարկեց երկու օրով բարձրանալ Արագածի *եայլա*ները (իմա՛ ամառանոցները):

Պաստամեանի մեկնելէն յետոյ, Վահէն եւ Գարեգին սարկաւագը մօտեցեր էին իրարու: Երկար պտոյտներ կը կատարէին միասին, շրջակայ կի՛րթային, կամ Վահէի սենեակը քաշուած՝ ժամերով կը խօսէին զանազան հարցերու, գլխաւորաբար ազատագրական շարժման եւ հայ ժողովուրդի ապագայի մասին: Այդ ամենօրեայ մօտիկութիւնը պատճառ դարձաւ, որ Վահէն գնահատէ այդ դեռ հազիւ քսան մէկ տարեկան սարկաւագի հոգեկան գեղեցկութիւնը: Երկուքի յարաբերութիւնը ստացաւ մտերմական բնաւորութիւն:

Խօսակցութեան մը առթիւ սարկաւագը յայտնած էր, որ ինք մօտիկէն կը ճանչնայ եզիտի քրտերու աղան՝ Մէհմէտ բէկը: Կարոյի գալը լաւ առիթ մ՚էր, թէ՛ տղաքը երկու օրով կը հանգստանային, եւ թէ՛ ինքը հնարաւորութիւն կ՚ունենար հանդիպելու Մէհմէտ բէկի երիտասարդ տղուն, կարեւոր գործի մը համար, որու մասին երկարօրէն խօսած էր սարկաւագի հետ:

Առաւօտեան ժամը երկուսին ճամբայ ելան սարկաւագի առաջնորդութեամբ։

Մօտ երկու ժամ, անընդհատ բարձրացան Արագածի փէշերով, միշտ դէպի արեւելք ուղղած իրենց քայլերը։ Առաւօտեան կողմ սարի պաղ քամին սկսաւ։ Յոգնած էին, քիչ մը հանգստանալու համար ժայռի մը տակ պատսպարուեցան։

Կամաց կամաց արեւելքը շառագունեց, եւ հեռուն հորիզոնի վրայ կախուած երկարաւուն ամպի շերտերը սկսան բոցավառիլ։ Հսկայ Մասիսի սքանչելի ձիւնափայլ գագաթը՝ խաւարի անորոշութեան մէջէն դուրս գալով՝ երկնքի վրայ սկսաւ գծագրուիլ իր մեծափառ վսեմութեամբը, մինչ Արարատեան դաշտը, դեռ խաւարի անթափանց փէշին տակ, կը քնանար հսկայի մը անխռով քնով։

Զանգեզուրի եւ պարսկական Ղարադաղի հսկայ սարերու ստուերային ուրուագիծը խուրձ մը նիզակներու նման կը սղոցէր հորիզոնի անորոշ գիծը։ Այդ ուղղութեան վրայ, նախ թեթեւ կարմրութիւն մը, վերջէն բոցավառ կրակի լիճ մը գոյացաւ եւ այդ անհուն կրակի ծովի մէջէն արեւի հրավառ գունդը ոստումներով սկսաւ բարձրանալ շքեղ գեղեցկութեամբ, մինչ շրջապատի ամպերն ու սարի գագաթները ոսկի ծիրանի կ՚անցընէին ուսերնուն։

Նման բարձունքէ մը երբեք չէին տեսած արեւի ծագումը։ Վահէն սքանչացած այդ շքեղ պատկերէն՝ մտքին մէջ կը կրկնէր Վահագնի ծնունդը՝ *Երկնէր երկինք եւ երկիր, երկնէր եւ ծովն ծիրանի*, իսկ Գարեգին սարկաւագը, իր մեղմ, թաւ ձայնով սկսաւ երգել.

Առաւօտ լուսոյ,

Արեգակն արդար

Առ իս լոյս ծագեա…

— Կռապաշտ, — ժպտեցաւ Վահէն ու միտք կ՚ընէր, որ Գողթան երգիչը, Շնորհալին թէ Գարեգին սարկաւագ մը, թէեւ իրարմէ տասնեակ դարերով զատուած, նորէն հին աստուածը կ՚երգեն, բնութեան հզօր աստուածը, որ յաւիտենական տիրողն է մարդկային հոգիին։

Սարկաւագը Վահէի կատակը անուշադիր թողուց, թերեւս չլսեց իսկ. աչքերը յառած դէպի արեւը՝ շրթները անձայն կը շարժէր։

Մասիսի ձիւնափայլ կատարին, յանկարծ արեւի ոսկի շերտ մը ինկաւ։ Արարատեան դաշտին վրայ չոքած խաւարը հետզհետէ փէշերը ժողված սկսաւ քաշուիլ խոր խոր ձորերու, քարանձաւներու խորքը, ու թափանցիկ, կապտաւուն մշուշի մէջէն երեւցան դաշտի կենդանացող գիւղերը, կանաչազարդ արտերը, ճերմակի զարնող ճամբաներ ու Արաքս գետը, որ նեղ կիրճէն դուրս պրծած՝ խելառ պտոյտներով կը կտրէր Արարատեան դաշտի ամբողջ երկայնքը։

Դաշտի զարթումը հոյակապ պատկեր մ՚էր։ Տղաք, զմայլած կը դիտէին Արագածի փէշերու տակ կեանք առնող տարածութիւնը։ Կարօն սքանչացած՝ նոյնիսկ փորձեցաւ երգել, *Հայաստա՜ն, երկի՜ր դրախտավայր*… Բայց հոգեառ Հրայրը կը ձգէ՞ր, որ գէթ

անգամ մը, Կարօն սրտի ուզածին պէս երգէր։ Հազիւ առաջին երկու բառը երգած՝ Հրայրը կողը մխթեց.

— Սո՛ւս ազռաւ, ձայնդ կտրէ։

— Կ՚ուշանանք, — ոտքի ցատկելով ըսաւ սարկաւագը. — լաւ է ճամբայ ելլենք։ Դեռ երկու երեք ժամ ունինք տեղ հասնելու։

— Բայց դու եզիտիներու տեղը գիտե՞ս, — հարցուց Վահէն։

— Որոշ տեղ մը չունին, տեղէ տեղ կը քոչեն տաքին հետ հետզհետէ բարձրանալով։ Հիմա հաւանական է, որ արդէն կատարի մօտ լինին։ Ինչ որ է՝ հարցնելով կ՚իմանանք։ Անկէ վեր եայլաները կը սկսին։ Անշուշտ քոչուորներու կը հանդիպինք։

Առաւօտեան ժամը ութը կը լինէր, երբ հանդիպեցան Ապարանցի հայ հովուի մը։

— Հէ՜յ, ախպեր, —հեռուէն ձայն տուաւ սարկաւագը, — եզիտիներու Մէհմէտ աղայի կոները (= վրանները) ո՞ր կողմն են։

— Հա՛, էտենց, շիտակ վեր ելէք։

— Հեռո՞ւ է։

—Չէ՛ ախպեր, հունա՛, չորս քայլ առնէք չառնէք՝ կոները կը հասնիք։

Սարկաւագն ու ընկերները սկսան բարձրանալ Արագածի կուրծքը ճանկրտող բազմաթիւ ձորերէն մէկով, որու մէջէն կլկլացող պաղորակ գետակ մը կ՚անցնէր։ Թէեւ արդէն յոգնած, բայց վստահ, որ ձորը վերջանալուն՝ տեղ պիտի հասնին, տղաք ուժ կուտային ոտքերնուն։

— Տօ, էտ մէկ ժամ է կը քալենք, բայց այդ անտէր հովուի չորս քայլը չվերջացաւ դեռ, — ու յոգնած կանգ առաւ Հրայրը, — ի՞նչ կ՚ըսէք, չնստի՞նք քիչ մը հանգստանալու։

— Շատ հեռու չի կրնար լինիլ, — ուզեց համոզել սարկաւագը, որ ամենէն շատ յոգնած էր, — լաւ է շարունակենք. արդէն Արագածի գագաթներուն մօտեցանք։

Ձորը վերջացած էր։ Աննշան բարձունքի մը կատարը հասած էին, երբ Արագածի գագաթները երեւցան՝ շրջապատուած ընդարձակ արօտատեղիներով։ Վառ կանաչ մը, հազարաւոր վայրի ծաղիկներ, ու բազմաթիւ ոչխարի հօտեր ցրուած զանազան ուղղութիւններով, եւ իրարմէ շատ հեռու տարբեր գիւղացիներու պատկանող վրաններու խմբաւորումներ։

Տղոց կեցած տեղին մօտ, չորս կամ հինգ հարիւր քայլ հեռաւորութեան մը վրայ, ոչխարներու մեծ հօտ մը կ՚արածէր։ Թաղիքէ ապայ մը ուսերուն՝ հովիւը ծանր ծանր հօտը առաջ կը քշէր դէպի տղոց կողմը։ Աւելի հեռուն, բազմաթիւ վրաններ կիսաշրջան մը բոլորած էին, որոնց մէջ իր մեծութեամբ աչքի կը զարնէր կեդրոնի վրանը։

— Հէ՜ հէ՜յ... բարով կուռօ..., — պոռաց սարկաւագը, — էդ մալը (իմա՛ անասունները, հոտը) որո՞ւնն է։

— Հէ՜յ, ես Մէհմէտ բէկի չօպանն եմ, — ձայն տուաւ հովիւը, — մալը մեր աղայինն է։ Աստուծոյ բարին վրանիդ զայ, էդ ո՞ւր բարով։

— Աղայիդ ղօնախ կուզանք, Ալի բէկը հո՞ն է։

— Հէյ, մի՛ մօտենաք, զուլում շներ են… ես ձէն կուտամ Ալի բէկին, — ու հովիւը, երկու ձեռքերը բերանին շուրջը դրած, դէպի վրանները դարձաւ ու զարմանալի բարձր ձայնով պոռաց.

— Հէ՛հէ՜յ…

— Հէ՛հէ՜յ…, — վրաններէն մէկը դուրս գալով պատասխանեց հովուին։

— Ալի բէկին քաղքցի ղօնախներ կուզան… հէհէ՜յ, խապար տուէք աղին, հէ՜յ…

Հինգ րոպէ չանցած, կեդրոնական վրանէն մէկը դուրս եկաւ ու նետուեցաւ ձիու մը վրայ եւ ձին շիտակ դէպի հովիւը սկսաւ քշել։ Բայց, կ՚երեւի, նշմարելով մեր բարեկամները, որոնք բարձունքին վրայ նստած կը հանգստանային, թափով ձին բաց ձգեց ու հասաւ տղոց մօտ։ Քանի մը քայլ հեռու՝ ձիէն վար ցատկեց երիտասարդը, ու մինչ վարանքով կը մօտենար ծանօթ դէմք մը տեսնելու ակնկալութեամբ, մէկ ալ ձիու սանձը բաց ձգած առաջ վազեց.

— Գա՛րեգին։

— Ա՛լի։

Ու երկու ընկերները իրար փաթթուած համբուրուեցան։

— Ասոնք իմ բարեկամներս են, — սարակաւագը ներկայացուց իր ընկերները, — իմ ազիզ բարեկամներս։

— Եղբօրս բարեկամները գլխիս վրայ տեղ ունին։ Բարի եկաք, հազար բարի եկաք, ես ու իմոնքս ձեր ծառաներն ենք, — ու Ալի բէկը մէկուն մօտենալով՝ ձեռները թօթուեց։

Բացի Վահէէն, որ սարկաւագէն լսած էր Ալի բէկի մասին, մնացածները ապշած իրարու կը նայէին։ Այս որքա՜ն գրական հայերէն կը խօսէր այդ լեռնական քիւրտ երիտասարդը։

— Ուրեմն, վերջապէս եկար, Գարեգին ջան, — ու Ալի բէկը կրկին գրականխառնուեցաւ սարկաւագի հետ, — աչքերուս չեմ ուզեր հաւատալ։ Որքա՜ն ժամանակ է, որ քեզ չեմ տեսած։ Կարծես երկու տարին անցաւ։ Անիրաւ, լուր ալ չէին տար քու մասին։ Ներեցէք խնդրեմ, — դարձաւ Վահէին ու ընկերներուն, — որ առաջ ինկած ձեզ առաջնորդեմ։ Մեր շները մեզ նման կիսավայրենի են, կրնան վնասել. — ու Գարեգինի մէջքէն գրկած՝ առաջ անցաւ։

Կովկասեան եզիտի քրտերու գլխաւոր Մէհմէտ բէկի տղան՝ Ալի բէկը, Գէորգեան Ճեմարանի դասարանական բաժանմունքը Գարեգինի հետ միասին աւարտած էր երկու տարի առաջ։ Դպրոցի մէջ, երկու պատանիները շատ շուտով մտերմացեր էին իրարու, մինչեւ որ տարիներու ընթացքին այդ մտերմութիւնը փոխուած էր ընկերական ջերմ սիրոյ։ Գրեթէ ամէն տարի Ծննդեան եւ Զատկի արձակուրդներուն, Գարեգինը Ալի

բեկի հետ, Մէհմէտ բէկի մօտ կ՚երթային: Ալիի ծնողքը եւ եղբայրները ընտանիքի հարազատ մէկ անդամը կը համարէին այդ որբ մնացած պատանին, որ իրենց Ալիի սրտակից ընկերն էր:

— Տնեցիք, որ տեսնեն, որքա՜ն պիտի ուրախանան, — կ՚ըսէր Ալին. — տնաշէ՜ն, այս որքա՜ն փոխուեր ես: Այդ նոր ձգած մօրուքդ ու պեխերդ ալ…—ու ընկերոջ սեւ փարաճային ու սեւ գտակին նայելով՝ ափսոսանքով հարցուց. —

— Ուրեմն, որոշած ես անպատճառ վարդապետ ձեռնադրուիլ…

Գարեգինը գլուխը շարժելով հաստատական նշան մը ըրաւ: Գիտէր Ալիի տեսակէտը, ու չէր ուզեր վէճի բռնուիլ անոր հետ, հին օրերու նման, երբ Էջմիածնի լճի ափը ման գալով, ժամերով կ՚աշխատէին իրար համոզել՝ անհաշտելին հաշտեցնելու համար: Ալիի հոգին վայրի այծեամի նման դէպի սարերը կը թռչէր, իսկ Գարեգինը դէպի ժողովուրդը կ՚ուզէր իջնալ:

Հանդարտօրէն քալելով վերջապէս մօտեցան վրաններուն: Շուրջանակի դարձած վրաններու մէջտեղը կը գտնուէր այծի մազէ շինուած ընդարձակ վրան մը, որու երեք կողմերուն փէշերը վեր առնուած էին երկար ձողերով: Այդ՝ Մէհմէտ բէկի վրանն էր:

Մէհմէտ բէկը, նստած հաստ մինտէրի մը վրայ, կռնակը տուած վրանի կեդրոնի սիւնին, բաւականութեամբ կը քաշէր երկար չիպուխը: Երբ հիւրերը Ալի բէկի առաջնորդութեամբ ներս մտան, ծերունի բէկը ոտքի ելլելով դիմաւորեց զանոնք:

— Բարով եկաք, հազար բարով, իմ աչքի, իմ գլխի վրայ տեղ ունիք: Մէհմէտ բէկի տունը ձեր տունը համարեցէք, — ու նոր նկատելով Գարեգին սարկաւագը՝ առանձին սիրալիրութեամբ մը բռնեց անոր թեւէն ու քովը նստեցուց. — քեզ սպասելով՝ մեր աչքէն ծուխ ելաւ, տղաս, դուն հազար բարով եկար:

— Է, նորէն բարի եկաք, — ընդհանուրին խօսքն ուղղելով ըսաւ բէկը, երբ հիւրերը տեղաւորուեցան հաստ թաղիքներու վրայ, — ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ վարը, աշխարհին մէջ, — ու զոհունակ հայեացք մը նետեց վրանէն դուրս՝ շրջապատի վայրի գեղեցկութեան վրայ. — մենք սարի մարդ ենք, աշխարհէ կտրուած: Տօ՛, Ահմէտ, շուտ, տարեկան գառ մը մորթէ, երկար ճամբայէ կուգան, սոված կը լինին:

Ընդարձակ վրանը երկու մասի բաժանուած էր եղէգէ հիւսուած շարժական միջնորմով մը: Մէկ ալ բէկի պառաւ մայրը միջնորմի ետեւէն դուրս եկաւ ու ցաւոտ աչքերը տրորելով ըսաւ.

— Էն ո՞ւր է, կ՚ըսեն, Գարեգինը եկեր է. իրա՞ւ է, — ու յանկարծ տեսնելով սարկաւագը. որ տեղէն բարձրացած կը մօտենար, պառաւը տղուն վիզը գրկեց ու իր կուրծքին սեղմեց.

— Պոյ, պոյ, պոյ, մեծցեր ես տղաս, աչք չառնես (այս.՝ չար աչքից հեռու լինես): Էս ո՞ւր մնացիր մինչեւ հիմա: Եկուր, եկուր ներս, — ու անոր թեւէն բռնելով՝ հետը տարաւ, մինչ Ալին ալ տեղէն ելլելով կը հետեւէր անոնց:

— Մեր տան հարազատ տղան է, — առանձին բաւականութեամբ հիւրերուն կը բացատրէր Մէհմէտ բէկը, — ափսոս, որ վարդապետ պիտի դառնայ։

Խաղաղ գիշեր էր։ Աստղերը անօրինակ շքեղութեամբ կը փայլէին երկնքի մութ կապոյտի վրայ ու կարծես հեռուէ իրար ձայն կուտային։ Լուսաւորչի կանթեղը արծաթ շղթայով մը կախուած էր Արագածի կատարի վրայ. ու մեղմօրէն կը փայլէր։

Վրաններու մէջ կենդանութիւնը մեռած էր. միայն քիւրտ պահապանը մեծ շրջան մը կը դառնար վրաններու շուրջը, եւ կամ երբեմն քարի մը վրայ նստած՝ հովուական շուին կ՚ածէր։

Հիւրերուն յատկացուած վրանէն կը լսուէր հազիւ լսելի խօսակցութեան մը ձայնը։ Վահէն, սարկաւագը եւ Ալին երկնցած անկողնի մը վրայ՝ ցած ձայնով կը շարունակէին սկսուած խօսկցութիւն մը։

— Ըսիք որ, գիւղերէն մեկնած են, — կը հարցնէր Վահէն։

— Անշուշտ։ Ամիս մը առաջ, Ալաշկերտէն իրենց *էլի* մարդոց հետ սկսան բարձրանալ սահմանի սարերը. հիմա՝ ամէն տարիներու նման՝ Պալքլի Կէօլի շուրջը զարկած կը լինին կոները։

— Իսկ դուք դժուարութիւն պիտի չունենա՞ք Տաճկաստան անցնելու։

Ալի բէկը մեղմօրէն սկսաւ ծիծաղիլ։ Քիւրտ մը ի՞նչ դժուարութիւն կրնայ ունենալ սահմանը անցնելու համար։ Անցագիր եւ սահմանի մասին անոնք հազիւ թէ գաղափար ունին եւ պէտք ալ չունին գիտնալու։ Սարը, պարզապէս եայլայ մ՚է քրտի հասկացողութեամբ, կենսական անհրաժեշտութիւն մը՝ իր տնտեսութեան համար։ Իսկ թէ ի՞նչ սահմանի մէջ կը գտնուի այդ եայլան, այդ հազիւ թէ տարբերութիւն մը ընէ։

Մէհմէտ բէկի ցեղն ալ տարիներ առաջ, Պալքլի Կէօլի շրջանը կ՚անցընէր ամառուան ամիսները, մինչեւ որ Հայտարանցի Ահմէտ աղային հետ կռուի բռնուեցաւ, ու այդ կռուի մէջ սպաննուեցաւ Ահմէտ աղայի մէկ հատիկ զաւակը։ Ատկէ վերջն էր, որ Մէհմէտ բէկը իր էլով, Արագածի եայլաները սկսաւ բարձրանալ։

Ալի բէկը իր մանկութիւնը Պալքլի Կէօլի շրջան անցուցած էր։ Ծանօթ էր բոլոր կածաններուն, ձորերուն, սահմանապահ պահակատուներու դիրքերուն։ Անշուշտ իրեն համար սովորական ճամբորդութիւն մ՚էր սահմանի մէկ կողմէն միւսը անցնիլը։ Վահէն կրնար վստահ լինել, որ ինք բոլորովին դժուարութիւն պիտի չունենար։

— Մէկ ալ որ, — ըսելիքը լրացուց Ալի բէկը՝ քիչ մը շփոթած, — շուտով Հիւսէյին բէկի աղջիկը ուզելու պիտի երթայ հայրս…

— Ալի՛, — ու Գարեգին սարկաւագը պինդ սեղմեց ընկերոջ ձեռքը, — մայրը այդ մասին բաներ մը ըսաւ, բայց լաւ չհասկցայ։ Ուրեմն ճի՞շդ է…

— Եթէ Աստուած կամենայ, — պատասխանեց Ալի բէկը շառագունած դէմքով. Նշանածիս եղբայրները մեծ ազդեցութիւն ունին այդ շրջանի քրտութեան վրայ, իրենք ալ կտրիճ, խօսքի տէր մարդիկ են։ Եթէ միայն համաձայնին…

— Ես վստահ եմ, որ կը համաձայնին, եթէ միայն դու խօսիս ու աշխատիս համոզել զիրենք, — ըսաւ Գարեգինը։

— Իսկ այդ մասին վստահ ես կարծես, — ու Ալի բէկը ընկերոջ ուսին զարնելով՝ դարձաւ Վահէին, որ արագօրէն սիկարէթ մը ծխէր. — դուք կրնաք վստահ լինիլ. որ իմ լաւագոյնը պիտի ընեմ։

— Եւ պիտի յաջողիս, — աւելցուց սարկաւագը։

Հազիւ առաւօտեան կողմ, մեր երեք բարեկամները խօսակցութիւնը վերջացուցած, թաղիքներու վրայ երկնցան, հանգստանալու համար։

Յաջորդ առտու Մէհմէտ բէկը շատ դժուարութեամբ համաձայնեցաւ, որ հիւրերը մեկնին։ Քրտական հասկցողութեամբ սովորական անցորդ հիւր մը, գիշեր մը վայելելով աւանդական «Աստուծու հիւրի» ընդունելութիւնը, առտու կրնար ճամբան շարունակել։ Բայց բարեկամ մը, տան օճախի մօտիմ մը, առնուազն երեք օր մնալու պարտաւոր էր։ Մէհմէտ բէկէն աւելի դժուար եղաւ համոզել Ալիի պառաւ մայրը։

— Տղա՛ս, քոռնամ ես, ոսկոր ու կաշի ես մնացեր, — կ՚ըսէր Գարեգինի ձեռքը ափին մէջ սեղմած, — մէկ երկու շաբաթ մնա՛, լաւ մը հանգստացիր…

Երբ Մէհմէտ բէկը, շրջապատուած տնեցիներով, քիչ մը հեռացաւ վրանէն՝ հիւրերը ճամբու դնելու համար, րոպէ մը Գարեգինի ձեռքը երկու ձեռքերուն մէջ սեղմած պահեց։

— Տղաս, չըսիր թէ ե՞րբ պիտի ձեռնադրուիս։

— Օգոստոս 23-ին, — ու զինքը շրջապատող ընտանիքի անդամներուն նայելով՝ յայտնապէտ զգուածած՝ աւելցուց. — առաջին պատարագիս մէջ քու եւ քուկիններուդ անունը պիտի յիշեմ Մէհմէտ բէկ, ու պիտի աղօթեմ բոլորիդ համար…

Մէհմէտ բէկը յուզուած նայեցաւ դեռ շատ երիտասարդ այդ տղուն, որ այնքա՛ն ծանր ու լուրջ նկարագիր մ'ունէր եւ որ այնքա՜ն պատասխանատու բեռան մը տակ պիտի մտնէր շուտով։

— Աստուած հետդ, տղաս. օգոստոսի 23-ին ամբողջ Հ՚ղովս (իմա՛ ցեղովս) Էջմիածին պիտի իջնամ։

ՓՈԹՈՐԻԿԸ

Վահէն ամբողջ ժամանակ զբաղած էր «ապրանքի» փոխադրութեամբ, որ յաջողութեամբ վերջացաւ յուլիսի քսանէն վերջ: Ատկէ առաջ, անգամ մը նորէն Գարեգին սարկաւագի ընկերակցութեամբ բարձրացաւ Մէհմէտ բէկի մօտ, երբ Ալի բէկը նոր վերադարձած էր իր ապագայ աներոջ՝ Հիւսէյին բէկի տուած այցելութենէն:

Ալի բէկի տուած տեղեկութենէն շատ գոհ մնաց Վահէն: Անսպասելի յաջողութիւն մը կը համարէր Հիւսէյին բէկի խոստումը՝ իր հայերու միջոցով օգնելու ապրանքի փոխադրութեան դէպի Արճէշի շրջանը:

Երբ Վահէն կրկին վերադարձաւ վանք, անմիջապէս նամակով մը Սարգիսը ճամբեց Երեւան՝ հրահանգելով, որ որոշ քանակութեամբ «ապրանք» կեդրոնացուի Իգտիրի մօտ, հայ գիւղի մը մէջ:

Եկեղեցական կալուածներու գրաւման օրէնքի հրատարակութենէն վերջ, Վահէն այդ հարցի մասին գրեթէ ոչինչ լսած էր: Շատ զբաղած էր ու հազիւ ժամանկ ունենար քաղաք իջնալու: Եղիշէ վարդապետն ալ որպէս թէ քէն ըրած՝ ոչ սարկաւագի ու ոչ ալ Վահէի հետ այդ մասին կ՚ուզէր խօսիլ: Միայն վերջին օրը, երբ Վահէն կը պատրաստուէր մեկնելու, վարդապետը յայտնեց, որ իր լսածով՝ Վեհափառը Թիֆլիս գնացեր է՝ խնդրելու փոխարքայ իշխան Կալիցինի բարեխօսութիւնը, նոր օրէնքը վերացնելու համար:

Այդ լուրը խնդացուց Վահէն: «Գայլը գառներու պահապան»-ի մօտ իմաստ մ՚ունէր Հայրապետին դիմումը իշխան Կալիցինին, որու հիւանդ ուղեղին մէջ ամենէն առաջ ծագում առած էր այդ օրէնքը:

Քանի մը օրով բոլորովին ազատ էր Վահէն: Ինչո՞ւ չերթար Ղարաքիլիսէ, այդ օրերը Արսէնեաններու մօտ անցընելու համար: Դեռ Թիֆլիս եղած ժամանակ, անոնք այնքա՜ն թախանձանօք խնդրած էին, որ ամառը անպատճառ Ղարաքիլիսէ հանդիպի եւ իրենց հիւր մնայ:

Վահէն հապճեպով հաւաքեց իրերը, որոնք հազիւ ձեռքի փոքր պայուսակ մը լեցնէին, իջաւ տղոց մօտ՝ «մնաք բարով» ըսելու, ու անմիջապէս ճամբայ ինկաւ: Կէսօրուան տասնմէկի գնացքէն առաջ հասաւ Ալէքսանդրոպոլի կայարանը:

Քաղաք չհանդիպեցաւ (= չայցելեց): Կայարանէն երկտող մը ձգեց Պաստամեանին՝ յայտնելով, թէ ապրանքի տեղափոխութիւնը յաջողութեամբ վերջացեր է եւ թէ ինքը քանի մը օրով Ղարաքիլիսէ կ՚երթայ, Արսէնեանները տեսնելու համար:

Ժամը երկուքի ժամանակ գնացքը կանգ առաւ Ղարաքիլիսէի կայարանին առջեւ: Վահէն փոքր պայուսակը ձեռքին, դպրոցականի մը աշխուժով վար ցատկեց *վագոնի* (իմա՛ երթուղային կառք) սանդուխէն: Սովորական բազմութիւն մը կար կայարանի լայն մայթին վրայ: Թիֆլիսէն կամ Ալէքսանդրոպոլէն ամէն գնացք գալուն, ամարանոց եկողները կը հաւաքուէին այդ տեղ, նորեկներ տեսնելու, բարեկամի մը հանդիպելու համար:

Վահէն կայրանի դրան կը մօտենար, երբ դէմ յանդիման եկաւ Եւգինէն, որ ընկերուհիի մը հետ թեւանցուկ կը ճեմէր։

— Պարո՛ն Վահէ, — ու աղջիկն ուրախացած դիմաւորեց տղան, — որքա՜ն ուրախ եմ. յոյսերնիս բոլորովին կտրած էինք…

— Զբաղած էի շատ, — ու տղան եռանդով թոթուեց աղջկան երկարած ձեռքը, — բայց եւ այնպէս կը տեսնէք, որ եկայ…

— Երթանք։

Եւ Եւգինէն՝ ընկերուհիէն ներողութիւն խնդրելով՝ Վահէի հետ դուրս եկաւ կայարանէն։ Ու սկսան քայլել բաւական լայն եւ տանելի փողոցով մը։ Արսէնեաններու սեփական ամարանոցը Տիլիճան տանող մեծ ճամբու աջ կողմի վրայ կը գտնուէր, հազիւ անտառէն քարընկէց մը հեռու։

Վահէն, սովորական ջերմութեամբ կը խօսէր, ամարանոցէն, Եւգինէի ծնողներէն, Վարդանի պարապմունքներէն։

Եւգինէն, որ առջի պահուն այնքան ուրախ եւ խօսուն տրամադրութեամբ դիմաւորեց Վահէն, երբ բաւական մը առաջացան, հետզհետէ կարծես տխրեցաւ։ Կարճ ու ցրուած պատասխաններ կուտար։ Նոյնիսկ՝ երբ Վահէն հարցուց Վարդանի տրամադրութեան մասին, աղջիկը վայրկեան մը աչքերը վեր վերցուց, եւ անորոշ հայեացքով մը նայեցաւ Վահէին առանց պատասխանելու։

Վահէն զարմացած՝ չէր կրնար բացատրել այդ յանկարծական փոփոխութեան պատճառը։ Ուզեց խօսակցութեան նիւթը փոխել, Եւգինէի սրտի մօտ հարցերէն խօսիլ։ Մտերմօրէն ժպտալով՝ Քաչալի մասին հարցուց։ Հարցուց նաեւ, թէ Եւգինէն չէ՞ր մտածեր Էջմիածինը տեսնելու երթալ, այնքան մօտ Փարաքարին։

— Անշուշտ հետաքրքրական է տեսնել Էջմիածինը, — պատասխանեց Եւգինէն այնպիսի վարանոտ, ցրուած արտայայտութեամբ, որ դժուար չէր գուշակել թէ՝ բոլորովին ուրիշ բանի մասին կը մտածէր այդ պահուն։

Անյարմար կացութիւն մը ստեղծուեցաւ Վահէին համար։ Քանի կը մօտենային Արսէնեաններու ամարանոցին, այնքան ան կը զղջար եկած լինելուն։ Նման ընդունելութեան մը երբեք չէր սպասեր, մանաւանդ որքան կը մտածէր, աղջկան այդ վերաբերմունքը արդարացնող պատճառ մը չէր գտնար։ Տրամադրութիւնը բոլորովին փճացած, գրեթէ լուռ, կը հետեւէր Եւգինէին։

Երբ Արսէնեաններու ամարանոցը հասան, պատշգամի սանդուխին տակ Եւգինէն կանգ առաւ, գլուխը վերցուց եւ շիտակ տղուն նայելով ըսաւ.

— Կը զգամ, որ զարմացած էք, նոյնիսկ վիրաւորուած ինձմէ։ Կը խնդրեմ, որ ներէք։ Դուք այնքան մօտ բարեկամ մ՚էք, որ պէտք չէ ծածկէի ձեզմէ մեր ընտանեկան ծանր մտահոգութիւնը։ Բայց…

— Տէր Աստուած, ի՞նչ է պատահած։ Ըսիք բոլորը ողջ առողջ են…

— Կ՚ուզէի որ ձեր աչքովը տեսնէք, եւ ինքներդ եզրակացութեան մը գաք։ Ես ու մայրս ուղղակի մոլորած ենք, չենք գիտեր ինչպէ՞ս վարուիլ։ Հաւատացէք, որ շա՜տ, շա՜տ ուրախ եմ, որ եկաք, կա՛մ դուք եւ կա՛մ … ու աղջիկը տատամսելով աւելցուց, — եւ կա՛մ Քաչալը միայն կրնաք օգնել։

Առանց ժամանակ տալու, որ ապուշ կտրած Վահէն պատճառը հարցնէ, սանդուխէն արագ բարձրացաւ եւ շինծու զուարթութեամբ Վահէի հետ սենեակէն ներս մտաւ պոռալով.

— Մայրիկ, տես թէ հետս ո՞վ բերի։

Տիկին Մարիամը ճաշի սեղանը կը շտկէր։ Աղջկան ձայնի վրայ ետ դարձաւ եւ յանկարծ Վահէն տեսնելով՝ պնակը ձեռքէն վար ձգեց, որ ջարդուփշուր եղաւ յատակի վրայ։

— Բարի եկաք, խնդրեմ, անհանգիստ մի լինիք, — ու տիկին Մարիամ ուզեց արգիլել, որ Վահէն գետնի կտորները հաւաքէ. — լաւ որ կոտրեցաւ, չարը խափանեցաւ։

— Ինչպէ՞ս էք, տիկին Մարիամ, — պնակի կտորները սեղանի վրայ դնելով՝ հարցուց Վահէն. — սքանչելի ամարանոց մ՚ունիք, հիանալի կանաչ անտառ։

— Լաւ ենք, լա՛ւ, պարոն Վահէ։ Է՜հ, որդի՛, մեր լաւութիւնը ինչո՞ւ է պէտք…— ու մայրը հարցական նայեցաւ աղջկանը՝ արդեօք բան մը ըսա՞ծ էր հիւրին։

Վահէի համար այս խորհրդաւորութիւնը հետզհետէ հանելուկի մը ձեւը կը ստանար։ Պարզ էր, որ տարօրինակ նորութիւնը Վարդանի անձնաւորութեան հետ կապուած էր։ Ի՞նչ էր պատահած այդ սքանչելի տղուն։ Վահէի համբերութիւնը հատաւ, պէտք էր իմանար ու փորձելու համար հարցուց։

— Բայց ո՞ւր է Վարդանը, չ՚երեւիր։

Տիկին Մարիամ կմկմալով ապահովցուց, որ ուր որ է շուտով կուգայ. ճաշի ժամանակ է։ Բայց ձայնին մէջ ու դէմքին վրայ այնպիսի խոր վիշտ մը կար, որ չտեսնել, չզգալ անկարելի էր։ Վահէն բոլորովին անհանգստացած՝ յօնքը վեր քաշեց ու հարցական նայեցա Եւգինէին, կարծես ըսել կ՚ուզէր՝ վերջապէս այս ամէնը ի՞նչ կը նշանակէ։

— Ահա կուգայ, — շշնջաց Եւգինէն ու մօրը աչք ընելով՝ որպէս թէ ուրախ տրամադրութեան մէջ՝ ցած ձայնով մը սկսաւ երգել, միեւնոյն ատեն օգնելով մօրը սեղանը շտկելու։

Մէկը ծանր ծանր կը բարձրանար սանդուխէն։ Շատ հանդարտ շարժումով դուռը բացուեցաւ, ու Վարդանը երեւաց սեմին վրայ, առանց գլխարկի, գլուխը կախած։

Վահէն եթէ չգիտնար, որ եկողը Վարդանն է, ապահովաբար պիտի չճանչնար զայն, տղան շատ փոխուած էր։ Այնքա՜ն նիհարած էր ան, որ զգեստը չուանի վրա փռուած շորի նման կախուած էր վրայէն ու այտոսկրները զգալաբար դուրս ցցուած էին դէմքի երկու կողմերէն։ Առանց գլուխը վեր բարձրացնելու մօտեցաւ դիւանին, ծերուկի նման ձեռքերը ծնկերուն դնելով՝ նստաւ շատ դանդաղ շարժումով մը։

Չէ՛, չտեսաւ Վահէն եւ ոչ ալ մօրը կամ քրոջը խօսք մը ուղղեց։ Նայուածքին մէջ խոր լքում մը կար, կարծես կեանքի հետ հաշիւը մաքրած՝ ակամայ ապրող մեռած մարդ մը լինէր։

— Տղաս, նայէ՛, ո՞վ է եկեր, —ձայնեց ներսի սենեակէն տիկին Մարիամը, որ կ՚աշխատէր ձայնին ուրախ շեշտ մը տալ, — պարոն Վահէն է…

Վարդանը գլուխը վեր առաւ ու տեղէն բարձրանալով՝ մօտեցաւ Վահէին, որ ժպիտը դէմքին՝ ձեռքը պարզած կը մօտենար։

— Վայ, բարեւ Վարդան ջան, — ու Վահէն փաղաքշանքով՝ Վարդանի ուսը ծեծեց, — ի՛նչ սքանչելի տեղ ունիք, եկեր եմ քանի մը օր հանգստանալու ձեզ մօտ։ Ա՛յ, ես ու դուք անտառները պիտի չափչփենք…

— Շատ ուրախ եմ, բարի եկաք, — ու թեթեւ, հիւանդոտ կարմրութիւն մը ծածկեց տղուն դէմքը, ուր խեղճուկ ժպիտ մը կ՚ուրուագծուէր, — բարի եկաք, խնդրեմ, նստէք…

Սեղանի վրայ քիչ մը արուեստակեալ զուարթութեամբ Վահէն կատակներ ըրաւ, անեկդոտներ պատմեց, հին ու նոր պատմութիւններ իրար խառնեց։ Վարդանը ընդհանրապէս ցրուած արտայայտութեամբ մտիկ կ՚ընէր։

Վահէի անակնկալ գալով՝ տիկին Մարիամի աչքին կարծես թէ լոյս իջաւ։ Այս քանի՛ օր էր, որ իրենց տունը սգաւորի տուն դարձած էր՝ ոչ ծիծաղ, ոչ խնդում։ Շաբաթ մ՚առաջ էր, որ Վարդանը տուն վերադարձաւ բոլորովին այլափոխուած։ Գլխու ցաւ պատրուակելով սենեակը քաշուեցաւ՝ խնդրելով որ զինք չխանգարեն։ Բայց ամբողջ գիշերը Վարդանի սենեակի լոյսը չմարեցաւ։

Ատկէ ետքը, Վարդանը անճանաչելի լինելու աստիճան փոխուեցաւ։ Գրեթէ առանց խօսելու սեղան կը նստէր, ճաշէն վերջ անմիջապէս դուրս կուգար ու ամբողջ օրով անտառը կը չափչփէր, կամ ծառի մը տակ պառկած՝ կ՚անցընէր ժամանակը։ Խեղճ մայրը կը խնդրէր, կ՚աղաչէր, որ ցաւը յայտնէ իրեն։ Վարդանը միշտ խուսափողական պատասխաններ կուտար, անգամ մը նոյնիսկ ջղայնացած՝ սկսաւ հեկեկալ։ Եւգինէն համոզեց մայրը, որ այլեւս իր հարցումներով չնեղացնէ տղան։ «Անցողական շրջան մ՚է», ըսաւ, «կ՚երեւի շուտով կ՚անցնի»։

Անգամ մը մայրը առտու շատ կանուխ մտաւ Վարդանի սենեակը։ Տղան բոլորովին հագնուած՝ գրասեղանի առջեւ քնած էր՝ գլուխը արմուկին վրայ յենած։

Եւգինէն հաստատ չէր գիտեր պատահածը։ Կը կարծէր թէ ժամանակաւոր տրամադրութիւն մ՚էր, փոքր անհամաձայնութիւն մը երկու սիրահարներուն մէջ։ Բայց երբ Վարդանը, փոխանակ քանի մը օրէն ինքզինք վերագտնելու, ա՛լ աւելի անձնատուր եղաւ մելամաղձոտութեան, Եւգինէն սկսաւ լրջօրէն վախնալ եղբօր առողջութեան մասին։ Լաւ գիտէր, թէ որքա՛ն զգայուն, յափշտակուող բնաւորութեան տէր է եղբայրը, եւ թէ հոգեկան ծանր բեկում մը որքա՛ն ծանր հետեւանքներ կրնար ունենալ։ Եւգինէն կը պատրաստուէր այդ մասին հօրը գրել Թիֆլիս, երբ անսպասելի կերպով յայտնուեցաւ Վահէն։

Տիկին Մարիամի եւ Եւգինէի Ղարաքիլիսէ գալէն հինգ օր վերջը, Վարդանն ալ եկած էր ամարանոց, շատ բարձր տրամադրութեամբ: Քրոջը հետ միասին երկար պտոյտներ կը կատարէր անտառի մէջ, որու ծակ ու ծուկին ծանօթ էր, եւ կամ ծառի մը շուքին տակ պառկած, գիրք կը կարդար:

Այս կեանքը՝ ամէն տարիներու սովորական պատկերն էր: Բայց, եղածին վրայ այս տարի նոր բան մը աւելցած էր: Վարդանը ամէն առտու, դեռ նախաճաշի չնստած, անպատճառ երկար նամակ մը պիտի գրէր Սոնիային: Ատկէ վերջն էր, որ տղուն համար արեւը կը ծագէր, թռչունները կը սկսէին ծլուըլալ, անտառը այնքա՜ն շքեղ եւ գրաւիչ կ՚երեւէր: Օր մը սակայն, Վարդանը Սոնիային չկրցաւ գրել ու ամբողջ օրը դժբախտ զգաց:

Կէս օրէ ետքը անպատճառ պիտի հանդիպէր (= այցելէր) փոստատունը՝ ստանալու Սոնիայի նամակը, որ սակայն կ՚ուշանար: Փոստի բարեսիրտ, ծերուկ պաշտօնեան ժպտալով գլուխը կ՚երերցնէր: Չէ՛, նամակ չկար Վարդան Արսէնեանի անունին, բայց թերեւս վաղը…

Վարդանը հետզհետէ կ՚անհանգստանար: Արդեօք ի՞նչ է պատահած. չլինի՞ թէ Սոնիան տկար է, թերեւս շատ ծանր հիւանդ: Այո՛, անշուշտ հիւանդ պիտի լինի Սոնիան, այնքան տկար, որ չի կրնար երկտող մ՚իսկ գրել: Այս ենթադրութիւնը Վարդանի մտքին մէջ իրականութեան հաստատութիւն մը ստացաւ: Արդեօ՞ք ինք անմիջապէս պէտք է երթար Սոնիայի մօտ, որ աչքը դրանը կը սպասէ իր գալուն: Անշուշտ պէտք է անմիջապէս ճամբայ ելլել: Կամ աւելի լաւ է՝ դեռ երկու օր եւս սպասել:

Յաջորդ առտու փոստի ծերուկը ժպտալով երկնցուց Սոնիայի նամակը.

— Ա՛յ, տեսէ՛ք վերջապէս եկաւ, երիտասարդ պարոն. մտահոգուելու կարիք չկար:

Նամակը կը սկսէր «սիրելի Վարդան»-ով, որ այնքան ալ դուրեկան չհնչեց տղու ականջին: «Սիրելի»՝ այդ սովորական բառը մարդ իր չսիրած մէկուն ալ կրնար գրել, մտածեց Վարդանը, որ «աստուածային», «հրեշտակ», «հոգիս հատոր», «կեանքիս աստղը», «երազ աղջիկ» բառերով կը խօսէր իր սիրած աղջկան հետ:

Սոնիան այդ նամակով կ՚իմացնէր, թէ իրենք բոլորն ալ շատ լաւ են, թէ հայրը կարեւոր գործերու պատճառով այս տարի պիտի չերթայ արտասահման՝ Պատէն-Պատէնի հանքային ջրերը, թէ մօրը յօդացաւը զգալապէս մեղմացեր է: Քանի մը տող վարը Սոնիան կը շարունակէր.

«Վասիլէյ Քօբցեւը ընտանիքով բարձրացաւ Կոճոռ եւ մեր ամարանոցին մօտ տուն մը վարձեց: Շատ ուրախ ընկերութիւն ունինք: Ամէն օր ձիով պտոյներ կը կատարենք շրջակայ լեռներու վրայ: Քաղաքէն ալ անպակաս են: Իշխանն ու իր ընկերները գրեթէ ամէն երեկոյ քաղաքէն կուգան կամ Քօբցեւներուն եւ կամ մեզ հետ անցընելու երեկոն: Շաբաթ երեկոյ հայրս հրաւէր մը սարքած էր: Գիտնաս, թէ որքա՜ն պատուաւոր, բարձրաստիճան հիւրեր ունեցանք: Մինչեւ առաւօտեան ժամը երկուքը տեւեցին պարերը: Այնքա՜ն պարեցի, որ ոտքերս յոգնեցան: Երեւակայէ, բոլոր սպաները անպատճառ կ՚ուզէին հետս պարել, բայց անոնցմէ ոչ ոք իշխանի նման թեթեւ ոտք

ունէր: Զարմանալի չէ՞, որ երբ անոր հետ կը պարեմ, կարծես ոեւէ յոգնութիւն չեմ զգար, այնքա՜ն լաւ պարող է ու գիտէ իր պարընկերը ղեկավարել»:

Սոնիայի նամակը կը վերջանար տիկին Մարիամի եւ Եւգինէի ուղարկած բարեւներով եւ իր նոր շինել տուած զգեստներու նկարագրութեամբ:

Նամակի ձգած տպաւորութիւնը շատ ծանր եղաւ: Վարդանին այնպէս կը թուէր, թէ ամէն տողի մէջ իշխանի անունը գրուած էր, թէեւ Սոնիան միայն երեք անգամ յիշած էր անոր անունը: Զգացած դառնութենէն, Վարդանը յանկարծ սկսաւ ծիծաղիլ: Այդ որքա՜ն միամիտ էր եղած ինք: Աղջիկն անդին ուրախ զուարթ կը պարէ, ձիով պտոյտներ կը կատարէ շրջապատուած երիտասարդներով, մինչ ասդին՝ ինքը մտատանջուած՝ օրերով յիմար բաներ կը մտածէ: Բարկացած՝ ուզեց պատռել նամակը, բայց գոհացաւ ճմռթկելով:

Վարդանի մտքին մէջ ակամայ վերակենդանացաւ Պոտանիկական Այգին, Ալանովներու հրաւէրը, Երեւանեան հրապարակի հանդիպումը: Նախանձի զգացումը օձի մը պէս օղակեց եւ ճմլեց տղու սիրտը:

Վարդան բնաւորութեամբ թէեւ բաց սիրտ էր եւ շատ հաղորդական, բայց Սոնիայի հետ ունեցած յարաբերութեան մասին չէր սիրեր խօսիլ նոյնիսկ քրոջը, որմէ գրեթէ գաղտնիք չունէր: Կրիայի նման քաշուեցաւ իր պատեանին մէջ եւ անձնատուր եղաւ իր ծանր մտածումներուն:

Սոնիայի նամակը ստանալու յաջորդ առտուն՝ Վարդանը գրեց պատասխան մը, որ իր հոգեկան վիճակի ճիշդ պատկերն էր: Երբեմն՝ բազմաթիւ տողերու մէջ, կ՚աստուածացնէր Սոնիան, անոր սիրոյ մաքրութիւնը եւ խորութիւնը. ուրիշ տողերու մէջ ալ, թերեւս անգիտակցօրէն, նախանձը, խանդը, կասկածը ազատ արտայայտութիւն կը ստանային: Նամակին մէջ նոյնիսկ վիրաւորական ակնարկ մը ըրաւ Սոնիայի հօր հասցէին: Գիտնալով, որ շիտակ չէր գրածը, բայց եւ այնպէս գրեց:

Նամակը փութին յանձնելէ անմիջապէս յետոյ սակայն, բարկութիւնն ու վճռականութիւնը զինքը լքեցին: Ու զղջաց այդ նամակը գրելուն համար:

Ուզեց անմիջապէս երկրորդ նամակ մը գրել ու ներողութիւն խնդրել Սոնիայէն: Այդ տրամադրութեամբ գրասեղանի առջեւ անցաւ ու գրպանէն հանեց Սոնիայի ճմռթկուած նամակը: Հազիւ երկու տող գրած էր, երբ յանկարծ կարծես այդ նամակի ծալքերու մէջէն բարձրացաւ իշխանի դիմաստուերը, հեգնող ծիծաղ մը շրթներուն վրայ: Բարկութեամբ գրիչը մէկդի նետեց ու սենեակէն դուրս խոյացաւ, որպէս թէ՝ տունը բոցերու մէջ լինէր:

Երեք օր հոգեկան անհնարին տառապանք մը ապրեցաւ: Երբեմն ինքզինք կը մեղադրէր, իբր շատ յախուռն, պահանջկոտ, անիրաւ: Երբեմն ալ Սոնիան կը մեղադրէր, որ յիմարաբար այնքան երես կուտար իշխանին: Բայց ամէն անգամ, որ միտքը կ՚իյնար իշխանը, ինքզինքը չէր կրնար զսպել ու սաստիկ կը բարկանար:

Հակառակ իր սովորութեան, այս անգամ Սոնիան անմիջապէս պատասխանեց Վարդանի նամակին: Շատ կարճ ու չոր պատասխան մ՚էր: Առանց այլեւայլի Սոնիան

կը գրէր, թէ ինք արդէն հասուն աղջիկ մ՚է եւ թէ իր ընկերներն ու բարեկամները ընտրելու համար ուրիշներու խորհուրդին պէտք չունի։ Ու կ՚աւելցնէր։

«Նոյնիսկ օրինաւոր նշանած մը իրաւունք չունի այնքան պահանջկոտ ըլլալու, որքան դուն ես։ Հաւատացիր, որ չեմ հասկնար քու վարժապետական խրատներուդ իմաստը։ Կը կարծե՞ս, թէ մեր երեխայական կապը այդքան մեծ նշանակութիւն ունի, որ քեզ իրաւունք տայ քննադատելու իմ բոլոր քայլերս, թելադրելու, թէ որո՞ւ հետ կրնամ բարեկամանալ, որու հետ՝ ոչ։ Անշուշտ կը հասկնաս, որ նամակներդ ձանձրալի դարձած են։ Լաւ է վերջացնենք այս բոլորը եւ մնանք նախկին լաւ բարեկամները, գրեթէ մէկ տան մեծցած քոյր եւ եղբօր նման»։

Առաջին անգամ կարդալով՝ Վարդանը գրեթէ չհասկցաւ նամակի բովանդակութիւնը, այնքան որ շշմած էր։ Երեսն ի վար անկողնին վրայ երկնցաւ եւ ձայնը բարձի մէջ խեղդած՝ սկսաւ հեկեկալ։ «Նամակներդ ձանձրալի կը դառնան» կը կրկնէր ինքնիրեն դառնութեամբ, երբ ինք ամէն առտու կը նստէր գրասեղանի առջեւ իր աստուածային Սոնիային գրելու համար։ Ուրեմն, ամբողջ անցեալը, համբոյր, գրկախառնում, ուխտ, այդ բոլորը ոչի՞նչ, պարզապէս «երեխայական» խա՞ղ, քմա՞յք։

Յանկարծ Վարդանին թուեցաւ, թէ կեանքը, այնքա՜ն պայծառ ու գրաւիչ, մէկէն ի մէկ կորսնցուց իր իմաստը, դատարկ ու անբովանդակ դարձաւ։ Այլեւս արժէ՞ր ապրիլ, աշխատիլ, ձգտիլ։ Եւ ինչո՞ւ համար։

Վարդանի հոգեկան բեկումին յաջորդեց ֆիզիքական ծուլութեան անդիմադրելի տրամադրութիւն մը։ Կը սիրէր ժամերով պառկիլ ծառի մը տակ։ Պառկիլ թեւերը գլխատակ ըրած, նայիլ առանց տեսնելու, կարդալ առանց հասկնալու, աշխատիլ չմտածել, մոռնալ, մոռնալ ամէն ինչ, նոյնիսկ Սոնիան։ Եւ սակայն գիշեր ու ցերեկ Սոնիայի պատկերը աչքին առջեւէն չէր հեռանար։

Վահէի ներկայութիւնն ալ չկրցաւ փոխել Վարդանի տրամադրութիւնը, թէեւ կ՚աշխատէր քաղաքավար, սիրալիր լինել անոր հանդէպ։

Երրորդ առտու Վահէն յայտնեց, որ յաջորդ օրը պիտի մեկնի Տիլիճան, քանի մը օր ընկերոջը՝ Սարդարի մօտ մնալու համար։ Առաջարկեց Վարդանին, որ հետը գայ, Տիլիճանէն ալ երեքով կ՚անցնին Սեւան։ Վարդանը գլուխը բացասաբար շարժեց։

Երբ Վահէն եւ Վարդանը անտառի մէջ պտոյտ մը կատարելէ ետքը վերադարձան տուն, ճաշի սեղանի վրայ Եւգինէն նամակ մը յանձնեց Վահէին։

Նամակը Թիֆլիսէն էր, Պաստամեանէն։ Վահէն ներողութիւն խնդրելով՝ սկսաւ կարդալ նամակը։ Տիկին Մարիամն ու Եւգինէն զարմացմամբ կը նայէին Վահէի այլափոխուած դէմքին։ Նոյնիսկ Վարդանի անտարբեր հայեացքէն չվրիպեցաւ Վահէի դէմքի դաժան արտայայտութիւնը։

Վահէն, երբ նամակը վերջացուց, պահ մը լուռ, առջի պնակին կը նայէր կեդրոնացած հայեացքով. մէկ ալ գլուխը բարձրացուց ու սեղանակիցներուն ուղղելով խօսքը՝ ըսաւ.

— Թիֆլիսէն է։ Ինչպէս կը սպասուէր, Փոխարքան կտրականօրէն մերժած է Կաթողիկոսի խնդիրքը՝ կալուածներու գրաւման օրէնքը բարեփոխելու։ Առանց պատէ

պատ խօսքերու հասկցուցեր է որ ուրիշ բան մը չի մնար Կաթողիկոսին ընելու, այլ միայն անպայման հպատակիլ կայսերական հրամանին՝

— Բայց այդ աւազակութիւն է, — վրդովուած պոռաց Եւգինէն, — աւազակներու վայել ստոր թալան մը. մի՞թէ ժողովուրդը առանց բողոքելու պիտի յանձնէ…

— Ճիշդ այդ է, որ շուտով պիտի տեսնենք: Պիտի տեսնենք, թէ հայ ժողովուրդը որքա՞ն վճռականութիւն ունի իր ֆիզիքական գոյութեան համար կռուելու:

— Անշուշտ պիտի կռուի, — ըսաւ Եւգինէն, — տասնեւհինգ դար առաջ ալ Յազկերտը փորձեց, բայց…

— Պիտի տեսնենք, — կրկնեց Վահէն:

Վարդանը քրոջ ու Վահէի խօսակցութիւնը կը լսէր՝ առանց գլուխը բարձրացնելու: Այդ ինչպէ՞ս եղած էր, որ մինչեւ այդ ինք երբեք այդ հարցի մասին չէր մտածած, թէեւ յիշեց, որ կարդացեր էր նոր օրէնքը:

— Կը ցաւիմ, տիկին Մարիամ, կէսօրէն վերջն իսկ ստիպուած եմ մեկնիլ դէպի Ալէքսանդրոպոլ, — ոտքի ելլելով ըսաւ Վահէն, — պէտք է պատրաստուիմ:

Վարդանը, դանդաղ քայլերով ներս մտաւ Վահէի սենեակը, մինչ վերջինը թեթեւ պայուսակը կարգի մը դնէր, ու նստաւ անկողնի եզրը:

— Ուրեմն կ՚երթաք. — աւելի շուտ բան մը ըսած լինելու համար, խօսեցաւ Վարդանը:

— Այո՛, պէտք է երթալ:

Յանկարծ Վահէի մտքին մէջ գաղափար մը ծագեցաւ: Ինչո՞ւ Վարդանը հետը չտանէր. ափսոս էր ձգել այդ սքանչելի տղան, որ մեղկանար սրտի ցաւէն: Կռիւը լաւագոյն սպեղանին կրնար լինել՝ մոռցնել տալու անոր անձնական վիշտը: Պէտք էր փորձել: Ու Վահէն մօտեցաւ Վարդանին:

— Վարդա՛ն, — ըսաւ ան վճռական շեշտ մը դնելով իր խօսքերուն մէջ, — հայ ժողովուրդը ծանր օրեր պիտի անցընէ: Նոր փոթորիկ մը կը պատրաստուի: Կուգա՞ս հետս:

Վարդան չկրցաւ անմիջապէս պատասխանել: Գլուխը կամաց մը վեր վերցուց, ու Վահէին նայեցաւ յանցաւոր աշակերտի մը նման: Դէմքը սաստիկ կարմրեցաւ, եւ հազիւ լսելի ձայնով մը հարցուց:

— Ինչո՞ւ համար:

— Ժողովուրդի հետ լինելու, անոր պայքարին մասնակցելու համար, — ու քովնտի նայեցաւ Վարդանին:

Վարդան մէկ երկու վայրկեան տատամսկոտ, ի՛նչ պատասխանելը չիմացաւ. մէկ ալ տեղէն բարձրանալով ձեռքը երկարեց Վահէին.

— Լաւ, երթանք, — ըսաւ:

Երբ Վահէն Վարդանի երթալու որոշումը յայտնեց տիկին Մարիամին, Եւգինէն ոգեւորութեամբ մէջ ինկաւ.

— Հապա ե՞ս, ես հո՞ս պիտի մնամ:

Ի հարկէ, Եւգինէն հոն չէր մնար: Կարգադրուեցաւ, որ երեքը միասին մեկնին այդ օրուան երեկոյեան գնացքով:

Երեկոյեան կողմը, տիկին Մարիամ վերադարձաւ կայարանէն, Վահէն ու իր զաւակները ճամբելէ վերջ, թէեւ դատարկ ու մեռած գտաւ իր սովորաբար աղմկոտ տունը, բայց ներքնապէս ուրախ էր, որ սիրական զաւակը Վահէի հետ կը գտնուէր:

Երբ Վահէն ու ընկերները Ալէքսանդրոպոլ հասան, կառք մը վերցնելով գնացին ուղիղ Խազմանեաններու տունը, որոնք Վահէի մօտ ընկերներն էին:

Խազմանեանները, հինգ եղբայրներ, ըստ նահապետական սովորութեան միասին կ՚ապրէին: Մեծ եղբայրն ու միջնեկը ամուսնացած էին: Մեծը երկաթեղէնի վաճառական էր, Տիգրանը՝ ծխական վարժարանի ուսուցիչ. եղբայրներէն մէկը վարկային հաստատութեան գլխաւոր հաշուապահը, ուրիշ մը մեծ եղբօր մօտ կ՚աշխատէր, իսկ կրտսերը՝ Վահագը, Խարկովի իրաւաբանական համալսարանի ուսանող էր, ամարնային արձակուրդը եկած էր իրեններուն հետ անցընելու: Այս բազմանդամ ընտանիքը, որու սեղանը վանքի սեղանի մը նման շէն էր ու աղմկոտ, երեկոյեան ընթրիքը նոր կը վերջացնէր, երբ Վահէն ընկերներով ներս մտաւ:

Տան երիտասարդ տղաքը, հարսները, նոյնիսկ փոքր երեխաները, ուրախ բացագանչութիւններով շրջապատեցին Վահէն:

— Տնաշէններ, — սկսաւ ծիծաղիլ Վահէն, շրջապատողները մէկդի ընելով, — վայրկեան մը հանգիստ ձգեցէք: Նախ եւ առաջ սարսափելի սոված ենք: Քունճը պուճախը ինչ ունիք չունիք մէջտեղ բերէք, բրդուճ մը բան ուտենք՝ վերջէն կը խօսինք: Ասոնք իմ լաւ բարեկամներս են. — ներկայացուց Եւգինէն եւ Վարդանը, որոնք քիչ մը շփոթած՝ սենեակի մէջտեղը կանգնած մնացեր էին, — Աշոտ Արսէնեանի զաւակները: Այո՛, այո՛, Կովկասեան Պանքի գլխաւոր հաշուապահի: Տէ՛, աղջիկներ, — դարձաւ տան երկու հարսներուն, — անշուշտ էս անիրաւները ուտելու բան մը չեն ձգած. *թաթարեախնի* (իմա՛ բոզբաշ, ճաշատեսակ) բան մը պատրաստեցէք:

— Անժամանակ հիւրը գտածով պէտք է գոհանայ, — վրայ բերաւ Խազմանեաններու մեծ եղբայրը, միջին տարիքի մարդ մը, որ գոհունակութեամբ տկռած փորը կը շփէր, — որ կէս ժամ առաջ գայիք… էնպէս լաւ պորանի մը ունէի՛նք…

— Հա՞, ափսո՛ս: Ինչ որ է: Մինչեւ սեղանը շտկեն, ես երկու խօսք ունիմ քեզ հետ, — ու Տիգրանի թեւը մտած՝ անցաւ կողքի սենեակը, դուռը ետեւէն գոցելով:

Վարդանն ու Եգինէն զարմացած իրարու կը նայէին: Վահէն կարծես իր սեփական տան մէջ կարգադրութիւններ կ՚ընէր: Սակայն, շուտով զգացին, որ այդ նահապետական տան մէջ եթէ ձեւական քաղաքավարութիւնը քիչ մը կը կաղար, բայց այնպիսի սրտանց,

ընկերական յարաբերութիւն մը գոյութիւն ունէր, որ մարդ կամայ ակամայ ինքն ալ մթնոլորտի ջերմութենէն կ՚ազդուէր։ Հազիւ Վահէն Տիգրանի հետ միւս սենեակը անցան, մնացածները շրջապատեցին եղբայրն ու քոյրը եւ սկսան վաղուցուան բարեկամներու նման հազար ու մէկ բաներէ խօսիլ։

— Վահագ, վայրկեան մը ներս եկուր, պոռաց Տիգրանը դրան սեմէն։

Հարսերը, ժրաջան մեղուներու նման խոհանոցէն սեղանատուն երթալ գալով, սեղանը պատրաստեցին։

— Աբրահամ, ձայն տուր, թող գան, —խնդրեց տիկինը, — կերակուրը կը պաղի։

Աբրահամը, ծանր ծանր շարժելով, կողքի դուռը բացաւ ու առանց ներս մտնելու, դրան սեմէն ծիծաղելով ըսաւ.

— Վահէ, գլուխս գրաւ կը դնեմ, որ նորէն հաւկիթ մ՚ունիս ածելիք մեր գլխուն։ Կերակուրը պատրաստ է։ Տիկինները կը զանգատին, որ կերակուրը պիտի պաղի։ Պատառ մը բան կեր ու նորէն մանածդ ներկէ…

— Հիմա, հիմա։

Երկու րոպէ վերջ Վահէն դուրս եկաւ սենեակէն Տիգրանի ու Վահագի հետ, եւ Վարդանի ու Եւգինէի հետ սեղան նստաւ շրջապատուած ամբողջ տնեցիներով։

Տիգրանն ու Վահագը անմիջապէս գլխարկնին վերցնելով դուրս ելան։

—Որ ես կ՚ըսէի թէ նորէն բան մը կայ, — ծիծաղելով ըսաւ Աբրահամը, — հը՞, էս անգամ ինչո՞ւ ես եկեր, նորէն ի՞նչ օյին ունիս խաղալիք…

—Կալուածները գրաւեցին, — պատասխանեց Վահէն անփութօրէն, — որպէս շնորհակալութիւն՝ կառավարութեան ձրի ժողովրդական համերգ մը տալու ենք։

— Համե՞րգ, — ու Աբրահամի ծիծաղելու տրամադրութիւնը բոլորովին փախաւ։

Պատառ մը բան ուտելէ վերջ, անցան հիւրասենեակը, որ ներքին բակին վրայ կը բացուէր։ Հազիւ քանի մը րոպէ նստած՝ աջէն ձախէն խօսեցան, երբ Ռուբէն Գէորգեանը եւ Յասմիկը եկան։ Անոնցմէ յետոյ ներս մտան ուրիշներ՝ երիտասարդ, կին եւ օրիորդ։ Կամաց կամաց ընդարձակ հիւրանոցը նեղ սկսաւ գալ։ Շատեր յատակին նստեցան, իսկ մէկ մասը հիւրանոցի երկու դռներու մէջ կանգնած մնաց։

Ներկաներէն շատեր առաջուընէ ծանօթ էին Վահէին, մէկ երկուքը «բերդի գործին» մասնակցողներէն, իսկ մնացածները լսած էին անոր անունը։ Գիտէին, որ Վահէն աչքի զարնող յեղափոխական գործիչներէն մէկն է։ Բոլորն ալ անհամբեր կը սպասէին Վահէի խօսելուն։ Ինչո՞ւ է կանչած զիրենք։ Անշուշտ սովորական հաւաքոյթ չէր։

Կալուածներու գրաւման օրէնքը Կովկասի հայ ժողովուրդի մէջ լարուած տրամադրութիւն մը ու ընդհանուր ջղայնութիւն մը առաջ բերած էր։ Ամէն մարդ կը խօսէր, կը վիճէր, կը բողոքէր, եւ սակայն ասոնք բոլորն անղեկ նաւու նման, որոշ ուղղութիւն մը չունէին։ Հաւաքուած բազմութիւնը բնազդօրէն կը զգար, որ այդ հարցի մասին պիտի խօսէր Վահէն։ Այդ էր օրուան հրատապ, ազգային խնդիրը։ Կաթողիկոսը

Թիֆլիս անցեր էր աղաչելու Փոխարքային, որ անցընէ այդ «դառն բաժակը»: Արդեօք ի՞նչ նորութիւն կար: Վահէն ի՞նչ պիտի ըսէր:

— Այլեւս մարդ ունի՞ս սպասելիք, — հարցուց Վահէն՝ փոքր սեղանի մը առջեւ նստելով:

— Կրնան քանի մը հոգի ալ գալ, — շուրջի մարդոց նայելով ըսաւ Տիգրանը, — բայց կարծեմ՝ սպասելու չէ: Սկսինք՝ քանի ուշ չէ:

Վահէն նստած տեղէն սկսաւ խօսիլ: Ձայնը սովորական ջերմութիւնը կորսնցուցած՝ չոր մետաղային սրութիւն մը ստացեր էր: Նախադասութիւնները կտրուկ եւ մուրճի հարուածի նման կ'իջնային լողներու ականջներուն:

— Ձեզի ճառ պիտի չխօսիմ: Ատոր ժամանակն անցեր է, ո՛չ ալ դուք պէտք ունիք ատոր, դուք, որ քաղաքի մտաւորականութիւնը կը ներկայացնէք: Այսօր Թիֆլիսէն նամակ մը ստացայ: Պաստամեանն է գրողը:

Վահէն մէկ-երկու վայրկեան լռեց:

Հաւաքուածներու վիզերը աւելի երկնցան. արդեօք Փոխարքան ի՞նչ պատասխանած է ծերունի Հայրապետին: Մերժե՞ր է խնդիրքը, ընդունե՞ր է:

— Փոխարքան բացարձակապէս մերժած է Վեհափառի խնդիրքը:

Վահէն չկրցաւ խօսքը շարունակել: Ամէն կողմէ ձայն մը փրթաւ: Շատեր ոտքի ելան: Ընդհանուր աղմուկի մէջ զայրոյթի խօսքեր լսուեցան շատերու կողմէն:

Վահէն տեղէն չշարժեցաւ. ուշադրութեամբ կը դիտէր շուրջինները: Անոր պայծառ դէմքը քիչ մը տժգունած՝ չոր արտայայտութիւն մը ստացեր էր. երբ սկսաւ նորէն խօսիլ, բոլորը լռեցին:

— Փոխարքան պահանջեր է, որ Կաթողիկոսը անպայման հպատակի եղած կարգադրութեան:

— Այսինքն, — կարծես Վահէի միտքը լրացնել ուզեց Գէորգեանը, — հայոց եկեղեցին պէտք է դառնայ ռուսաց Սինոդի պոչը…

— Տօ՛, մենք մեռա՞ծ ենք որ, — անկիւնէն երիտասարդ մը զայրացած ոտքի ցատկեց, — Չինկիզխաններ… Շահ-Աբբասներ չկրցան քանդել մեր ազգային եկեղեցին…

Բարձրացած աղմուկի մէջ խեղդուեցաւ ըմբոստ երիտասարդին ձայնը:

Ժամանակ մը դիտելէ ետքը բարձրացած ժխորը, Վահէն յանկարծ տեղէն ելաւ ու ձեռքը վեր բարձրացնելով՝ ըսաւ.

— Խօսքի ժամանակ չէ, պէտք է գործել: Այսօր՝ բարեկամ մը, հայ ժողովուրդի տրամադրութիւնը արտի մը մէջ դիզուած չոր ցախի կոյտի մը նմանցուց, որ լուցկիի մը կը սպասէ բռնկելու համար: Շատ լաւ: Պէտք է հրդեհուի դէզը: Այդ լուցկին դուք պիտի վառէք:

Վահէի նման բոլորն ալ ոտքի կանգնեցան՝ վճռական դէմքերով ու բռունցքնին սեղմած: Վարդանի դէմքին վրայ կաթիլ մը արիւն չէր մնացած: Բարձր հասակովը արձանացած

էր դրան քովը եւ մոռցած ամէն ինչ՝ անձնական վիշտ, սէր, Սոնիա, միայն Վահէն կը տեսնէր, ու շուրջը զայրացած դէմքեր։

Վահէն նորէն սկսաւ խօսիլ։ Բացատրեց կացութիւնը ու այն դերը, որ ինկած էր Ալէքսանդրոպոլի հայութեան վրայ։ Որոշ եւ կտրուկ հրահանգներ տուաւ։

— Իսկ այժմ ցրուեցէք, — վերջացուց ան, — ամէն մարդ իր տունը։ Մինչեւ առտու ոչ մէկ խօսք վաղուան ընելիքի մասին։ Իսկ առաւօտեան ամէն մարդ գործի պէտք է լծուի։ Իսկ դուք, — Վահէն դարձաւ ներկայ եղող կիներուն եւ օրիորդներուն, — թերեւս աւելի մեծ դեր մ՛ունիք կատարելիք։ Շրջեցէք տունէ տուն, բացատրեցէք, համոզեցէք կիները։ Ամբողջ ժողովուրդը՝ կին, երեխայ, պառաւ պէտք է հրապարակ գան։

Հաւաքուածները հետզհետէ ցրուեցան, մնաց միայն Ռուբէն Գէորգեանը։ Եւգինէն մեկնեցաւ տիկին Յասմիկի հետ, որուն ծանօթ էր առաջուընէ։

Այդ գիշեր մինչեւ լոյս, ընկերները՝ հաւաքուած Տիգրանի սենեակը՝ խորհրդակցեցան առաւօտեան ձեռնարկի մասին։

Վարդանը լուռ, բայց ուշադիր կը հետեւէր անոնց խօսակցութեանը։ Արիւնը եռ կուգար անոր երակներուն մէջ։

Ալաբքեար Յարութի եւ բրդոտ Մկոյի *միկիտան*ները (գինետուն) իրարու դէմ դիմաց կը բացուէին Ալէքսանդրովսկի փողոցի վրայ։ Փառք Աստուծոյ, երկուքն ալ հայ քրիստոնեայ, *ղարա-չուխալի* (կտրիճ) երիտասարդներ էին, երկուքին ալ արծաթ *քամարները* (իմա՛ գօտի) չորս մատ լայնքով էին, երկուքն ալ առանց դադարի չորս օր չորս գիշեր քէֆ ըրած մարդիկ էին, բայց չես գիտեր ինչու, աչքով աչք չունէին իրար տեսնելու։

Քաղաքին մէջ, ոչ ոք հաստատ բան մը գիտէր, թէ տարիներ առաջ ինչպէ՞ս սկսած էր այդ երկուքի թշնամութիւնը։ Ամէն մարդ իր գիտցածը կը պատմէր, ու ամէն մէկուն պատմածը իրարմէ տարբեր էր։ Բարեկամներ, ընկեր տղաք աշխատած էին հաշտեցնել զանոնք։ Չէ՛, ու չէ, ալ իրենք ի՞նչ օրուան տղամարդ էին որ հաշտուին։ «Էն շան ծնունդի հետ խօսէ՞մ», ըսեր էր Յարութը։ «Տօ՛, ես էնոր հօր հոգին»… Մկօն պատասխաներ էր հաշտարարներուն։ Ու այդպէս հաշտեցնելու ամէն փորձ ի զուր անցաւ։ Թարսի պէս երկուքն ալ միեւնոյն թաղը կ՚ապրէին, դուռ դրկիցներ էին իրարու։ Իրենց մանկութեան շրջանին հարազատ եղբայրներու նման, միասին վէգ խաղցեր, դպրատուն գացեր եւ կռիւներու ժամանակ ալ իրարու տէր ելեր էին։

Փողոցի լայնքովը միայն զատուած երկուքի խանութները իրարու մէջ կը նայէին։ Օրուան մէջ շատ անգամ, մէկն ու մէկը գունաւոր ղենջակի մէկ ծայրը կոխած քամարի արանքը, արմուկը խանութի դրան, դիրք կը բռնէր։ Դիմացինը հազիւ նկատած հակառակորդը՝ կ՚աճապարէր ինքն ալ իր խանութի դրանը դիրք բռնել պեխերը ոլորելով, որպէս թէ ըսել ուզէր. «Տօ՛, շան ծնունդ, մենք էլ էստեղ ենք. եանի ո՞ւմ կ՚ուռեցնես»…

Վերջին օրերը, բրդոտ Մկոյի սիրտը շատ նեղ էր։ Էդ ո՞նց թէ, էն շան միկիտանը այնքան լեցուն լինէր յաճախորդներով։ Գինին որ հարցնես, խօմ զինի չէր, լաբ թթու քացախ։ Բայց եւ այնպէս օրուան ամէն ժամուն, միկիտանը լեփ-լեցուն։

Կասկածէ դուրս էր, որ Ալաբքեար (Արաբկիրցի) Յարութի միկիտանը վերջերս լաւ առեւտուր կ՚ընէր։ Յարութը այդ յաջողութիւնը կը պարտէր Ալէքսանդրոպոլ եկած նոր հիւրի մը։ Կարսի շրջանէն ալաշկերտցի յայտնի յեղափոխական զինուոր մ՚եկած էր քաղաք, եւ բնականաբար իր կեդրոնը ընտրած էր Ալաբքեար Յարութի միկիտանը։ Յայտնի Առիւծ Գեւօն էր այդ զինուորը՝ իր անբաժանելի ընկերոջը հետ։ Բերնէ բերան զարմանալի պատմութիւններ կը պատմէին այդ հերոսի կեանքէն։ Կ՚ըսէին, որ իրիկունները անկողին մտնելէն առաջ, երկար պեխերը գլխուն ետեւը կը հանգուստէր։ Անունին չափ տեսքն ալ ազդեցիկ էր, մանաւանդ ձայնը, որ տեսակ մը խառնուրդ էր մարդու եւ գազանի մռնչիւնին։ Մեծ ու սեփ-սեւ աչքեր ունէր։ Երբ մէկու մը վրայ բարկանալով աչքերը ոլորէր, տղամարդու սիրտ պէտք էր այն նայուածքին դիմանալու համար։ Կը պատմէին, որ երկու րոպէ անշարժ նայելով՝ քարը ճաքեցուցած էր։ Այս մասին Առիւծ Գեւին համեստօրէն կը լռէր։ Սակայն ժողովուրդը անոր լռութիւնը համազօր կը համարէր խոստովանութեան։ Կը գտնուէին մարդիկ, որոնք երդում կ՚ընէին, թէ՝ իրենց աչքերով տեսած էին քարի ճաքելը։

Ընկերոջ անունը Համբօ էր։ Պատկառելի անուն մը նոյնքան պատկառելի հերոսի մը։ Կարսի գիւղերէն էր Համբօն, վեց ոտքէն աւելի բարձր հասակով, լեցուն կազմով, մեծ գլխով ու երկու շատ փոքր աչքերով։ Թէեւ չայն ճանչցողները իրարու կը փսփսային թէ՝ Համբօն երբեք զինուոր չէր եղած, նոյնիսկ զէնք ալ չէր առած ձեռքը, բայց միկիտանի խանդավառ հասարակութենէն ոչ ոք անոր հերոսական անցեալին վրայ կ՚ուզէր կասկածիլ։ Բաւական էր որ ան թիկնապահի դեր կը կատարէր Առիւծ Գեւոյի նման հերոսի մը։ Համբօն ամէն տեղ ստուերի նման կը հետեւէր Առիւծ Գեւոյին, անշուշտ մէկ երկու քայլ ետեւօք քալելով։

Առիւծ Գեւօն Ալաբքեար Յարութի միկիտանի մէջ իր մասնաւոր անկիւնն ունէր, իր մասնաւոր աթոռը եւ մասնաւոր շիշէ մը կը լեցուէր անոր օղիի բաժակը։ Առիւծ Գեւօն, կը սիրէր պատմել։

— Երբոր մեծ ջարդի տարին, — այսպէս սկսաւ իր պատմութիւնը Առիւծ Գեւօն՝ նստած միկիտանի իր սովորական անկիւնը ու շրջապատուած ունկնդիրներու բազմութեամբ, — երբոր մեծ ջարդի տարին մեր գեղէն ճամբայ ելայ *Իւչքիլիսէի* վանքը ուխտի երթալու, ճամբուն վրայ ի՞նչ հանդիպիմ որ հաւնիք, հը՞. — ու շրջապատողներու հետաքրքրութեամբ լեցուն դէմքերուն նայելով, մեծ երկար պեխերը ոլորեց բաւականութեամբ, — հը՞, դուք ըսէք՝ ի՞նչ հանդիպիմ որ հաւնիք… Երե՜ք աւազակ քիւրտեր՝ մինչեւ ակռաները զինուած։ Իսկ ես փէտ մ՚ալ չունէի ձեռքս։ Ծօ՜, Համբօ, անանկ չէ՞ մի։

Տէ՜ր Աստուած, ո՜վ կը յանդգնէր տարակուսելու։ Համբօն մանր աչքերը արագ արագ թարթեց, ու խոշոր բռունցքը այնպէս ուժեղ իջեցուց սեղանին, որ օղիով լեցուն բաժակները պարեցին ու հեղուկի մէկ մասը սեղանին վրայ թափուեցաւ։

— Ծօ, աւանակ, — Առիւծ Գեւօն աչքերը բարկութեամբ ոլորեց, մինչ ունկնդիրները սարսափած՝ շունչերնին կը պահէին:

Առիւծ Գեւօն յօնքերը բարկութեամբ կիտեց, ու երկիւղածութեան հասնող վսեմութեամբ, շրթներուն տարաւ ու մէկ ումպով կլլեց օղին: Էդ էշի գլուխ Համբօն, կրնար մնացածի գլխուն ալ օյին մը խաղալ:

— Հա՛, էն կ՚ըսէի, որ ձեռքս տականակ իսկ չկար: «Բարեւ, կ՚ըսեն քրտերը, հայ էդ ուր բարով»: «Բարեւ, կ՚ըսեմ, քրտեր, Իւչ Քիլիսէ ուխտի կ՚երթամ»: «Որ էդպէս է, էդ նոր *քիազախիդ* հանէ կռնակէդ», կը հրամայեն: Վալլահ, կը մտածեմ, էս շատ որդիքը զիս պիտի թալլեն: «Ծօ, շան որդի հայու տղայ, կը գոռայ վրաս քրտերէն մէկը, շատ մի տնտնա, էդ տրեխները ալ հանէ, իմոնքս ծակեր են»: Մէկ աչքս կ՚ոլորեմ վրանին: Աղօթարանի լուսը բացուեր էր: Խաչ կը քաշեմ երեսիս ու կը շարժիմ ճամբաս երթալու: Քրտերէն երկուքը առջեւս կը կտրեն, — մէկէլն էլ զօռով քիազախին կռնակէս կ՚ուզէ հանել: Համբերութիւնս մինչեւ հոս կը բարձրանայ…

Ու Առիւծ Գեւօն երկար չիպուխի ծայրը կը մօտեցնէ կոկորդին:

— «Հէ՜յ շան որդիք կ՚ըսեմ. թէ տղամարդ էք՝ մէկ-մէկ ելէք դէմս, նամարդի նման երեքով մի թափիք վրաս», ու էնպէս թափ կուտամ զիս բռնող քիւրտը, որ թառ-մար գլորտելով հի՜նգ, տա՜սը, քսա՜ն արշին էնդին կ՚իյնայ: Քրտերը ձեռքերնին զէնքերուն կը նետեն: Ես ալ «եա Սուրբ Տիրամէր» կը գոռամ ու սուրը կը քաշեմ…

Առիւծ Գեւօն առանձին բաւականութեամբ կը դիտէ շուրջիններու հետաքրքրութիւն կտրած դէմքերը: Շատերու բերանները բաց մնացած են: Դրամաթիք վայրկեան է, վերջն արդեօք ի՞նչ պիտի պատահի, ու մէկ ալ յանկարծ շատ ցած, վախկոտ ձայն մը կը լսուի.

— Բայց՝ ախպօրտ ըսեմ, — ու թուքը դժուարութեամբ կուլ կուտայ կօշիկ նորոգող Աստուրը, — ինծի անանկ կուգայ, որ ըսիր թէ՝ դուն անզէն էիր…

Ամէն մարդ սարսափած շունչը կը բռնէ: Ասանկ ալ յանդգնութի՞ւն: Ան ալ ո՞վ, կօշիկ նորոգող մը: Համբօն աչքերը շուտ-շուտ կը թարթէ՝ բռունցքը սեղմած: Առիւծ Գեւօն մէկ րոպէ շշմած կը կենայ, բայց անմիջապէս աչքերը կ՚ոլորէ, Աստուրի սիրտը քիչ կը մնայ տեղէն ելլէ:

Մէկ ալ Առիւծ Գեւօն այնպէս բարձր կը սկսի ծիծաղիլ՝ ամբողջ մարմինը ցնցելով, որ նստած աթոռը ողբագին կը հեծկլտայ հերոսի ծանրութեան տակ:

— Ծօ, հայվան, —աւելի բարձր ծիծաղելով կը շարունակէ Առիւծ Գեւօն, —Տիարպէքիրի *ղըլըճը* (= սուրը) քրտի մէջքէն քաշեցի: Ծօ, էս կնտա՞ր ալ չհասկցար, — ու Առիւծ Գեւօն խնդալով շալվարի գրպանէն կը հանէ խոշոր կարմիր թաշկինակ մը, կը սրբէ արցունքոտած աչքերը, քիչ մ՚ալ ճակտին քրտինքը:

Ունկնդիրները թեթեւցած սրտով երկար շունչ մը կը քաշեն:

— Ծօ, Յարութ, աղբօրս բան մը պատուէ, — կը պոռայ ծերուկ մը, որ ամէն օր ժամացոյցի կանոնաւորութեամբ կուգայ Առիւծ Գեւոյի հերոսական կռիւներու պատմութիւնը լսելու:

— Ալաբքեար, մէկ ալ ինձմէ, — կը պոռայ ուրիշ մը։

— Չէ՛, բոլորդ ալ իմ ղօնախներս էք։ Ծօ, Յարութ բոլորին մեծ գաւաթով, հասկցա՞ր…

Այս իսկապէս տղայական պատուէրը շատ ջահիլ երիտասարդ մը կուտայ։ Քանի մը ամիս առաջ կծծի հայրը մեռնելով՝ բաւական հարստութիւն ձգած էր տղուն։ Ան ալ սկսած էր իր բարեկամներուն հետ ժառանգութիւնը վատնել գինետուններու մէջ։ Առիւծ Գեւօն շատ սիրած էր *ջումէրտ* (իմա՛ առատաձեռն) տղան։ Անոր ուսը ծեծելով՝ կ՚ըսէր. «Ծօ տղայ, շատ չէ՛, վեց ամիս ձեռքիս տակ մնաս նէ՝ քեզի էնպէս զինուոր մը դարձնեմ»…

Բաժակները դատարկուեցան ու բոլորը Առիւծ Գեւոյին բերնէն կախուած մնացին։

— Աղայիս ըսեմ, — շարունակեց Առիւծ Գեւօն, — ձեռքի չիպուխը սրի նման աջ ու ձախ շարժելով, — սուրը քաշելս գիտեմ, տուր որ կուտաս։ Երեք քրտերն ալ քիւֆթէյի մսի նման կտոր կտոր ըրի։

Համբօն հոս տարօրինակ ձայն մը հանեց, աչքերը պչպչացուց։ Երիտասարդը, բոլորի համար երկրորդ բաժակ մը հրամայեց։

— Ա՛յ, տղամարդ էսպէս կը լինի, — ըսաւ ունկնդիրներէն մէկը։

— Ես քու ձեռքիդ ղուրպան, — Առիւծ Գեւոյի ուսը ծեծեց ծերուկը։

— Առիւծի կաթ է ծծեր աւանը, — ըսաւ ուրիշ մը։

Իսկ երիտասարդը բաժակը վերցնելով դարձաւ Առիւծ Գեւոյին.

— Հոգուտ մեռնիմ, ազիզ ախպերս, — եւ շուրջիններուն դառնալով, — ախպերտիք, խմենք Հայաստանի հերոս զինուոր Առիւծ Գեւոյի կենացը… Հուռա՜…

Այդ պահուն դռնէն ներս մտան Ռուբէն Գէորգեանը, Տիգրան Խազմանեան ու Վահէն եւ շիտակ եկան Ալաբքեարի *ղախլ*ի (իմա՛ դրամարկղ) մօտ սեղանի մը շուրջ բոլորուեցան։

— Վա՜յ բարով եկար, վարժապետ ջան, — եւ Ալաբքեար Յարութը զարմացած այս անակնկալ ու անսովոր այցելութենէն՝ վրան գլուխը թափ տալով մօտեցաւ նորեկներուն։

Յարութէն պակաս չէր զարմացեր Առիւծ Գեւօն, որ ձեռքի բաժակը կամաց մը սեղանին վրայ դրաւ, ինքզինք հաւաքեց ու նստարանէն բարձրանալով մօտեցաւ Վահէին։

— Բարով, պարոն Վահէ։

— Դո՛ւ էստե՞ղ։ Ինչո՞ւ ես եկեր։

Վահէի դէմքը թեթեւ մը խոժոռեցաւ։

— Հոն գործ չկար, ըսի՝ մէկ մը իջնամ Ալեքսանդրոպոլ…

— Լա՛ւ, նստի՛ր, յետոյ կը խօսինք։

Առիւծ Գեւօն նստաւ աթոռի եզրին վրայ շատ անհանգիստ կերպով: Սկսած էր քրտնիլ:

— Ուրեմն, բոլորն ալ անմիջապէս կը ժողովես, — խօսքը վերջացուց Գէորգեանը՝ Յարութի ականջին փսփսալէն վերջ. — մենք հոս կը սպասենք:

— Աչքիս վրայ, — ու Ալաբքեար Յարութը տարակուսոտ դէմքով աւելցուց, — ամէնքը կուգան, բայց բրդոտ Մկօն…

— Դու լուր դրկէ որ գայ:

Աշակերտը Մկոյի խանութը ճամբելէ վերջ, Յարութը դենջակը դախլի վրայ նետեց եւ ինքն ալ անմիջապէս դուրս եկաւ:

Միկկիտանի սովորական յաճախորդները զարմանքով իրարու կը նայէին: Էս ի՞նչ խապար էր: Ռուբէնն ու Տիգրանը, երկուքն ալ քաղաքին մէջ յայտնի դէմքեր, Ալաբքեար Յարութի միկկիտանը մտնեն, ան ալ առտու կանուխ: Ասոր տակը բան մը կար: Ու խորհրդաւոր կերպով գլուխնին շարժեցին:

Հետզհետէ խանութը կը լեցուէր: Նոր եկողները Ռուբէնին ու Տիգրանին մտերմօրէն բարեւելով խոշոր շրջան մը կազմեցին անոնց շուրջը: Քաղաքի գրեթէ բոլոր գինեպանները, աչքի ինկող դարաչուխալի երիտասարդները եկած էին: Ներկաներուն մէջ առանձին շուքով նստած էին աչքի զարնող, անուն հանած մարդիկ, օրինակ, յայտնի քէֆ ընող Տռանենց Արտաշը, Ջրի Շնենց Ակօն, որ կրնար եզան կը կոտոշներէն բռնած, վիզը ոլորել, Հոռոմ Մկօն ու բազմաթիւ ուրիշներ: Բացակայ էր միայն Բրդոտ Մկօն: Ան Ալաբքեար Յարութի աշակերտը վռնտած էր խանութէն ըսելով. «Որ բան ունին ըսելիք՝ թող իմ *դիւքեան*ս (իմա՛ խանութ) գան, ես ինչո՞վ պակաս եմ քու վարպետէդ»: Ու չէր եկած: Սակայն, դրան առջեւ կանգնած՝ ուշադրութեամբ կը դիտէր թէ՝ ի՞նչ կ՚անցնի կը դառնայ հակառակորդի խանութին մէջ:

— Ծօ, Մկօ, — Ռուբէնի խնդրանքին վրայ Ալաբքեարը դրան շէմքէն ձայն տուաւ. — քեզի կ՚ըսեմ, Մկօ, մէկ էս կողմը անցիր:

Ալ ի՞նչ օրուան Մկօն էր Բրդոտ Մկօն, որ պատասխանէր: Որպէս թէ իրեն չխօսէին. գլուխը անտարբեր կերպով անդին դարձուց:

— Ծօ՛, Մկօ՛, — բարկացաւ Ալաբքեարը, — ազգի հրաման է, էս կողմը անցիր:

Բրդոտ Մկօն՝ աչքերը ոլորելով՝ շիտակ Յարութին նայեցաւ:

— Ես քու ալ, քու ազգիդ ալ, հօր հոգին…— ու հանդարտօրէն կռնակը դարձնելով հեռացաւ դրան մէջէն:

Վահէն ակնթարթի մը մէջ, տեղէն ցատկեց ու բռնեց Ալաբքեարը, որ կատղած «էն շանը» խանութը կ՚ուզէր երթալ՝ դաս մը տալու:

Վահէն առանձին գնաց Բրդոտ Մկոյի միկկիտանը: Թէ Վահէն ի՞նչ խօսեցաւ, մինչեւ վերջն ալ գաղտնիք մնաց: Այսքանը իրողութիւն է, որ Վահէն ընկերներուն մօտ վերադառնալէ մէկ երկու րոպէ վերջ, Բրդոտ Մկօն դռնէն ներս մտաւ քիչ մը շփոթած կերպով եւ ուղղակի Ալաբքեարին մօտեցաւ.

— Ներողութիւն կ՚ընես, Յարութ ախպեր, ղալաթ ըրի, այդ խօսքերը ըսելու չէի, — ու աթոռ մը վերցնելով՝ նստաւ միւսներուն քովը:

Բոլորը զարմացած իրարու կը նայէին: Բրդոտ Մկօն կռուի մէջ չորս մարդու մարդ չէր ըսեր: Էս ի՞նչ հրաշք էր:

Երբ բոլորը հաւաքուեցան, նոր միայն Գէորգեանը սկսաւ խօսիլ: Բացատրեց նոր օրէնքի իմաստը, այն ծանր հետեւանքը, որ ան պիտի ունենար հայ եկեղեցիի եւ հայ ժողովուրդի համար: Երկու խօսքով ալ տեղեկութիւն տուաւ Կաթողիկոսի ապարդիւն դիմումի մասին:

— Խաղաղ միջոցները սպառած են, — եզրակացուց ան. — հիմա պէտք է ժողովուրդը տէր կանգնի իր իրաւունքներուն, եթէ չ՚ուզեր ոչնչանալ: Կամ պիտի համաձայնինք ռուսանալ՝ կորսնցնելով մեր եկեղեցին, լեզուն, ազգութիւնը, եւ կամ բողոքի ու պայքարի ճամբան պէտք է բռնենք: Այսօր Ալէքսանդրոպոլի ժողովուրդը պէտք է ընտրէ այդ երկուքէն մէկը: Հիմա դուք ըսէ՛ք, — դարձաւ շուրջիններուն, — ո՞րը պիտի ընտրէք:

Ղարա-չուխալի մարդիկ՝ իրենք խօսելու հետ ի՞նչ գործ ունէին, բայց կատաղի աչքերը կայծկլտացին, ու ծանր բռունցքներ իջան սեղանի վրայ:

Վահէն աւելի կարճ խօսեցաւ: Կտրուկ եւ գործնական ցուցումներ տուաւ շուրջիններուն: Պէտք էր որ բոլոր խանութները գոցուէին, եւ ժողովուրդը հաւաքուէր կայարան՝ Թիֆլիսէն վերադարձող Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը դիմաւորելու համար:

— Ուրե՛մն, գործի անցէք, — վերջացուց Վահէն իր ըսելիքը, — նախ՝ դուք կղպեցէք ձեր խանութները, ու ապա ստիպեցէք, որ բոլոր խանութները գոցուին ու ժողովուրդը երթայ կայարան:

Հազիւ թէ եկեղեցական կալուածներու գրաւման օրէնքի բացատրութենէն շատ բան մը հասկցան շուրջանակի նստող երիտասարդները: Բան մը պարզ էր սակայն: Եկեղեցիին եւ ազգին վտանգ մը կը սպառնար կառավարութեան կողմէ: Այդքանը բաւական էր: Հազիւ Վահէն խօսքը վերջացուցած էր, երբ բոլորը ոտքի ցատկեցին, ու ամէն մէկը աճապարեց դուրս գալ, իր խանութը գոցելու:

Երբ Վահէն եւ ընկերները դուրս ելան Ալաբքեար Յարութի միկիտանէն, փողոցի մէջ հանդիպեցան Վարդանին եւ Վահագին, որոնք խումբ մը դպրոցականներու հետ մայր տաճարի կողմը կ՚երթային:

— Հը՞, ի՞նչ խապար, — հարցուց Վահէն, — ի՞նչ ջրի վրայ էք:

— Լաւ, շատ լաւ, պատասխանեց Վահագը, — եղանք մսագործներու ու կօշկակարներու մօտ. արդէն խանութները սկսան գոցել:

Եւ, իրօք կարծես վերէն տրուած ազդանշանի մը վրայ, յանկարծ իրարու ետեւէ խանութներու փեղկերը մեծ աղմուկով սկսան փակուիլ: Հեռաւոր թաղերու մէջ, խումբ մը ուսանող-ուսանողուհիներ տնէ տուն կը մտնէին եւ ամբողջ բնակչութիւնը դուրս կը

բերէին փողոց։ Եկեղեցիներու զանգերը սկսան զարնել, ու քաղաքը քանի մը վայրկեանի մէջ կերպարանափոխուեցաւ։

Քաղաքի բազմահազար բնակչութիւնը հեղեղեց դէպի կայարան տանող ճանապարհները, կարծես հոսուն գետ մը լինէր. տարէց ծերունիներ, կին, երեխայ, աղջիկ ու երիտասարդ, ալիք ալիք կ՚առաջանային։ Այդ անվերջ տողանցքին մէջ աչքի կը զարնէին ղարա-չուխալի երիտասարդներու խումբերը։

Ալէքսանդրոպոլի կայարանի փոքր շէնքը, լայն մայթը եւ շէնքը շրջապատող ընդարձակ հրապարակը լեցուած էին ծովածաւալ բազմութեամբ։

Շրջանի ռուս գաւառապետը, քաղաքագլուխը, ոստիկանապետը, ինչպէս նաեւ քաղաքի բարձր պաշտօնեաները, որոնք բացառաբար ռուսներ էին, ըստ ընդունուած սովորութեան, հաւաքուած էին կայարանի սպասման սենեակը՝ պաշտօնապէս դիմաւորելու հայոց Կաթողիկոսը, որ հազիւ քսան վայրկեան պիտի մնար ու պիտի շարունակէր իր ճամբան, դէպի Էջմիածին։

Քաղաքի ամբողջ ժանտարմական կազմը, ինչպէս նաեւ ջոկատ մը զինուորներ եկած էին կարգը պահելու։ Ժողովուրդը թէեւ ոստիկաններու եւ զինուորներու հանդէպ կրաւորական դիրք մը բռնած էր, բայց ամէն անգամ, երբ ոստիկանապետը եւ գաւառապետը դուրս կուգային մայթի վրայ, հեգնական բացագանչութիւններ, սրամիտ ակնարկներ կամ նոյնիսկ հայհոյանքներ կը լսուէին ժողովուրդի մէջէն անոնց հասցէին։

Վահէն ու ընկերները կայարանէն քիչ մը հեռու, ձախ կողմի կրպակին առջեւ հաւաքուած էին, ուր կ՚ենթադրուէր որ պիտի կանգ առնէր Վեհափառի սալոն-վագոնը։ Այդ խմբակէն քիչ հեռու կ՚երեւային Վարդանը, Վահագը, Առիւծ Գեւօն, ու անխուսափելի Համբօն, որ բարձր հասակով սիւնի մը նման տնկուած էր բազմութեան մէջ, ու զարմացած աչքերը կը թարթէր՝ անչափ բազմութեան նայելով։

Երբ Թիֆլիսի գնացքը, Ջաջուրի բարձունքէն վար սողալով, իջաւ Շիրակի դաշտը ու սկսաւ մօտենալ Ալէքսանդրոպոլի կայարանին, բազմութիւնը սկսաւ անհանդարտ շարժիլ, ծովի մեծ ալիքի նման։ «Հրէն երեւցաւ»։ «Չէ, դեռ կէս ժամէն»… «Շոգեկառքի ծուխը կը մօտենայ». բազմութեան մէջէն կը լսուէին բացագանչութիւններ։ Ամէն մարդ կ՚աշխատէր իր առջեւ կեցածէն աւելի առաջ անցնիլ՝ բան մը տեսնելու համար։

Գնացքը կը մօտենար կայարանին։ Զինուորները երկու կարգ շարուեցան, ու պաշտօնական անձնաւորութիւնները գաւառապետի գլխաւորութեամբ մայթի վրայ իրենց տեղը գրաւեցին։ Գնացքը հետզհետէ կորսնցուց թափը ու անախորժ ճռինչով մը կանգ առաւ։

Մարդկային ծովը մէկէն ի մէկ լռեց։ Հազարաւոր գլխարկներ պատկառանքով վար իջան։ Վեհափառի սալոն-վակոնի պատուհաններու վարագոյրները վար քաշուած էին։

Ծածկուած պատուհաններով սալոն-վակոնի տեսքը, ժողովուրդի համր, պատկառոտ կեցուածքը ճնշող տպաւորութիւն մը կը ձգէին, կարծես ժողովրդական մեծ թաղում մը

լինէր։ Քանի մը վայրկեանէն երեւցաւ Հայրապետի անձնական քարտուղարը, բարձրահասակ, շէկ մօրուքով երիտասարդ վարդապետ մը, որ վակոնէն վար իջնալով՝ մօտեցաւ պաշտօնական անձնաւորութիւններուն։

Գաւառապետը, շրջապատուած քաղաքի բարձր պաշտօնեաներով, յայտնեց քարտուղարին, որ եկած էին իրենց յարգանքները մատուցանելու Վեհափառին։ Վարդապետը անմիջապէս վերադարձաւ սալոն-վագոնը, Վեհափառին իմացնելու։

— Ատոնց ըսէ՛, որ չեմ ուզեր զիրենք տեսնել…

Դիւանապետ քարտուղարը շփոթած՝ կը նայի Հայոց Հայրիկի դէմ նստած սինոդական եպիսկոպոսին, կարծես ըսել ուզելով՝ ախր ինչպէ՛ս կարելի է այդպէս պատասխանել։

— Կ՚ըսես որ Վեհափառը տկար է, չի կրնար մարդ ընդունիլ, — կաթողիկոսի պատասխանի չորութիւնը կ՚աշխատի մեղմել եպիսկոպոսը, — հասկցա՞ր վարդապետ, տկար է։

— Ծօ, տղայ, կեցիր, — ու կաթողիկոսի մարած աչքերուն մէջ կայծ մը կը բռնկի, կ՚ըսես որ զիրենք չեմ ուզեր տեսնել, ոչ գաւառապետ, ոչ քաղաքագլուխ։ Հասկցա՞ր, իշտէ աս խըտար…

Շշմած գաւառապետն ու պաշտօնեաները կառք կը նստին ու կը հեռանան։ Եղածը անօրինակ բան մ՚էր։

Լուրը կը տարածուի բերնէ բերան։ Չէ, Հայրիկը բոլորովին մեռած չէ։ Մէկ ալ անակնկալ որոտի նման, հազար հազար ժողովուրդը միաձայն կը գոռայ.

— Կեցցէ՛ Հայրիկը։

Սալոն-վագոնի լայն դիւանի վրայ, ծալապատիկ նստած է հայոց կաթողիկոս, Խրիմեան Հայրիկը։ Կռնակը տուած կակուղ բարձերու. գլուխը կրծքին ինկած, աչերը կիսախուփ, կարծես թէ քնած է։ Անոր տեսքը կը յիշեցնէ Անիի սքանչելի մայր տաճարի կիսախարխուլ պատկերը։ Շուրջի պատուհաններու անթափանց վարագոյրները վար քաշուած են։ Վագոնի ներսը, տկար լոյս մը մնացեր է։ Այդ ստուերոտ լոյսի մէջէն հազիւ անորոշ կերպով դուրս կուգայ Հայրապետի փառահեղ դիմագիծը։ Կաթողիկոսի դէմ-դիմաց նստած է հաստափոր եպիսկոպոս մը, իսկ քիչ հեռու երկու վարդապետներ ոտքի վրայ կը սպասեն Հայրապետի հրամանին։

Ութսուն եւ չորս տարեկան ծերունազարդ կաթողիկոսը ամբողջ գիշեր աչք աչքի վրայ չէր բերած։ Իրարու ետեւէ հաստ պապիրոսներ (իմա՛ ծխախոտ) պլլելով՝ առանց խօսելու ծխած էր։ Իրօք, խօսելու բան ալ չէր մնացեր։ Փոխարքան, առանց պատէ պատ իյնալու (= ընկնելու) բացորոշ կերպով ըսեր էր, որ աւելորդ է դռնէ դուռ իյնալ, որ օրէնքը պէտք է գործադրուի եւ որ Հայոց Կաթողիկոսը պէտք է իր ձեռքով յանձնէ կառավարութեան ամբողջ հայ ժողովուրդի սեփականութիւն համարուող դարեւոր հարստութիւնը։

Այլեւս ի՞նչ խօսէր հայոց կաթողիկոսը։ Ի՞նչ ըսէր իր զաւակներուն։

— Հայրիկը կ՚ուզենք, Հայրիկը…

Դուրսը անզսպելի աղաղակ մը կը բարձրանայ նորէն, ու գնացքի չորս բոլորը ժողովուրդը ծովի մը նման կը փրփրի.

— Հայրիկը կ՚ուզենք, Հայրիկը…

Վեհափառը բացառաբար գլուխը կը շարժէ եպիսկոպոսի հարցական հայեացքը տեսնելով: Է՜հ, Հայրիկը ի՞նչ նորութիւն ունի իր զաւակներուն յայտնելու, ամէն յոյս խորտակուած է, ամէն դուռ գոցուած…

— Հայրիկը կ՚ուզենք, Հայրիկը թող դուրս գայ…

Այդ ամպրոպի նմանող աղաղակը այլեւս խոնարհ խնդիրք մը չէր ժողովրդի կողմէն, այլ պահանջ մը:

— Հայրիկը թող դուրս գայ…

Ժողովուրդի կողմէ պատգամաւորութիւն մը, Ռուբէն Գէորգեանի առաջնորդութեամբ, կը ներկայանայ Վեհափառին: Բազմութիւնը այդ տեսնելով կը հանդարտի:

Երկրորդ զանգը կը լսուի: Գնացքը երկու վայրկեանէն ճամբայ պիտի ելլէ դէպի Երեւան:

Բայց ինչո՞ւ պատգամաւորները կ՚ուշանան: Բազմութեան մէջէն ձայն կուտան, ու ահա նորէն կը բարձրանայ սարսափելի ժխոր մը:

— Հայրիկը թող դուրս գայ:

Սալոն վագոնի երկու պատուհաններուն ապակիները կը ջարդուին:

Երրորդ զանգը կը զարնուի. գնացքը ճամբայ պէտք է ելլէ: Ժանտարմները զինուորներու օգնութեամբ կ՚աշխատին վագոնները շրջապատող բազմութիւնը քիչ հեռացնել:

Երրորդ զանգը կարծես ուշքի կը բերէ Վարդանը: Ընկերներու ուսին վրայ բարձրանալով՝ կը պոռայ իր ձայնի ամբողջ ուժով:

— Գնացքի առջեւը կտրեցէք:

Անկարելի է, որ այդ ժխորին մէջ հեռուն գտնուողներ բան մը հասկնան: Մէկ երկու ձայն կուտան՝ «գնացքի առջեւը կտրեցէք»:

Եւ ահա երկաթուղագիծը կը ծածկուի բազմութեամբ: Շատեր կը նստին: Կան որ կը պառկին գծերու վրայ: Գնացքը տեղէն պիտի չշարժի. այդպէս կը կամենայ ժողովուրդը:

Ժանտարմներն ու զօրքը անճարացած՝ մէկ կողմ կը քաշուին. ո՞ր մէկը հեռացնեն այդ բազմութենէն:

Աւագ ժանտարմ մը՝ կայարանի անկիւնէն ուշադիր կը հետեւի անցուդարձին: «Նորէն էդ Գէորգեանը», կը մտածէ ան, «նորէն ան է գործի գլուխ, ու սպառնական ձեւով գլուխը կը շարժէ, «քիչ մ՚ալ համբերէ, վաղը կը խօսինք հետդ»:

Ուսանող մը կը բարձրանայ ընկերներու ուսերուն վրայ եւ կը սկսի ձեռքի լայն շարժումներով խօսիլ: Ի՞նչ կ՚ըսէ: Ոչ ոք կը հասկնայ:

— Հայրիկը թող դուրս գայ…

Աղջիկ մը անդիէն կը բարձրանայ կրպակի սեղանին վրայ ու կը սկսի խօսիլ։ Եւգինէն է։

Ներսը Գէորգեանը պատգամաւորութեան հետ կ՚աշխատի համոզել կաթողիկոսը, որ օր մը մնայ Ալէքսանդրոպոլ։ Հասարակութիւնը իր Հովուապետին ըսելիք ունի։

Օգնական զօրք կը հասնի քաղաքէն՝ «ցուցարարները» ցրուելու համար։ Ժողովուրդը, կատաղութենէն զինուզած, տեղի պիտի չտայ մինչեւ որ արիւն չհոսի։

Բրդոտ Մկօն շուրջիններուն կը գոռայ.

— Տօ եւ էդ սոխերու հօր հոգին… տեղերնէդ ժաժ չգաք…

Ամբոխի համբերութիւնը հատած է սակայն, Հայրիկը ինչո՞ւ չ՚երեւար։

Զօրքը սուին կ՚անցընէ հրացաններուն եւ դանդաղ կը սկսի առաջանալ։ Բազմութիւնը կը տատամսի։ Ճամբայ տա՞լ թէ՝ դիմադրել։

— Տեղերիցդ մի՛ շարժէք, — կը պոռան բազմաթիւ ձայներ։

— Յառաջ, — կը պոռան սպաները՝ սուրերը մերկացուցած։

Յանկարծ աղմուկը կը դադրի, սպաները անշարժ կը մնան կեցած տեղերնին, ամէն աչք ուղղուած է դէպի սալոն-վագոնը։

Հայոց կաթողիկոսը, կրթնած վարդապետներէն մէկուն թեւին, կանգնած է սանդուխի գլուխը։ Պարթեւ հասակով, լայնաթիկունք, այնքա՜ն տպաւորիչ դէմքով ծերունի Հայրապետը, կարծես քանի մը շաբթուան ընթացքին զառամած է։ Ինքն իր վրայ կծկուած, հասակը կռացած, սրտի մեծ վիշտը անկասկածելի կնիք մը դրած է դէմքին վրայ։ Գլուխը կախ, աչքերը կիսախուփ կանգնած է երբեմնի Վասպուրականի Արծիւը, հիմա թեւաթափ ու պարտուած։ Եւ տխուր՝ կը նայի ծովացած ժողովուրդին։

Խլացուցիչ աղաղակ մը կը բարձրանայ։ Հայրիկը կեցած տեղը արձանացած է։ Մեծ ծերունիի տեսքէն՝ շատեր կը փղձկին։

— Հայրիկ, կալուածները պիտի չյանձնես, — կը պոռայ Վարդանը՝ օգտուելով համեմատական լռութենէ մը։

— Կալուածները պիտի չյանձնես, — կը գոռայ բազմութիւնը, որ ի զուր կ՚աշխատի աւելի մօտենալ վագոնին։

Հայրիկը կրծքին ինկած գլուխը վեր կ՚առնէ, գրեթէ աննշամարելի ժպիտ մը կը խաղայ դէմքին վրայ։ Ծանր ծանր կ՚իջնայ ու կ՚ուղղուի դէպի սպասող կառքերը։ Պէտք է անսալ ժողովուրդի կամքին։ Հայրիկը օր մը պիտի մնայ Ալէքսանդրոպոլ։

Ոստիկանապետը մէկ ոտքը կը դնէ կառքի վրայ ու կը հրամայէ ոստիկաններուն շրջապատել կառքը։ Բայց Ալաբքեար Յարութի ուժեղ ձեռքը զինքը վար կը քաշէ կառքէն։ Չէ, հայոց կաթողիկոսին պէտք չեն ցարական կառավարութեան պատիւները։

Ու հազար հազարի հասնող բազմութեան ծանր քալուածքով կառքը ճամբայ կ՚ելլէ դէպի քաղաք: Հայոց Առաջնորդարանը:

Ամբողջ գիշերը քաղաքի բնակչութեան մեծ մասը Առաջնորդարանի առջեւ անցուց: Բազմաթիւ անգամներ Հայրիկը պատշգամ ելաւ ժողովրդի անօրինակ խանդավառ ցոյցերու մէջ: Եւ ամէն անգամ, որ մեծ ծերունին դուրս կուգար, կարծես թէ գերեզմանոցի մը խաղաղութիւնն ու լռութիւնը կը տիրէր փողոցի մէջ:

Իրարու ետեւէ ներկայացան հասարակութեան տարբեր խաւերու պատգամաւորութիւններ: Բոլորը մէկ խօսք ունէին ըսելիք. «Հայրի՛կ, կալուածները պիտի չյանձնես, մենք քեզի հետ ենք»:

Ժանտարմական վարչութիւնը գործի վրայ էր: Ռուս կայսրութեան գաղտնի աչքը կը դիտէր, անուններ կ՚արձանագրէր՝ վերջէն հաշիւ տեսնելու համար: Գէորգեանի եւ Տիգրանի անունները ցուցակի վերի կողմը նշանակուած էին: Վահէի մասին հարցափորձ սկսած էր՝ ո՞վ է, ի՞նչ անցեալ ունի, ո՞րտեղէն մէջտեղ եկած է այդ մարդը:

Առաջնորդարանի առջեւ, բազմութեան մէջ Վարդանը կորսնցուց իր ընկերները: Առջի գիշեր չէր քնած: Ամբողջ օրը ոտքի վրայ, ժամերով ալ փողոցի մէջ կանգնած՝ սաստիկ յոգներ էր ու քնատ կը զգար: Անցնող խմբակի մը հետեւելով՝ հասաւ Քաղաքային Այգին, որ շատ մօտ էր: Ներողութիւն խնդրելով, սեղմուեցաւ անծանօթներու կուշտին:

Քաղաքային Այգիի մէջ մեծ բազմութիւն կար: Ծառուղիներու նստարաններուն վրայ, գրեթէ ազատ տեղ չէր մնացեր:

Հայեր էին կողքի նստողները, ինչպէս առհասարակ բոլոր շրջապատի մարդիկ: Գրեթէ ամէնքը այդ օրուան անօրինակ ցոյցի մասին կը խօսէին, կարծիքներ կը յայտնէին: Այդ խաղաղ ցոյցը անօրինակ ոգեւորութիւն մը առաջացուցած էր:

Ծառուղիի երկայնքով բազմաթիւ ռուս սպաներ կը ճեմէին: Ատոնց մէջ աչքի կը զարնէին երեք սպաներ, որոնք լաւ քէյֆէ մը վերադարձած, գլուխնին քիչ մը տաք, սովորականէն աւելի բարձր կը խօսէին իրարու հետ, երբեմն ալ կողմնակի ձեւով հաճոյասիրութիւններ կ՚ուղղէին սիրուն աղջիկներուն: Այդ երեքէն մէկը շատ երիտասարդ բարձրահասակ իսկայ մը, որու պեխին ծայրերը ամբարտաւան ձեւով մը դէպի երկինք ուղղուած էին, ինքզինք մասնաւորապէս վատ կը պահէր: Երբ ծառուղիի ծայրը հասնելով՝ անոնք ետ դարձան ու կ՚անցնէին Վարդանի նստարանին առջեւէ, իսկայ երիտասարդը, որպէս թէ ընկերներուն խօսելով, բայց այնքան բարձր, որ շուրջի գտնուողները լսեն, արհամարհանքով «*արմեաշկայ*» բառը արտասանեց, որ ռուսները կը գործածեն հայերու հասցէին՝ շատ վիրաւորական իմաստով: Ու վայրկեան մը կանգ առնելով՝ արհամարհոտ հայեացք մը նետեց շուրջիններուն վրայ, որոնք անշուշտ լսած էին իր վիրաւորանքը: Հեգնանքով մը ուսերը թօթուելով՝ ան ուզեց ճեմելը շարունակել: Նոյնիսկ չ՚արժեր այդ հայերը վիրաւորել, որոնք պատուի զգացում իսկ չունէին:

Յանկարծ Վարդանը ցատկելով իր տեղէն, ցցուեցաւ սպայի առջեւը:

— Կարծեմ դուք բառ մը արտասանեցիք. — սուլեց ատամներու արանքէն Վարդանը, — որու համար պարտաւոր էր ներողութիւն խնդրել:

Սպան յօնքերը կիտելով՝ լաւ դիտեց այդ հագիւ պատանի տղու դէմքը, ու չար գոհունակութեամբ ժպտեցաւ, կարծես ըսել ուզէր, «կարծելու բոլորովին պէտք չկայ, պարոնիկս, անշուշտ *արմեաշկայ* ըսի»:

— Ես դեռ կը սպասեմ, պարոն սպայ, —ըսաւ Վարդանը, որ հազիւ ինքզինքը կը զսպէր:

— Միթէ՞, — բարձրաձայն ծիծաղեց սպան ու յանկարծ աչքերը Վարդանի վրայ ոլորելով գոռաց, — Կորսուէ, լակոտ:

Վարդանը քայլ մը ետ երթալով այնպիսի սարսափելի բռունցքի հարուած մը իջեցուց սպայի ծնօտին, որ մարդը հաւասարակշռութիւնը կորսնցնելով, գլուխն ի վար ինկաւ ծառուղիին թուփերուն մէջ: Սպայի ընկերները յարձակեցան, որ բռնեն Վարդանը, բայց տղան աջ ու ձախ արմուկի հարուածներ տալով՝ յաջողեցաւ վազել դէպի Այգիի պատը:

Ինկնող սպան անմիջապէս վեր ցատկելով՝ ատրճանակը քաշեց ուղղակի Վարդանի կողմը, երբ յանկարծ վզակոթին հասցուած նոր հարուած մը զինք կրկին տապալեց գետին, ու մէկը իր վրայէն ցատկելով՝ վազեց միեւնոյն ուղղութեամբ:

Վարդանը Այգիի ցած պատին միւս կողմն անցնելով՝ կը շարունակէր անծանօթ փողոցներով վազել. թէեւ չէր գիտեր թէ ո՞ւր կ՚երթայ: Ուզեց կանգ առնել ու հանգստանալ, բայց մէկը ետեւէն կը վազէր: Անշուշտ սպան էր:

Վարդանը կանգնեցաւ: Յոգնած էր արդէն. այլեւս չէր կրնար վազել. լաւ էր որ ետ դառնար ու դիմաւորէր հալածողը: Ետեւէն վազողը հասաւ իրեն ու նոյնպէս կանգ առաւ:

— Ախբօրս ըսեմ, ղոչախ տղամարդ ես. ես քու յարեւուն մեռնիմ, — եւ անծանօթը մօտ ընկերոջ մը նման գրկեց Վարդանը շարունակելով, — ա՛յ թէ մուշտի (իմա՛ բռունցք) տուող ես: Բրդոտ Մկօն ալ լաւ մուշտի ունի, բայց քուկը… է՜, ախպօրս ըսեմ, մեր քաղքցի չես երեւիր: Էսպէս ո՞ւր կը վազէիր…

Անծանօթը Ալէքսանդրոպոլի այն դասակարգի երիտասարդներէն էր, որոնք *ղարա-չուխալի* կը կոչուին: Այդ անունը որոշ դիմագիծ մը կուտայ անհատին: Ղարա-չուխալին երբեք դպրոցականներու նման *գրաբար* (եւրոպական) զգեստ չի հագնիր, ոչ ալ կօշիկ կը գործածէ: Անոնք հաւատարմութեամբ կը պահեն հին, աւանդական կարճ արխալուղը, մէջքի արծթէ քամարը, լայն շալվարը ու կօշիկի փոխարէն տեղական կաշիէ կարուած չուստիկը: Եկեղեցասէր են: Լաւ ընտանիք կը պահեն ու սարսափելի կերպով կը հայհոյեն, թէեւ այդ հայհոյանքէն շատեր իրենց իմաստը կորսնցուցած են, երբեմն նոյնիսկ փաղաքշանքի տեղ կը գործածուին: Պարզ, սրտաբաց մարդիկ են, լաւ կ՚աշխատին, ու երբոր հարբին՝ բաղնիքի գմբէթը վար կը բերեն:

— Է, ախպօրս ըսեմ, ո՞ւր կը վազէիր, — կրկնեց երիտասարդը:

— Շիտակը, ես ալ չեմ գիտեր, — ծիծաղեցաւ Վարդանը՝ երիտասարդի համակրելի տեսքէն հանգստացած, — քաղաքը չեմ գիտեր, երէկ հասայ միայն… կրնա՞ս Խազմանեաններու տունը ցոյց տալ:

— Ախպօրս ըսեմ, անոնք մեզի խնամի կուգան: Երթա՛նք:

Հազիւ թէ Խազմանեաններու տանը մօտեցած էին, երբ անոնց դրան վրայ կանգնած ժանտարմ մը տեսնելով՝ երիտասարդը Վարդանի թեւը մտաւ եւ առանց կանգ առնելու մինչեւ յաջորդ փողոցի անկիւնը քալեց։ Անկիւնը դառնալով՝ կեցաւ։

— Նորէն էդ շները պարոն Տիգրանը պիտի նեղացնեն։ Ախպօրս ըսեմ, հիմա ո՞ւր կ՚ուզես որ տանիմ։

Վարդանը խնդրեց, որ Գէորգեանի տունը տանի զինքը։

Երբ երկու փողոց դառնալով՝ Գէորգեանի տանը մօտեցան, թաղի կնիկները՝ կտուրներու վրայ հաւաքուած՝ իրարու հետ փսփսալով կը խօսէին։ Ժանտարմները նոր դուրս եկած էին Գէորգեանի տնէն։ Գէորգեանը տունը չգտնելով, անոր բոլոր թղթերն ու գրքերը կնքած ու հետները տարած էին, պատուիրելով տիկին Յասմիկին, որ առտու կանուխ Ռուբէնը ներկայանայ ժանտարմական վարչութեան գրասենեակը։

Տիկին Յասմիկը թէեւ շատ մտահոգուած, բայց սիրով դիմաւորեց Վարդանը։ Անշուշտ իրենց մօտ չէր կրնար մնալ, բայց քովի դրացիին տունը յարմար սենեակ մը կար, Վարդանը հոն պիտի գիշերէր։

— Վայ, խաթուն քուրիկ, — հակառակեցաւ երիտասարդը, — փառք Աստուծոյ, մենք ալ քրիստոնեայ ենք, կտոր մը հաց մեր տունն ալ կը գտնուի, մերը պիտի տանիմ…

— Շատ լաւ, — համաձայնեցաւ տիկինը, որ լաւ կը ճանչնար Ակօն, — ձեր տունը տար։ Բայց մինչեւ որ մեզմէ լուր ստանաս, Վարդանը թող փողոց չելլէ։ Կ'երեւի, շատ մը ձերբակալութիւններ տեղի պիտի ունենան։ Պէտք է զգոյշ լինել։

Վարդանը նոր ընկերոջ հետ մեկնեցաւ։

Առաւօտեան ժամը տասնըմէկը քառորդ անցած՝ հայկական եկեղեցիներու զանգերը միաժամանակ սկսան ղօղանջել։ Ժամը մէկին Հայոց Հայրապետը պիտի մեկնէր դէպի Էջմիածին։

Ամբողջ խանութները գոցուած էին։ Քաղաքի բնակչութիւնը կ՚աճապարէր դէպի Առաջնորդարան։ Փողոցի լապտերներէն անյայտ մարդիկ սեւ դրօշակներ կախած էին՝ «Ամօթ է գողնալը», «Անկցի կառավարութիւնը» մակագրութիւններով։

Ժամը տասներկուքի ատեն, առաջնորդարանի առջեւ ասեղ ձգելու տեղ չկար։ Ժողովուրդը ծովացած կը սպասէր Հայրապետի դուրս գալուն։ «Կեցցէ»-ները եւ բացագանչութիւնները տեւական որոտի մը տպաւորութիւնը կը ձգէին։ Քանի մեկնումի ժամը կը մօտենար, ժողովուրդը անհանդարտ ծովի նման կատղած կը տարուբերէր։ Բերնէ բերան ընդհանուր աղաղակ մը բարձրացաւ.

— Հայրիկը կ՚ուզենք, կեցցէ Հայրիկը։

Ահա դուռը կը բացուի եւ երկրորդ յարկի վրայ պատշգամը դուրս կ՚ելլէ Հայրապետը։ Կարծես կախարդական գաւազանի մը շարժումով անմիջապէս խոր, մեռելային

լռութիւն մը կը տիրէ: Գլխարկները վար կ՚առնուին եւ տասնեակ հազար աչքեր կը գամուին մեծ ծերունիի դէմքին:

Հրաշք: Մէկ գիշերուան մէջ կարծես թէ փոխուեր էր Հայոց Հայրապետը: Հին օրերու նման պարթեւ հասակը ուղիղ բռնած, հաստատուն քայլերով ան կը մօտենայ պատշգամի վանդակորմին: Աչքերուն մէջ սրբազան կրակ մը կը վառի: Վերէն վար կը նայի դէպի իր հալածական հօտը, ու շրթները անձայն կը շարժին: Այդ պահուն՝ Աստուածաշնչական նահապետի մը դէմքէն աստուածային լոյս մը կը ճառագայթէ: Վեհափառը խաղաղութեամբ աջը կը բարձրացնէ ու խաչի նշան մը կը գծէ ժողովուրդի վրայ:

— Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն…

Բազմութեան մէջ շատեր կեցած տեղերնին ծունկի կուգան: Բազմաթիւ կիներ եւ տղամարդիկ կ՚արտասուեն: Փոքր երեխաները՝ բազմութեան մէջէն առաջ սողալով՝ կ՚աշխատին մօտէն տեսնելու Հայոց Հայրիկը:

Ալաբքեար Յարութը, Առիւծ Գեւօն, ու Համբօն Առաջնորդարանի դիմացը դիրք բռնած են: Մէկ ալ Յարութը ոտքի մատներուն վրայ ելլելով, որքան որ ուժ ունի, կը պոռայ, արցունքէն խեղդուած ձայնով մը.

— Հոգուդ մեռնիմ, Վեհափառ, կալուածները չտաս…

Ժողովուրդէն, անհնարին աղաղակ մը կը բարձրանայ, որ կարծես թէ գարնան ամպի պոռոց լինի.

— Հայրիկ, կալուածները պիտի չտաս…

Կաթողիկոսը ծանր ծանր հայեացքը աջէն ձախ կը պտտցնէ: Հո՜ն, վարը, տասնեակ հազարաւոր դէմքեր սպասումով ու հաւատքով լեցուն իրեն կը նային, ինչպէս Մովսէսին կը նայէին Իսրայէլացիները, Կարմիր Ծովէն անցած ժամանակ: Կաթողիկոսը աջ ձեռքը վեր կը բարձրացնէ, կարծես Աստուծոյ ներկայութեան երդուելու համար, ու զօրաւոր ձայնով մը կ՚ըսէ.

— Չէ, զաւակներս, Հայրիկ կալուածներ չի տար…

<u>Այդ պարզ նախադասութիւնը եղաւ այն ձեռնոցը, որ հայ ժողովուրդը նետեց հզօր կայսրութեան մը երեսին</u>:

Բազմութիւնը, կարծես խելագարած, սկսաւ ծափահարել: Իրար կը գրկէին, կը ծիծաղէին, կուլային:

Աջ ու ձախ բազմութիւնը հրմշտկելով՝ Բրդոտ Մկօն մօտեցաւ Ալաբեար Յարութին.

—Յարութ ախպար, պարըշինք (= հաշտվենք), — ու ձեռքը երկնցուց իր ոխերիմ թշնամիին, — պարըշինք, Յարութ ախպար…

Ալաբքեար Յարութը զինաթափ է: Հուժկու թեւերը տարածած՝ կը գրկէ զայն.

— Ծօ, Մկօ, ես քու հօր հոգին… կալուածները պիտի չտանք:

— Յարութ ախպար, մէկ ջան ունինք, ան ալ ազգին դուրպան եղնի…

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ